POLITIK & SAMHÄLLE · EKONOMI · HISTORIA · KONSTARTERNA & MEDIER · FILOSOFI & PSYKOLOGI · UTBILDNING

WWW.TIDSKRIFTENRESPONS.SE

RESPONS

RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 5 • NOVEMBER 2019 • PRIS 89 SEK

TEMA

DET OJÄMLIKA SVERIGE

**JÄMLIKHETEN I SVERIGE HAR MINDRE DJUPA RÖTTER ÄN VI TROR
ÄR DE NU PÅ VÄG ATT RYCKAS UPP?**

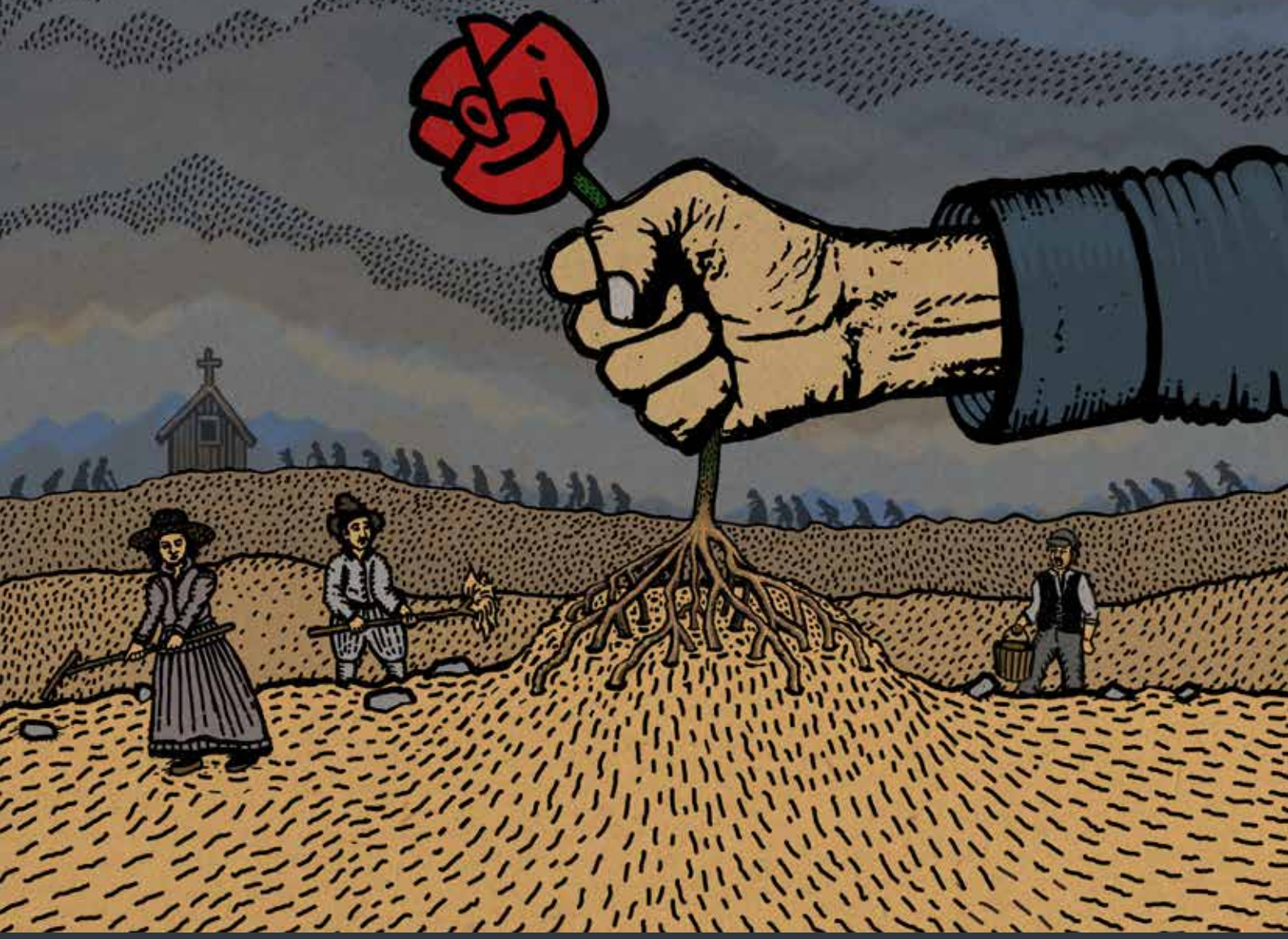

POLITIK & SAMHÄLLE · EKONOMI · HISTORIA · KONSTARTERNA & MEDIER · FILOSOFI & PSYKOLOGI · UTBILDNING

POLITIK & SAMHÄLLE · EKONOMI · HISTORIA · KONSTARTERNA · FILOSOFI & PSYKOLOGI · UTBILDNING

PRENUMERERA PÅ
TIDSKRIFTEN RESPONS
6 NUMMER FÖR BARA 448 KR
DIGITAL PRENUMERERATION FÖR 298 KR

”Varje gång Respons kommer med ett nytt nummer känner jag mig lite rikare. Temana är alltid angelägna, sakprosan behandlas med stor kunskap och skribenterna argumenterar så där lågmält som man bara kan göra när man litar på läsekretsens intelligens. (...) Åttionio kronor sex gånger om året, det är inte mycket pengar för denna tankemässiga skatt.”

Åsa Linderborg i Aftonbladet Kultur om Respons 1 april 2019

”I varje arbetsrum där man tar humaniora och samhällsvetenskap på allvar kommer den att bli obligatorisk. Genom Respons kommer man att kunna hålla bättre koll, helt enkelt”

Mikael R Karlsson, Borås Tidning

Recensioner, internationell utblick, notiser, intervju, essä, m.m.

Tidskrift för recension och diskussion av facklitteratur
En svensk motsvarighet till tidskrifter som
THE NEW YORK REVIEW OF BOOKS & THE TIMES LITERARY SUPPLEMENT

POLITIK & SAMHÄLLE · EKONOMI · HISTORIA · KONSTARTERNA · FILOSOFI & PSYKOLOGI · UTBILDNING

WWW.TIDSKRIFTENRESPONS.SE/PRENUMERERA

RESPONS NR 5/2019

Dags för ett nytt svenskt moderniseringsprojekt?

Av **Kay Glans**

Utan att vi precis planerat det har detta nummer till stor del kommit att handla om Sverige från 1800-talet och framåt. Det gäller uppenbart temat, i vilket Erik Bengtsson påminner om att den jämlikhet vi gärna ser som typiskt svensk inte har särskilt djupa rötter. Den stora utjämningen från 1900-talets mitt var tvärtom en följd av att en så stor del av befolkningen tidigare hade varit utesluten från den politiska makten. Detta ledde till en bred politisk mobilisering, som efterhand gav socialdemokratin en unikt stark ställning, så att den kunde genomföra sina jämlikhetsplaner.

Nu håller detta homogena samhälle på att splittras. Som Göran Therborn påpekar i intervjun med Johannes Heuman har inkomstklyftorna ökat dramatiskt sedan 1980-talet, både internationellt och i Sverige. Kanske har föreställningen om en speciell svensk jämlikhetstradition och homogenitet invaggat oss i en falsk säkerhet, som gjort att vi underskattat riskerna för att samhället fragmenteras.

Ett intressant perspektiv ger Svante Nordin i sin bok *Sveriges moderna historia*, recenserad av Martin Wiklund. Nordin skildrar Sveriges historia från 1800-talets början som fem olika moderniseringsprojekt, som initierats för att lösa problem som vuxit fram. Det femte projektet, som tog sin början 1976, karaktäriseras av globalisering och mångkulturalism. Medan folkhemmet byggde på en idé om nationell gemenskap, sågs nu nationell sammanhållning och modernisering som oförenliga. Detta femte projekt befinner sig nu i kris, vilket inte minst framgår av Sverigedemokraternas framväxt, och Nordin hävdar att ett nytt, sjätte moderniseringsprojekt inte bör underskatta den nationella dimensionens betydelse.

Det kan te sig förbryllande att det framgångsrika folkhemskonceptet avlöstes av ett förkastande av det nationella perspektivet. En bidragande orsak till detta har varit uppfattningen att Sverige representerar det mest upplysta samhället och kan klara sig utan nationell sammanhållning. Föreställningen är kanske inte så ny som man kan tro. Gunnar Åselius hävdar i sin bok *Vietnamkriget och de svenska diplomaterna 1954–1975*, recenserad av Tomas Bertelman, att denna tro på ett moraliskt överlägset Sverige var etablerad redan före socialdemokratin.

> ”Det sjätte moderniseringsprojekt som Nordin antyder, förutsätter en uppgörelse med synen på Sverige som en moralisk stormakt.”

Ändå har det faktum att Sverige inte deltog i andra världskriget haft stor betydelse för denna självbild. Historikern Alf W. Johansson brukar säga att Sverige är det enda land i Europa som blivit traumatiserat av att *inte* ha varit med i andra världskriget. Anspråket på att vara en förebild är till stora delar kompensatoriskt: vi svenskar delade inte krigets prövningar men bidrog ändå till kampen mot ondskan genom att visa världen hur ett förebildligt samhälle, som hade gjort sig kvitt traditionen, inklusive nationalismen, skulle byggas. Det sjätte moderniseringsprojekt som Nordin antyder, förutsätter en uppgörelse med synen på Sverige som en moralisk stormakt.

Kay Glans

Chefredaktör och ansvarig utgivare

FOTO SARA MAC KEY

Innehåll

Noterat 6

Krönika 8
It takes a fool to remain sane?
av Hanna Bornäs

Intervju med Pascal Bruckner 9
Islam måste bli en regligion som alla andra
av Ulf Öfverberg

På plats 12
Vilse i Venedig? Hur du gör för att inte drunkna i en turistkliché
av Calle Ljungström

Debatt 16
Skolverkets förslag om antiken är ett symptom på ett mycket större problem
av Tomas Wedin

Tema: Det ojämlika Sverige

Sverige blev så jämlikt just därför att det tidigare hade varit så ojämlikt
av Erik Bengtsson 19

Intervju med Göran Therborn
Växande inkomstklyftor ökar de sociala spänningarna i Sverige
av Johannes Heuman..... 25

Konstarterna & medier

Anna-Karin Palm
”Jag vill sätta världen i rörelse” – En biografi över Selma Lagerlöf
Recensent Evelina Johansson Wilén 28

Johanna Vernqvist
The Androgyne and the Phoenix – Marguerite de Navarre and Gaspara Stampa: Gendering Early Modern Debates on Love
Recensent Cecilia Rosengren 30

Arne Melberg
Inte en punkt – Snitt i Sonnevis dikt
Recensent Thomas Evertsson 32

Torbjörn Kjölstad
Den ensamme resenären – Om diktaren Bertil Malmberg
Recensent Lena Kåreland..... 34

Utblick

Filantroper har aldrig skänkt så mycket pengar och aldrig haft så mycket makt som i dag
av Victoria Veres 37

Historia

Svante Nordin
Sveriges moderna historia – Fem politiska projekt 1809–2019
Recensent Martin Wiklund 40

Maja Hagerman
Trådarna i väven – På spaning bland minnen och kulturarv i Sverige
Recensent Kim Salomon 43

Henric Bagerius
Korsettkriget – Modeslaveri och kvinnokamp vid förra sekelskiftet
Recensent Elisabeth Mansén..... 45

Inger Enkvist
& Vicente Ribes-Iborra
Erövringen av Amerika – Spanien och Nya världen 1492–1600
Recensent Bosse Holmqvist..... 47

Svante Norrhem
Mercenary Swedes – French subsidies to Sweden 1631–1796
Recensent Mari Eyice..... 49

Martin Giertz
Så bodde officerarna – Tidlösa typhus
Recensent Bo G. Hall..... 50

28

40

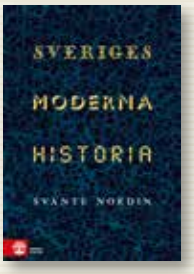

52

64

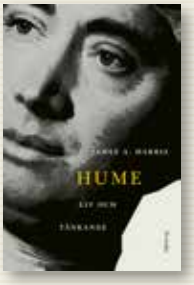

TEMA: DET OJÄMLIKA SVERIGE

”Om Sverige nu har en djup tradition av jämlikhet, där socialdemokratins välfärdsbygge bara var garnering på en redan bakad tårta, pricken över ett odalbonde-format i, så borde väl inkomsterna vid 1900-talets början varit mer jämlikt fördelade i Sverige (och Skandinavien) än i länder som Tyskland, Storbritannien och USA? Men det är inte alls vad forskningen visar.”

DOCENT ERIK BENGTSSON, S. 19

Politik & samhälle

Gunnar Åselius
Vietnamkriget och de svenska diplomaterna 1954–1975
Recensent Tomas Bertelman 52

Erik Åsbrink
Gunnar Sträng
Recensent Lars Magnusson 56

Anders Åslund
Russia's Crony Capitalism – The Path from Market Economy to Kleptocracy
Recensent Olof Ehrenkrona..... 58

Ingemar Lindahl
Notes from the Graveyard of Diplomats – Cyprus 2002–2004
Recensent Anders Lidén..... 60

Björn Elmbrant
Marknadens tyranni – Och hur vi kan rädda demokratin
Recensent Jonas Ljungberg 61

Qaisar Mahmood
Den besvärliga mångfalden
Recensent Radu Harald Dinu 62

Filosofi & psykologi

James A. Harris
Hume – Liv och tänkande
Recensent Henrik Bohlin 64

Giorgio Agamben
Barndom och historia – Förstörelsen av erfarenheten och historiens ursprung
Recensent Lucas Gottzén 66

Steven Pinker
Upplysning nu! – Ett manifest för förnuft, vetenskap och humanism
Recensent Göran Larsson 68

Ulf Jonsson
Med tanke på tron – En introduktion till fundamentalteologin. Band 1. Naturlig teologi
Susanne Wigorts Yngvesson..... 70

Essä

Bildningskultur i det lilla formatet på stark framväxt
av Alexandra Borg 72

Minimal ansträngning och maximal utdelning?

72

Idén med koncentrerade redogörelser av vetenskap och vardagliga fenomen är högst levande. Alexandra Borg resonerar om spänningen mellan snuttifieringen av bildning och nutidsmänniskans genuina vilja till vetande.

FOTO SUZANNE REITZ / DEN ARNAMAGNÆANSKE SAMLING, KÖPENHAMNS UNIVERSITET.

Red.
TIDSKRIFTENRESPONS.SE

Chefredaktör, ansvarig utgivare & vd:
Kay Glans,
kay.glans@tidskriftenrespons.se

Styrelseordförande:
Sten Widmalm
Övriga styrelsemedlemmar:
Kay Glans, Johannes Heuman och Inga Sanner

Redaktionssekreterare:
Jenni Sandström

Redaktör:
Johannes Heuman

Grafisk form:
Calle Ljungström & Jens Pihl
info@calleochemma.se

Tryck:
Norra Skåne Offset, Hässleholm

Prenumerationsärenden:
tidskriftenrespons@pressdata.se
Telefon: 08-799 62 48

Annonser:
calle.ljungstrom@tidskriften-respons.se

Respons utkommer med 6 nummer per år.

Tidskriften Respons
Götgatan 48
118 26 Stockholm
Tel: 070-390 80 26
info@tidskriftenrespons.se

Issn 2001-2292
Isbn 978-91-87175-46-6

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans. Verksamheten stöds av Riksbankens Jubileumsfond, Kungl. Vitterhetsakademien, Stiftelsen Marcus och Amalia Wallenbergs Minnesfond, Kungl. Patriotiska Sällskapet samt Kulturrådet.

Redaktionsråd: Jenny Björkman, kommunikationsansvarig vid Riksbankens Jubileumsfond; Carin Franzén, professor vid Institutionen för kultur och kommunikation, Linköping; Jenni Hjohlman, publikationsansvarig på Kungl. Vitterhetsakademien; Anders Högberg, professor vid Institutionen för kulturvetenskaper, Linnéuniversitetet; Håkan Möller, professor i litteraturvetenskap, Göteborg; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Claes Sandgren, professor i civilrätt, Stockholm; Pelle Snickars, professor i medie- och kommunikationsvetenskap, Umeå; Karl Wennberg, professor i företagsekonomi, Linköping; Susanne Wigorts Yngvesson, professor i etik vid Teologiska högskolan, Stockholm; Johan Östling, docent i historia, Lunds universitet.

Noterat

KRITIKEN MOT HANDKE DÅLIGT UNDERBYGGD

Reaktionerna på nobelpriset i litteratur för 2019 är av tre slag: de som fördömer Peter Handke och akademien; de som menar att Handke förtjänar priset, men kritiserar hans syn på Balkankrigen samt de som utan förbehåll ser honom som en värdig pristagare.

Enligt kritikerna tog Handke under nittiotalet inte bara ställning för serberna; han stödde Milošević, besökte honom i Haag och talade vid hans begravning. Dessutom ifrågasatte han det som skedde i Srebrenica.

Kanske säger kritiken mer om vårt kulturklimat än om Handke. Vi kan utgå från att inte särskilt många har läst vad han faktiskt skrivit. I stället bygger åsikterna ofta på lösryckta citat, refererade i andra eller tredje hand.

> ”Kanske säger kritiken mer om vårt kulturklimat än om Handke. Vi kan utgå från att inte särskilt många har läst vad han faktiskt skrivit.”

Handke har berört konflikterna i före detta Jugoslavien i berättelsen om en resa till Serbien senhösten 1995, i en uppföljning sommaren 1996 med besök i östra Bosnien samt i boken om Serbien under bombningarna 1999. Till det kommer en skrift om Haagtribunalen, 2003, en annan om mötet med Milošević, 2006 samt en text 2011 om den förre tv-chefen som fick tio års fängelse för att 16 medarbetare föll offer för Natos bomber. Inga av dessa verk är översatta till svenska.

Handkes första text med undertiteln *Gerechtigkeit für Serbien* ("Rättvisa för Serbien") publicerades i januari 1996 när krigen på Balkan efter Daytonavtalet föreföll avslutade. Han deltog alltså inte i debatten om Bosnien 1992–1995 och ingen kan ha chockerats av hans ”ställningstaganden under Balkankriget”.

Resedagboken från 1996 har de kvaliteter som anses typiska för Handkes författarskap: långsam rytm, en subtil beskrivning av händelser, platser och stämningar; reflektioner kring författarens hållning och språkets roll; allt det Nobelkommittén tar fasta på. Milošević nämns i ett Spiegelcitat om Dayton, men Handke visar inga sympatier för serbisk nationalism och förnekar inte massakern i Srebrenica. Däremot anser han att serberna inte ensamma bär ansvar för kriget och han upprörs av språkliga manipulationer. ”En del av mig kunde inte ta parti, än mindre fördöma.”

Det är omöjligt att bortse från Handkes bakgrund. I *Abschied des Träumers vom Neunten Land* (1991), liksom i resedagboken, skriver han om modern, född i en slovensktalande by i Kärnten, om morfadern som 1920 röstade för anslutning till Jugoslavien, om sin egen återkomst till slovensk kultur efter barndomen i Berlin.

► *Peter Handke.*

För Handke var Slovenien en del av ett Sydslavien som sträckte sig från alperna till Makedoniens bysantinska kyrkor och albanska moskéer. Handkes brytning med Slovenien börjar under 1980-talet när gästarbetarna från södra Jugoslavien i de intellektuellas retorik blev ett hot mot slovensk identitet och deras hemländer ekonomiska utsugare. Handke tar avstånd från varje idé om ett civiliserat Mellaneuropa som står över ett primitivt Balkan och ser inget behov av en slovensk eller kroatisk statsbildning. Med avsmak beskriver han hur dödsoffren under det slovenska ”befrielsekriget” 1991 var värnpliktiga som inte öppnade eld, men sköts av medelålders slovenska hemvärnsmän.

Bokens kärna är en moralisk kritik av ett Tyskland som inte längre vill kännas vid de brott man gjorde sig skyldig till under andra världskriget. Karoline von Oppen pekar i sin essä ”Justice for Peter Handke” på att hans resa i själva verket är en pilgrimsfärd till dödens platser, med början i Zemun, där judiska kvinnor och barn från ett kroatiskt läger fördes till tyskarnas mobila gaskammare. Resan går vidare till massakrernas Kragujevac och Kraljevo. I texten kommer Handke in på hur tyska skribenter uppmanat serber i Kroatien att finna sig i att vara andra klassens medborgare, vilket måste relateras till ”de aldrig glömda förföljelserna under den hitleristisk-kroatiska ustasjaregimen”. Han bemöter tal om serbisk paranoia med att fråga hur det står till ”med det tyska (och österrikiska) folkets medvetande om vad man åter och åter gjorde och lät andra göra” på Balkan.

Under Jugoslaviens upplösning agerade Tyskland i strid med europeiska överenskommelser och erkände Slovenien och Kroatien innan en uppgörelse nåtts. Inte mindre tvivelaktig var den tyska underrättelsetjänstens produktion av falska nyheter under kriget 1999.

I texterna om Haag finns intressanta iakttagelser om domstolens arbete i ett dramaturgiskt perspektiv samt ett egendomligt möte där Handke i tre timmar lyssnar på Miloševićs utläggningar utan att kunna avbryta honom. Han har blivit ombedd av

FOTO WIKIMEDIA COMMONS

försvarsadvokaterna att vittna, men avböjer. Däremot tackar han ja till att närvara vid begravningen.

Det är svårt att finna stöd i Handkes skrifter för det som läggs honom till last. Parallellen till Ezra Pound skulle bli giltig först om Milošević hade varit Hitler och kriget i Bosnien en motsvarighet till Förintelsen. I så fall måste man bortse från verkligheten och omtolka folkmordskonventionen på ett sätt som relativiserar mordet på Europas judar. Vi måste kunna ta avstånd från grovt våld utan att använda en retorik som blir innehållslös och omoralisk. ■

▸ ***Kjell Magnusson är docent i sociologi. En version av texten med referenser finns på* Respons *webbplats.***

MINNESANTECKNINGAR PÅ DEN EGNA HUDEN?

Jag såg för en tid sedan i duschen på gymmet en man i 25-årsåldern som hade tatuerat på ryggen: ”Detta är inte en tatuering”. Litet vitsig, denna anspelning på René Magrittes målning ”Detta är ingen pipa”, men kommer han att tycka att det är lika kul om trettio år? Jag tänkte att det kanske kunde ses som en subtil protest mot att alla nu tycks gadda ihop sig och frågade honom om inte tatueringsmodet var på väg att klinga av, nu när det förlorat sin aura av subkultur och rebelliskhet, men han menade att det bara blev mer och mer spritt bland yngre.

Alla som har besökt en badstrand konfronteras numera med det faktum att benägenheten att använda sin egen hud som klotterplank har blivit mainstream på mindre än en generation. Ändå talar vi ganska litet om det, kanske för att det anses ohövligt att ifrågasätta individuella preferenser i en tid när jaget blivit högsta instans. Men som medeltids- och renässanshistorikern Valentin Groeber påpekar i en essä, ”Der tätowierte Mensch” i senaste numret av den tyska tidskriften *Merkur*, tarvar denna trend en mer genomtänkt förklaring.

Det är inte helt enkelt för kulturkonservativa att avfärda tatueringar som ett samtida dekadensfenomen (men inte helt enkelt för andra att avfärda en sådan tolkning heller). Utöver det att tatueringar förekommit och förekommer i andra kulturer har de även funnits tidigare i Väst. Den wienske arkitekten Adolf Loos hade inte i 1900-talets början kunnat hävda att ”den moderna människa som tatuerar sig antingen är en förbrytare eller en degenererad” om praktiken inte hade varit etablerad. Det var inte bara kriminella och sjömän som tatuerade sig; även det brittiska kungahuset och de österrikiska kronprinsarna Rudolf och Franz Ferdinand lär ha gjort det. Det brittiska modemagasinet *The Tatler and Bystander* hade 1903 ett tema med rubriken ”The Gentle Art of Tattooing”. Men när tatueringarna slår igenom under efterkrigstiden var det som en del av en motkultur. De upphörde dock att manifestera outsiderstatus mot slutet av 1900-talet, säger den franske tatueringskonstnären Mikael de Poissy.

Hur ska man förstå att detta att förse den egna huden med bestående bilder och tecken har blivit mainstream, dessutom i en tid som flödar av efemära bilder och tecken? Groeber drar i flera olika trådar. Han ser tatueringarna som ett uttryck för projektet att man som individ ska skapa sig själv och vara autonom. Just det varaktiga i tatueringarna kan vara centralt, menar han vidare: man vill på detta sätt berätta sin historia, om vem man har varit och vilka känslor man har haft – ett sätt att historisera sig själv i nuet. De som misstänker att tatueringarna kommer att vara en källa till förlägenhet senare i livet har kanske fel. Om trettio år kommer dessa inskriptioner att ha blivit monument som berättar om vem man var när man var ung och vilka känslor som uppfyllde en då. De skulle alltså stå för en önskan om att stabilisera något i en tid av extrem föränderlighet.

> ”Det representerar en viktig frigörelsemöjlighet att under livets gång då och då kunna omdefiniera sig, ömsa skinn, inse att man kan vara en annan, och frågan är om det är lika lätt med det förflutnas preferenser inristade i huden.”

Men tänk om det tvärtom handlar om en oförmåga att tänka framtiden och att man själv kommer att förändras både fysiskt och psykiskt – ett slags psykologisk presentism? De män som på 60- och 70-talet följde trenden att ha långt hår kunde så småningom låta klippa sig och följa ett nytt mode eller hitta en egen stil. Det representerar en viktig frigörelsemöjlighet att under livets gång då och då kunna omdefiniera sig, ömsa skinn, inse att man kan vara en annan, och frågan är om det är lika lätt med det förflutnas preferenser inristade i huden. Om det ligger något i denna misstanke finns det kanske anledning att köpa aktier i företag som försöker ta fram komfortabla metoder för att ta bort tatueringar. ■

▸ ***Oh my Gadd! Tatuering med bibliskt motiv.***

FOTO WIKIMEDIA COMMONS

▸ ***Kay Glans är chefredaktör för* Respons.**

FACEBOOK – UP TO DEJT

Strax efter att *Respons* 4/2019 med temat dejtingtrender genom historien kom ut lanserade vad kulturskribenten Rebecca Jennings kallar ”den näst osexigaste appen (efter LinkedIn)” en dejtingtjänst på sin befintliga sida. Vi talar förstås om Facebook.

Tjänsten, som fungerar som ett valbart tillägg på befintliga sidan, finns sedan en dryg månad tillgänglig i 20 utvalda länder, däribland USA och kommer till Europa någon gång under nästa år. Mot bakgrund av att internetbaserad dejting kommit att bli en miljard-dollarindustri som inom de närmsta åren spås växa ytterligare är det inte förvånande att även Facebook ger sig in i matchningsmatchen, men varför nu? Det frågar sig bland många andra teknikskribenten Kaitlyn Tiffany i en artikel i *The Atlantic* (2 oktober 2019).

Som det ser ut i dag är ”Facebook Dating” ett gratis tillägg helt fritt från annonser och reklam, och talespersoner från Facebook menar att det upplägget inte kommer att ändras. Tiffany kommer således fram till att tidpunkten måste ha att göra med de ungas teknikvanor. Även om en majoritet av amerikaner under 65 fortfarande har Facebookkonton, tog 44 procent av användare i åldersgruppen 18–29 bort appen från sina telefoner under 2018. Som rapporten ”Svenskarna och internet 2019” (publicerad 15 oktober 2019) visar tycks samma trend råda i Sverige, där Facebooks tillväxt

nu stannat av och en nedåtgående trend kan anas, vilket många kopplar till den senaste tidens skandaler kring hur företaget (ut)nyttjat användarnas data.

Insamlandet av användardata kan med andra ord ses som en av företagets svagheter, men här ligger också dess styrka när det kommer till att matcha ihop människor med varandra. Det är i alla fall väsentligen så pitchen för ”Facebook Dating” lyder: vi har mer data om våra användare än andra dejtingappar och därmed bättre möjligheter att göra passande matchningar, eller med Facebooks egna ord: ”Facebook Dating gör det lättare att hitta kärlek genom vad du tycker om – vilket hjälper dig att inleda ett meningsfullt förhållande med någon genom sådant ni har gemensamt, som intressen, evenemang och grupper.”.

Som *TechChrunch*-reportern Sarah Perez observerar (5 september 2019) har Facebook här ett potentiellt övertag gentemot sina konkurrenter: ”På Tinder kan du skriva att du ’älskar att vandra’, men Facebook skulle veta om du faktiskt deltagit i vandringsrelaterade grupper eller evenemang och hur ofta.”.

I likhet med konkurrenterna är Facebook dock hemlighetsfullt när det gäller information om hur deras algoritm fungerar och vilken information den använder sig av. Men för att matchningsupplägget ska fungera krävs rimligtvis aktiva användare som skapar relevanta data att analysera. Kommer det att fungera? I en tid då internetdejting blir allt vanligare kan ”Facebook Dating” möjligtvis locka tillbaka avhoppare till Facebooks ekosystem, menar Kaitlyn Tiffany, men för att uttrycka det med företagets egen relationsterminologi: it’s [probably] complicated. ■

Facebook Dating.

KRÖNIKA

It takes a fool to remain sane?

av Hanna Bornäs

I september förra året skrev jag en krönika om olika förhållningssätt till klimatet, med hjälp av en scen ur en Woody Allen-film och ett protesterande barn. Den skolstrejkande flickan var då ännu inte en världsnyhet, men i takt med att protesterna spridits har även protesterna mot protesterna tagit fart och allt fler schablonmässiga attityder har utkristalliserats i relation till klimatfrågan.

De figurer som är olika versioner av klimat- eller Gretaförnekare är tacksamma att driva med i diverse internetskämt, liksom de själva gärna driver med klimatrörelsen. Skämten synliggör strukturella skillnader i mönstret när det gäller vem som provoceras. Som så ofta är det vita, medelålders, relativt välbärgade, heterosexuella män som blir rasande av en ung flicka som med tydlighet visar att avsaknad av rösträtt inte är liktydigt med att sakna rätt till röst. Det är dessutom en röst som nått längre än de flesta kan drömma om.

Vad jag för ett år sen beskrev som en produktiv passivitet (att i likhet med vuxenvärlden skita i sin framtid genom att skolstrejka) har alltmer övergått i arg aktivitet: i utskällningar av mäktiga, passiva vuxna. Men det finns fler dikotoma skiljelinjer än den mest uppenbara, Flickebarnet mot den Vuxne Mannen. Redan från början valde Greta att vara öppen med sin diagnos Aspergers syndrom, men på senare tid har allt fler börjat hänvisa till den för att ifrågasätta hennes trovärdighet. I rysk Putin-trogen media, likväl som bland hatiska nättroll, kavlas fördomarna och föraktet skamlöst ut.

Greta gör helt rätt i att inte hymla med eller skämmas för sin diagnos. I stället menade hon, när hon första gången framträdde i Skavlan, att särdragen är en tillgång för engagemanget. Hon bryr sig mer om att säga sanningen än att bete sig socialt önskvärt och trevligt. En annan person som inte heller verkar lägga så stor vikt vid social önskvärdhet, och som för många framstår som långt otrevligare än Greta, är USA:s president. Själv vill han nog ogärna associeras med någon diagnos, men många är de publika tyckare som menar att hans beteende har anmärkningsvärt många drag av narcissism. Jag vill inte uppmuntra diagnostik på distans, men tycker det är intressant att tänka kring detta i termer av mediala figurer, snarare än psykiatriska kategorier. Jag tänker att även Gretas självklart nyansrika person lätt blir reducerad till en schablon när diagnosen får alltför stort medialt fokus (vilket jag här riskerar att bidra till).

Kultur- och idéhistoriskt har den psykiskt normbrytande varit en dubbeltydig figur. Dels har etiketten ”dårskap” använts för att avskriva någon som icke tillräknelig, som en som tappat kontakten med verkligheten. Men samtidigt har idén om dåren rymt dimensionen genomskådare och sanningssägare – den som genom att stå utanför de sociala konventionerna kan avslöja själva normaliteten som patologisk.

”Även barnet har en liknande symbolisk funktion; sagan om Kejsarens nya kläder där bara barnet vågar säga det alla ser är ett övertydligt exempel. Kanske knyter de olika reaktionerna på Greta an till olika delar av denna idétradition. Hennes förespråkare ser det nödvändiga i att makten ifrågasätts underifrån, eller från sidan.”

Ett klassiskt exempel är Hamlet, som genom att ikläda sig narrens roll avslöjar ruttenheten i maktens gemak. Även barnet har en liknande symbolisk funktion; sagan om Kejsarens nya kläder där bara barnet vågar säga det alla ser är ett övertydligt exempel. Kanske knyter de olika reaktionerna på Greta an till olika delar av denna idétradition. Hennes förespråkare ser det nödvändiga i att makten ifrågasätts underifrån, eller från sidan, att hyckleriet blottläggs och att fokus förflyttas från politiska maktspel till ”rena fakta”. De som inte vill se klimathotet som reellt kan å andra sidan hemfalla åt att (minst) dubbelt upp omyndigförklara den obekväma nagel som får världsledarnas ögon att tåras. När de inte rörs till tårar över den egna förträffligheten, vill säga. För visst är det lätt att se presidenternas utspel som futtiga dårskaper drivna av fåfäng egenkärlek. Men gör vi oss då inte skyldiga till samma sak som Gretas värsta kritiker? Det vill säga att reducera reell makt och frågor om världens överlevnad till en fråga om en individs särdrag och avvikelser. ■

Intervju: Pascal Bruckner

Fransk författare och debattör

Islam måste bli en religion som alla andra

Ulf Öfverberg

Islam har blivit en del av det samtida Europa och har rätt till religionsutövning, polisskydd och heliga platser för bön. Men muslimer är i gengäld skyldiga vårt sekulära samhälle respekt och kan inte undandra sig kritik genom att hänvisa till islamofobi. På så sätt kan europeisk islam sprida förnyelse och kritiska tankar till resten av den muslimska världen. Det menar författaren Pascal Bruckner i en intervju med *Respons* där han också kommenterar sin kritik mot Greta Thunbergs klimataktivism.

PASCAL BRUCKNER ÄR en inflytelserik fransk författare och debattör som ofta väcker starka reaktioner. Han associeras med den grupp intellektuella som under mitten av 1970-talet började kallas *Nouveaux philosophes* ("Nya filosoferna"). Denna grupp, med Bernard-Henri Lévy och André Glucksmann i spetsen, initierade ett viktigt skifte i fransk idédebatt genom att rikta kritik mot den då dominerande marxismen, särskilt de totalitära tendenserna, och dess vidareutveckling i poststrukturalismen. Men de nya filosoferna förknippas också med ett nytt socialt engagemang som kom att omfatta bland annat sovjetiska dissidenter, Vietnams båtflyktingar, Europatanken och ett starkt engagemang i internationella konflikter, som till exempel Balkankriget.

Bruckner har skrivit ett trettiotal essäböcker och romaner, bland annat romanen *Lunes de Fiel* (1981) som blev internationellt känd genom Roman Polanskis filmatiserade version *Bitter Moon* (1992). Som essäist har han på senare särskilt skrivit kritiskt om multikulturalism, islam och begreppet islamofobi, till exempel i den uppmärksammade boken *Un racisme imaginaire* (2017). Men Bruckner har tidigare också riktat skarp kritik mot delar av miljörörelsen och i april i år skrev han i *Le Figaro* om fenomenet Greta Thunberg (se *Respons* 2019/2). I krönikan kritiserade Bruckner vuxenvärldens okritiska förhållningssätt till denna barnaktivism och dess apokalyptiska budskap om jordens undergång.

> ”Mänskligheten måste anpassa sig till de nya hoten och vi måste ställa om våra liv därefter. Problemen går att lösa. Men det är när vi börjar diskutera på vilka sätt vi ska lösa dem som Greta Thunberg står svarslös.”

Det är med utgångspunkt i denna krönika som samtalet med Bruckner börjar i hans hem i Marais-kvarteren i Paris.

ULF ÖFVERBERG: *Vilken är din uppfattning om miljöhoten?*

PASCAL BRUCKNER: Jag är övertygad om att vi står inför enorma ekologiska hot. FN:s klimatpanels varningar och flera andras är fakta och inte ”fake news”! Förnekarna vägrar se verkligheten. Vi behöver också göra mycket för att lösa hoten. När vi gör det ska vi använda tekniken rätt, vi ska använda marknadsmekanismer rätt. Mänskligheten måste anpassa sig till de nya hoten och vi måste ställa om våra liv därefter. Problemen går att lösa. Men det är när vi börjar diskutera på vilka sätt vi ska lösa dem som Greta Thunberg står svarslös. Hon har inget program för *hur* vi ska lösa problemen utan varnar bara för civilisationens undergång i likhet med kristna sekter som är övertygade om tidens slut och den stora katastrofen. Jag har däremot en stor tilltro till framsteg och teknik. Det är en väl beprövad erfarenhet.

ÖFVERBERG: *I din krönika i* Le Figaro *kritiserade du inte bara Greta Thunbergs budskap utan också hennes föräldrar och det sammanhang som budskapet presenteras i. Kan du utveckla detta?*

BRUCKNER: Greta Thunbergs privata drama, som involverar hennes familj, är ett drama som används offentligt. Hennes mor har i en intervju sagt att deras barn vägrade äta och inte började äta igen förrän de lovade att sluta flyga och sluta att

FOTO MARIUSZ KUBIK / WIKIMEDIA COMMONS

äta kött. Det är för mig en dysfunktionell familj. Hur kan ett barn få tillåtas att styra en familjs beteende på ett sådant sätt och vad säger det om bilden av föräldrarna? Är det ett gott föräldraskap som utövas på det sättet? Vad säger det om vårt samhälles normer och förväntningar? Och hur vi ser på barn och vilken funktion de tillåts fylla? Fallet Greta Thunberg visar hur vi använder barn för vuxnas intressen. Familjens egna problem upphöjs till allmän egendom och vi – alla andra – blir indragna i en offentlig familjeterapi.

> ”Mångkulturalismen bär också på en paradox: den tillerkänner alla gemenskaper samma behandling, men inte de personer som utgör dessa gemenskaper. Den ser inte individen för gruppen.”

Greta Thunberg är ett fenomen och hon framstår som en svensk Jeanne d'Arc, en Pippi Långstrump för vår tid. Men undergången är inte här och hon har alltså ingen lösning på våra nuvarande problem. Barnen ropar bara högt men har själva inget svar. Och detta är inte konstigt eftersom det är vi vuxna som upphöjt barnen till ett politiskt subjekt. Därmed undandrar vi oss vårt eget ansvar för uppfostran och vägledning. Det är i själva verket vi som är de politiska subjekten – inte barnen, inte Greta Thunberg.

ÖFVERBERG: *Låt oss övergå till en annan debatt som du under loppet av ett par decennier har varit ledande i, den om mångkulturalism och islam. Hur definierar du mångkulturalism?*

BRUCKNER: Mångkulturalismen kommer från relativismen som har sina rötter i romantiken. Politiskt föddes mångkulturalismen i Kanada 1971 och den strävar framför allt efter att säkra en fredlig samlevnad mellan olika etniska befolkningsgrupper som lever på samma territorium. Enligt mångkulturalismen kombinerar varje mänsklig grupp en egen särställning med en legitimitet som grundar dess rätt att existera som grupp. Kriterierna rätt och orätt, brottslig och barbarisk, underordnas inför det absoluta kriterium som respekten för skillnader utgör. Det finns inte längre någon absolut sanning, annat än den som är resultatet av en naiv etnocentrism, enligt den moraliska sidan av mångkulturalismen.

Mångkulturalismen bär också på en paradox: den tillerkänner alla gemenskaper samma behandling, men inte de personer som utgör dessa gemenskaper. Den ser inte individen för gruppen. Den förvägrar därmed individerna som ingår i grupperna friheten att frigöra sig från sina egna traditioner. Den erkänner gruppen, förtrycker individen, ger traditionen företräde framför viljan hos dem som vill överge sedvänjorna och familjen och till exempel älska efter egen fri vilja. På så sätt skapar man nationer inom nationer som till exempel uppfattar sig mer som muslimska än som engelska, kanadensiska eller nederländska: identiteten segrar över nationaliteten och över de universella värdena och rättigheterna.

ÖFVERBERG: *Men samtidigt menar en av den liberala teorins och mångkulturens främsta teoretiska företrädare, den politiska filosofen Will Kymlicka, att det är ett ovillkorligt krav att just möjligheten till utträde ur en gemenskap ska garanteras. Individen ska alltid ha rätten och möjligheten att träda ur en gemenskap eller en grupp. Annars är inte mångkulturalismen förenlig med en liberal hållning.*

BRUCKNER: Ja, men i praktiken är det inte så. Under sken av att respektera särdragen låser man in individerna i en etnisk eller kulturell definition. Där har vi den svarte, araben, pakistaniern, muslimen, för evigt fången i sin historia. Man förvägrar individen det som har varit vårt privilegium: möjligheten att gå från en värld till en annan, från tradition till modernitet, från den blinda lydnaden till det förnuftiga beslutet.

Ett modernt liberalt samhälle måste säkra – säkra på riktigt – att enskilda individer alltid har möjligheten till en exit, ett utträde ur de gemenskaper de råkade födas in i och som de är uppväxta inom. Den rätten är grundläggande för vårt liberala samhälle. Vi bestämmer naturligtvis inte vilken gemenskap vi råkar födas in i, men vi har rätten till och ska ha stöd för att när vi vill kunna utträda ur den gemenskapen och även kunna – ibland även brutalt – kritisera den gemenskapen.

ÖFVERBERG: *Men hur får du ihop detta med en annan del av den liberala demokratin, skyddet av minoriteter?*

BRUCKNER: Minoriteter ska få leva i fred, som den judiska minoriteten i Frankrike. Det finns inget problem med minoriteter, de är en naturlig del av Europa och västerlandet. Problemet är när en minoritet, eller företrädare för en minoritet vill vara förmer och skapa undantagsrättigheter för sin grupp. Skyddet av minoriteter innebär också en rätt för de individuella medlemmarna av dessa minoriteter att oskadda dra sig ur dem på grund av likgiltighet, ateism, blandäktenskap, andra klan- och familjesolidariteter, kort sagt att forma sitt eget öde utan att upprepa allt som föräldrarna fört över till en. Detta grundar sig i ett upplysningstänkande som tillhör hela mänskligheten. Den är inte begränsad till endast vissa privilegierade födda i Europa och Nordamerika, som dessutom tillåter sig att trampa på den som bortskämda barn och förvägra andra att komma i åtnjutande av den.

ÖFVERBERG: *Du har skrivit och sagt att mångkulturalismen är antirasisternas rasism. Vad avser du med det?*

BRUCKNER: Mångkulturalismen är en antirasismens rasism i bemärkelsen att den fängslar människor vid deras rötter. Flera politiker, debattörer och andra opinionsbildare anser att vi ska acceptera en ojäm-

► *Muslimsk fredagsbön i kvarteret Goutte d'Or i Paris.*

FOTO TONY FRENCH / ALAMY

likhet i behandlingen av och respekten för människor i namn av mångkulturalismen. Ta exempelvis borgmästaren i Amsterdam, Job Cohen (borgmästare 2001–2010). Han begärde att man ska acceptera vissa grupper av ortodoxa muslimer som medvetet diskriminerar kvinnorna med motivet att man behöver ett nytt kitt för att klistra ihop samhällets olika bitar. I den sociala sammanhållningens namn uppmanar man oss att högljutt godkänna andra gruppers intolerans gentemot lagen. Därmed förespråkar man alltså att småsamhällen ska leva sida vid sida med vattentäta skott mellan sig, och där alla små nationer har olika normer.

ÖFVERBERG: *Menar du att vi redan har börjat nedmontera eller begränsa våra individuella rättigheter?*

BRUCKNER: Se på etableringen av könssegregerade offentliga badhus endast för kvinnor. Det är en sådan nedmontering. Det är första steget mot en könsapartheid. En sann egalitarist måste vilja att de som föds in i minoriteter omfattas av och har samma rättigheter som alla andra i Europa. Och det innebär rätten att äta fläsk, att dricka alkohol, klä sig hur man vill eller att visa sin homosexualitet.

ÖFVERBERG: *Men detta är väl knappast bara ett franskt problem?*

BRUCKNER: Nej, definitivt inte. I England uppstod den islam-inspirerade vänstern (”islamo-gauchisme”) från det trotskist-inspirerade brittiska arbetarpartiet. De betraktade islam som de förtrycktas religion, den nya underklassen. För många vänsterintellektuella som inte längre förstår världen och för vilka kommunismens gudar inte längre existerar finns det inget hopp kvar. De fokuserar nu i stället på USA och Israel. Där finns en konvergens mellan mullorna i Iran och delar av den europeiska vänstern. I deras värld har judarna blivit de nya nazisterna, palestinierna de nya judarna och den radikala islamismen är nu offret för den västerländska demokratin och dess bödlar.

ÖFVERBERG: *Kan du utveckla konsekvenserna av denna nya allians?*

BRUCKNER: Jag fördömer seklers förtryck av olika minoriteter i Europa. Men upplysningstraditionen har samtidigt möjliggjort att erkänna en skuld till detta, att starta en process av läkande och möjligheten att börja om på nytt. Visst var Europa pådrivande för slaveriet men det var också Europa som stoppade det. Var är rösterna som kräver ett slut för slaveriet i dag? Och hur många i dag tillstår att en stor del av slaveriet drevs av den arabiska och afrikanska världen?

Vi är väldigt selektiva i Europa i dag. I debatten är vi fixerade vid i stort sett en enda konflikt, den mellan Israel och palestinierna. Samtidigt blundar vi för eller i bästa fall endast snuddar vid andra konflikter som både till antal döda och på alla andra sätt är väldigt mycket värre än den mellan Israel och palestinierna. Hur länge dröjde det inte innan alla fick upp ögonen för slakten i Darfur för drygt tio år sedan! Och Balkankrigen på nittiotalet med Serbiens etniska rensning och folkmord! Och i dag, förtrycket som utövas av den radikala islamismen och de slavliknande förhållanden och strukturella förtryck som många muslimska kvinnor lever under – i våra egna demokratiska samhällen!

ÖFVERBERG: *Vilken eller vilka är lösningarna på dessa problem som du nämner?*

BRUCKNER: Vi måste återgå till medborgarskapstanken. Det är medborgarskapet som är den sansade och förnuftiga lösningen. Vi behöver ingen identitetspolitik. Vi behöver ingen särlagstiftning för den så kallade islamofobin. Diskriminering och kränkningar av människors rättigheter och värdighet ska åtalas och straffas. De ska också motverkas av politiken. Islamofobin har tillkommit i den antirasistiska vokabulären för att skydda islam från kritik. Sedan dess har flera kämpat för att få islamofobi likställd med antisemitism-begreppet.

ÖFVERBERG: *Men hur anser du då att vi som bekänner oss till upplysningstraditionen, ska svara på detta?*

BRUCKNER: Vi – alltså västerlandet – ska inte missförstå vår skuld. Europa har en skyldighet gentemot den judiska minoriteten, eftersom judarna har varit en del av den europeiska historien sedan första början. Islam är en del av det samtida Frankrike och Europa och har rätt till sin religionsutövning, till polisskydd, rätt till lämpliga platser för bön och ska ha vår respekt. Men islam, eller snarare dess utövare, är i gengäld skyldiga oss respekt, det vill säga vår kultur av upplysning och demokrati, vårt sekulära samhälle. Muslimer kan inte kräva särskild rätt till vissa undantag som exempelvis i badhus och simhallar eller könssegregerad gymnastik, böneplatser i affärer eller särskild behandling på sjukhus. De troende måste få skydd när de behöver, men det måste också icketroende och ”avfällingar” få.

Jag föreslog 2006 att vi skulle skapa ett system liknande det som vi byggde för sovjetiska dissidenter, men nu för dem som ”hoppar av” islam. Vi måste slå vakt om en doktrinär kritik av religion, av islam, på samma sätt som vi gör det för buddhism, kristendom och judendom. Det är inget konstigt. Om inte en del muslimer tål eller accepterar det är det inte vårt, det öppna sekulära samhällets problem, utan muslimernas.

► *Greta Thunberg väcker debatt i Frankrike.*

Poängen är inte att göra Europa islamskt utan att göra islam europeisk, så att islam blir en religion bland alla andra och som en dag kanske kan bidra till att sprida tolerans och en förnyelse av kritiska tankar och idéer till resten av den muslimska världen. Problemet med islamofobi-begreppet är att det riskerar att ge profeten och hans anhängare en status som undantar dem från kritik. Muslimer måste acceptera det som redan kristna och judar har accepterat, att de kan och kommer att kritiseras. Annars gynnas de islamska fundamentalisterna som inte anser sig likställda med andra trosriktningar. Det är problemets kärna och det är mot den inställningen vi måste resa kraftfullt motstånd. Därför ska vi inte acceptera islamofobin som bidrar till att immunisera islam mot kritik. Vi ska visa tolerans och respekt men aldrig godta en särställning för någon religion – inte heller islam.

Det vi behöver är alltså en reglering av islam i ett fritt samhälle som innebär att islam får exakt samma status som andra religioner, varken en idealisering eller demonisering. När du vandrar i vanliga europeiska eller amerikanska städer kan du passera olika kyrkor: katolska, lutheranska, anglikanska; du passerar synagogor och moskéer, hindutempel, buddhistiska tempel och pagoder och så vidare. Denna fredliga samexistens är det västerländska öppna samhällets underverk. Eller som Voltaire påminner oss: ”Där det endast finns en religion råder tyranni. Där det finns två, råder det religionskrig, men där det finns flera, råder friheten.”

► **Ulf Öfverberg är liberal skribent och tidigare ordförande i Samfundet Sverige-Israel.**

FOTO ANDERS HELLBERG / WIKIMEDIA COMMONS

PÅ PLATS

Konstbiennalen i Venedig
11 maj – 24 november 2019

Den 58:e konstbiennalen i Venedig har temat **”May You Live in Interesting Times”**, huvudutställningen har kurerats av Ralph Rugoff.

VILSE I VENEDIG? HUR DU GÖR FÖR ATT INTE DRUNKNA I EN TURISTKLICHÉ

Av Calle Ljungström

Respons besöker konstbiennalen i Venedig och frågar vad vi har där att göra, varför trängas med de 30 miljoner andra turister som besöker staden under ett år? Är det en särskilt exklusiv upplevelse? Till skillnad från i övriga Italien sägs ju inte ens maten vara särskilt god.

Man kan ha många invändningar mot Venedig. En vanlig sådan är att staden bara är en fasad, ett museum, att den inte är levande. Sant är att Venedig i dag endast har ungefär 50 000 fastboende invånare. Det är en dyr stad att leva i, båttransporter gör alla leveranser komplicerade, och den har avfolkats till förmån för en arbetsmarknad på fastlandet. När den var som störst, under den venetianska republikens stormaktstid, uppgick befolkningen till cirka 170 000 invånare.

I dag är turisterna en sommardag ofta mer än dubbelt så många som de bofasta. Då rör man sig plågsamt trögt genom folkmassan i gränderna och hettan runt Markusplatsen. Bostadspriserna har drivits upp av lönsam korttidsuthyrning, och attraktiva boenden och palats har köpts upp av rika internationella köpare. Dessa flyger ofta in under enstaka veckor, för filmfestivalen eller öppningen av konstbiennalen. För den som tar båten längs stadens historiska pulsåder, Canal Grande, visar därför många exklusiva palazzi i stället för sorglöst salongsliv och tända kristallkronor, endast upp stängda fönsterluckor. Det låter nog för de flesta inte som en särskilt ursprunglig venetiansk upplevelse.

Kan man ens fråga om vägen i en stad full av fula ryggsäckar och människor på tillfälligt besök? Inte för att det skulle hjälpa om du ändå har turen att få ett initierat svar: vägbeskrivningen blir snabbt en alltför komplicerad uppräkning av olika avtag till höger och vänster. Inte heller din telefons karttjänster förmår navigera så exakt bland gränder och kanaler att du säkert kan följa deras vägvisning, nöj dig med ett ungefär. I detta trotsar den medeltida staden den moderna tekniken: att gå litet vilse i Venedig tycks vara aktuellt i alla tider, och en uppskattad del av upplevelsen. Se där – något autentiskt ändå.

Ändå tycker jag att Venedig är lätt att röra sig i. Till fots är staden inte så stor; den är ett gytter av gränder men tar du ut en riktning står du ofta plötsligt vid det torg eller den kyrka du siktat mot fastän det är oklart hur du kommit dit. Jag överväger om jag vågar påstå att jag numera hittar utan karta, eller är det rent högmod? Venedig har blivit en av de platser jag återkommer till igen och igen.

FOTO GETTY IMAGES

Ett första handfast råd blir att undvika onödigt tung packning. Hotell och boenden ligger sällan vid båttrafikens hållplatser, och i en stad helt utan backar får du din beskärda del av trappsteg upp och ned över stadens alla små broar. I Venedig slipper du ljudet av bilar, men å andra sidan stör inget en stilla kväll så som smattret av en studsande rullväska i en stenlagd gränd. Bland lokalbor är i stället en lätt dramaten med hjul som klarar trappstegen populär.

LA SERENISSIMA OCH REPUBLIKEN

De som avfärdar Venedig som bara en vacker fasad med turister i gondoler är antagligen inte roade av historia. Ingen invänder mot att Venedig är unikt, men hur blev staden det den är? De flesta dagsbesökare verkar nöja sig med att ta selfies och att möjligen läsa introduktionen i guideboken. De noterar kanske hur de första bosättarna började driva ned stockar i sjöbotten att bygga nya hus på, hur en rik handelsrepublik etablerades och palats uppfördes, att Casanova hamnade i finkan men smet, och att karnevalen verkar ha varit festlig. Typ så. Själv är jag förtjust i världens mest paranoida republik.

Från det att man betackade sig för det östromerska kejsardömets inflytande till dess att Napoleon skrämde venetianarna till underkastelse och kompromisslöst avvecklade republiken 1797, var Venedig självständigt i över tusen år.

Staden grundades av människor på flykt från ett oroligt inland, i en skyddande men oländig och malariadrabbad sankmark. Det tog dem århundraden att bemästra översvämningar och sedimentering i lagunen – man ledde om en flod – innan man med det lokala saltet som handelsvara hade etablerat en sjöfarande republik under ledning av en på livstid vald doge.

Tro nu inte att dogen var en man av folket i en harmonisk demokrati. Styret av republiken var aristokratins angelägenhet, och de olika familjerna bevakade svartsjukt sina intressen. Dogen reducerades tidigt till en galjonsfigur utan makt. Ingen tilläts få för stort inflytande. Det ena rådet utsågs för att övervaka det andra, och hur ämbeten utsågs och begränsades är en fascinerande och komplex konstruktion.

Från att ursprungligen ha varit en sorts oligarkisk demokrati avgränsades makten 1297 till en grupp rika skeppsägare och köpmansfamiljer genom arvsrätt. Namnen på alla män över arton års ålder i dessa familjer nedtecknades 1315 i den så kallade gyllene boken, *Libro d'Oro*, som också stängdes för införandet av ytterligare släktnamn, för att "säkerställa stabiliteten i republiken". På så sätt skapades en förteckning över en venetiansk aristokrati. Dess blodlinjer övervakades noga och var den enda entrébiljetten till en plats i Venedigs stora råd, med makt att utse ämbetsmän och stifta lagar.

Eftersom ingen litade på någon annan och för att hejda försök till statskupper och enskildas maktövertaganden enades man 1310 om att inrätta *De tios råd* (och senare även de *De tres råd*) – en sorts säkerhetsråd med hemlig polis, brevlådor för angiveri och befogenhet att agera självständigt, snabbt och med hårda nypor för att övervaka alla inblandade och säkra den etablerade maktstrukturen.

De tio blev beryktade över hela Europa. För dem och deras informatörer gick ingen säker. En dag 1355 fick den sittande dogen Marin Faliero beskedet att han var dömd för att ha konspirerat mot republiken. Han halshöggs på sin egen trapp, och hans porträtt bland stadens alla doger genom åren täcktes i den stora rådssalen av en målad svart svepning som dyster varning till andra med otillbörliga maktambitioner.

För en inblick i De tios verksamhet kan den som besöker Dogepalatset, varifrån Venedig styrdes, rekommenderas gruppvisningen *The Secret Itineraries Tour* (bör förhandsbokas i god tid på palazzoducale.visitmuve.it). Den ger tillträde till lokaler som annars är stängda för besökare: bland annat De tios sammanträdesrum, förhörsrum, tortyrkammare och celler (inklusive den som Giacomo Casanova flydde ur 1756 efter att ha suttit inspärrad i ett drygt år). Hit togs misstänkta för att mjukas upp och bekänna under nattliga intervjuer. Venetianarna kunde sova tryggt, för att på morgonen hitta ben från okända missdådare sticka upp ur marken på Markusplatsen, där de begravts med huvudet nedåt.

Karta över Venedig, cirka 1500 – av Jacopo de' Barbari (omkring 1440–1515)

Kartan är ett väldigt träsnitt, skuret i nio block, totalt 135 x 282 cm. Även om viktiga byggnader tillkommit, kanaler fyllts igen, och ytor för bland annat tågstation, terminal för kryssningsfartyg och parkeringsplats tillkommit, är staden i hög grad densamma då och i dag.

FOTO WIKIMEDIA COMMONS

Detta var alltså staden som kom att kallas *La Serenissima* – den vördnadsvärda, den rofyllda – en stad som ofta verkade i det politiska spelet genom diplomati och påtryckningar, som aldrig skövlats eller raserats, och därför står kvar som monument över republiken och dess väldiga rikedom.

DE STORA PENGARNA

Det avgörande ekonomiska klippet gjordes år 1204. När det fjärde korståget anlände till staden och önskade transport till det heliga landet gavs ingen rabatt för god kristlighet. En armé på över 30 000 personer inkvarterades för vinterläger på den långsmala ön Lido som skiljer lagunen från havet, men innan den planerade sjöresan kunde påbörjas tog riddararméns pengar slut. Överenskomna betalningar ställdes in, Lido spärrades av och de venetianska förhandlarna visade hur en slipsten ska dras vid kontraktsbrott: vi transporterar er dit, men med ett par stopp på vägen. För Venedigs räkning fick korstågsarmén erövra ett antal städer längs den dalmatiska kusten och som grädde på moset även underkuva den lokala huvudkonkurrenten i regionen: Konstantinopel. Venedig hade nu kolonier ända bort till Kreta och dominerade all handel i östra Medelhavet. Man kunde sedan bekvämt i sina palats räkna hem sina vinster under flera århundraden.

I dag är Rialtobron över Canal Grande en turistattraktion, men under medeltiden förknippades kvartereb vid Rialto över hela Europa med banker och växlingskontor. Via Rialto flödade pengar mellan öst och väst. Det var dåtidens Wall Street, Venedigs ekonomiska motor och källan till dess makt och inflytande samt relativa oberoende från påvligt inflytande och omgivande stormakter. Venedig böjde sig inte för någon.

Med ambassadörer och handelsmän följde ryktet om de venetianska spionerna ut i Europa. De tios organisation för informationsinhämtning och PR var effektiv. Vid den franske kungen Henri III:s statsbesök 1574 inleddes de överdådiga festligheterna med ett besök i *Arsenale*, Venedigs stora örlogsvarv, där delar till en stor galär fanns till beskådande. Efter kvällens supé låg det färdigställda och bestyckade fartyget ankrat ute i lagunen – en militär uppvisning, där en dags arbete i Arsenales produktionskedja motsvarade en ofta månadslång process vid andra varv i Europa.

Om Rialto var Wall Street så var Aresenale ett Silicon Valley, ett superhemligt militärt område för spjutspetsteknologi, och den marina handelsrepublikens ryggrad. Att försöka förstå Venedigs historia utan att ta Arsenale i beaktande är lönlöst.

TURISTERNAS VENEDIG

Det är på sådant jag tänker på när jag rör mig genom staden och bland byggnaderna: på hur och varför de står där.

Slutet för Venedigs stormaktstid var en följd av Konstantinopels fall 1453 och förlorade kolonier till det expanderande osmanska riket samt nyheten om att Vasco da Gama 1498 funnit sjövägen till Indien och brutit Venedigs handelsmonopol. Det tog dock tid att tömma skattkistorna. Venedig festade sig in i 1700-talet och cementerade sin ryktbarhet som turistort. Mot slutet av 1500-talet fanns i staden 11 654 registrerade prostitueradeoch när slutligen Napoleons styrkor anlände kunde man bevista något av 136 olika kasinon.

Venedig har alltid varit en stad för besökare, en mötesplats för olika talade språk, för handel och kommers, för festligheter och glamourösa firanden. Redan på 1200-talaet hade man tjänstemän som inspekterade hotell och härbärgen för att säkerställa god standard. Att staden under 1700- och 1800-talet var en självklar anhalt på en ung adelsmans *Grand Tour* och att Lord Byron morgonsimmade i kanalerna är därför lika rimligt som att den i dag förknippas med romantisk semester, karneval och masker i februari, samt kryssningsfartyg och massturism under sommarhalvåret.

Så missar inte den som avfärdar staden som en turistfälla utan själ hela poängen? Den är i dag precis vad den har varit ända sedan åtminstone 1700-talet: förebilden för Las Vegas och en sagodröm att stiga in i. Acceptera detta och gå på upptäcktsfärd; då finns skatter att finna.

ETT BESÖK PÅ KONSTBIENNALEN

Det finns gott om konst och kultur i världens största ”museum”. Här skrev Carlo Goldoni sin commedia dell'arte, Vivaldi dirigerade sin orkester i kyrkan San Zaccaria, opera ljöd i La Fenice, och vart och vartannat palats eller kyrka rymmer verk av den klassiska konstens mästare. Bellini, Canaletto, Carpaccio, Rosalba Carriera, Giorgone, Tintoretto, Tizian och Veronese verkade alla i staden.

I dag bidrar Venedigs internationella filmfestival och biennalerna för konst och arkitektur till att skapa relevans och kontinuerlig aktualitet för den sjunkande staden och dess turistindustri. Konstbiennalen är jämte tyska Documenta konstvärldens största och mest prestigefulla återkommande presentation av samtidskonst. Omfattningen är överväldigande. Till skillnad från andra mässor och biennaler består den inte bara av en stor utställning, organiserad av en konstnärlig ledare eller kurator. I stället sprider den sig över hela Venedig som ett väldigt smörgåsbord,

► *Giardini, vid den nordiska paviljongen.*

rent fysiskt oöverstigligt för en besökare att hinna smaka sig igenom på bara några dagar.

Det riskerar att låta som en upplevelse främst för de initierade, men formatet är inbjudande även för andra. Är du ens bara lite konstintresserad är det en rolig och stimulerande upplevelse på en fantastisk plats. Ingen annanstans erbjuds man samma bredd av både etablerade stjärnor och nyupptäckta konstnärskap, av överblick och disparata intryck från den globala konstscenen. Den är också tillåtande: eftersom ingen hinner se allt finns det inga rätt eller fel i de val man gör.

Biennalen är öppen från maj till november. Huvudutställningen visas i Arsenale, bland annat i ett 300 meter långt repslageri från 1300-talet, och i Giardini, ett parkområde där ett flertal länder byggt egna och arkitektoniskt framträdande utställningspaviljonger under 1900-talet.

Den kurerade och officiella samlingsutställningen, i år under temat *May You Live in Interesting Times*, rymmer inbjudna konstnärer från hela världen. I de nationella paviljongerna väljer respektive land sina utställande konstnärer. Eftersom de nationella paviljongerna blivit fler och fler, i år hela 90 stycken, och inte längre ryms i Giardini, hyr man in sig i palats och lokaler runt om i staden. Var man än rör sig möter man konst, samtida eller dåtida, organiserad av biennalen eller av oberoende aktörer som valt att markera sin närvaro i Venedig. Ett antal kapitalstarka stiftelser har etablerat egna utställningslokaler. Fondazione Prada har ett palats, Fondazione Cini disponerar ön San Giorgio Maggiore och modemagnaten François Pinault, ägare till bland annat Saint Laurent, har lokaler i både det överdådiga Palazzo Grassi och i det gamla tullhuset Punta della Dogana vid inloppet till Canal Grande.

KONST FÖR MILJARDER

Det finns stora pengar i omlopp inom samtidskonsten. Under biennalens intensiva förhandsvisningsdagar för inbjudna gäster – kuratorer, konstnärer, journalister, gallerister och konsthandlare – ligger de förankrade längs Venedigs kajer: miljardärernas lyxjakter.

FOTO BARBARA ZANON / GETTY IMAGES

Officiellt är biennalen inte en kommersiell arena. Sedan demonstrationer 1968 är inga verk till salu. Fokus menar man ska vara på den konstnärliga presentationen och att ta ”tempen” på samtiden. Strax före årets biennal gjorde dess president, Paolo Baratta, uttalandet att ”vi får inte låta oss falla i marknadskrafternas fälla”, för att undvika misstänkliggöranden om att styras av ekonomiska intressenter.

Relationen till kapitalet är dock mer komplex. Biennalen har aldrig haft omfattande egen finansiering. Att låta respektive land själv finansiera sin utställningspaviljong var ett tidigt genidrag. Men för den officiellt kurerade utställningen finns inte resurser att betala för arvoden, installation och långväga transporter av ofta skrymmande projekt med mycket höga försäkringsavgifter. Detta gör ofta biennalen beroende av galleriers och externa finansiärers goda vilja.

I den aktuella tv-dokumentären *The Price of Everything* (HBO, 2018) diskuteras den internationella konstmarknadens prissättning, som branschen sällan talar öppet om i intervjuer. Vad är det som gör somliga konstnärers verk extremt högt prissatta, medan andra kämpar på utan att någonsin vara nära ett ekonomiskt genombrott? När ett verk av en nu levande konstnär som Jeff Koons i år såldes för rekordpriset 91,1 miljoner dollar är det svårt att acceptera påståenden om att priser sätts utifrån tillgång och efterfrågan.

Förklaringen är naturligtvis dels att det i dag finns många människor med absurt mycket pengar – kapital från Kina, Gulfstaterna och Östeuropa har bidragit till en explosionsartad prisutveckling –, dels att marknaden styrs av gemensamma intressen för gallerister och samlare som representerar och handlar med verk av en grupp utvalda konstnärer. Det finns en parnass där dyrbara konstnärskap representeras av internationella gallerijättar som Gagosian, Hauser & Wirth och David Zwirner. Att representeras av en sådan gallerist, i de mest framstående offentliga samlingarna och att ingå i de allra dyrbaraste privata samlingarna, ger en entrébiljett.

Det Venedigbiennalen kan erbjuda konstnärer och gallerister är ett kvitto på ”kvalitet”, ett garantibevis – att vara en av de utvalda att ställa ut kan driva prissättningen uppåt. Ett relativt okänt konstnärskap kan snabbt bli en investering. Och storsamlarna får välja först.

För den med stora pengar är därför även Venedigbiennalen en konstmässa där allt är till salu, om du vet vem du ska fråga. Det är allmänt känt att François Pinault 2007 köpte samtliga verk i den italienska paviljongen, av Sigmar Polke. Och bara någon månad efter Venedigbiennalen öppnar den främsta kommersiella konstmässan, Art Basel. Om inte affären gjorts upp redan i Venedig avslutas den där.

► *Sun & Sea, i den litauiska paviljongen, och vinnare av biennalens stora pris 2019.*

Som vanlig besökare ser man inte mycket av detta. De exklusiva festerna och drinkminglen under förhandsvisningsdagarna är inte öppna tillställningar. Fast om Hotel Bauers uteservering som är tillgänglig för alla som önskar en efterfest, på egen kaj med utsikt mot kyrkan Santa Maria della Salute, plötsligt sjönk i havet skulle en god portion av den internationella konstscenen följa med i djupet.

Trots marknadsintressen är upplevelsen av biennalen att verken övervägande är självständiga och fria i uttryck och tanke.

Temat *May You Live in Interesting Times* tar sig många uttryck. Mest kontroversiellt i den fiskebåt som utan förklarande kommentarer ställts upp på kajen i Arsenale av Christophe Büchel, och som tidigare gått till Medelhavets botten med upp till 1 100 afrikanska migranter ombord. Ukraina deltog med *The Show of a Dream*, och lät världens största transportplan flyga över utställningsområdet i samband med biennalens öppnande, med en digital samling verk av ukrainska konstnärer i lasten.

Biennalens mest omtalade bidrag fanns i Litauens paviljong: en åtta timmar lång performance i en gammal lagerbyggnad där lata solbadare på en sandstrand omväxlande reser sig för att brista ut i operasång om letargi och klimatångest.

► *Aqua Alta, en natt på Markusplatsen.*

DET SOM BLIR KVAR

Efter biennalens festligheter tar jag nattbåten hem. Det är en lustigt social resa; alla är nya i staden, alla är ute på grönbete, man talar med främlingar och byter visitkort. Jag stiger av och står till slut på Markusplatsen, med vatten upp till vaderna. Jag har på plats köpt ett par ihoprullbara plaststövlar, och måste medge att det denna natt översvämmade torget, med glittrande reflektioner, dansande par och vingliga nattsuddare är en sinnlig upplevelse som överträffar allt jag sett de senaste dagarna. Markusplatsen är Venedigs lägsta punkt och här tränger *aqua alta*, högvattnet, upp först.

Det är heller inte något vi säkert kommer att kunna uppleva i framtiden. Staden sjunker på grund av klimatförändringar och skador som orsakas av de väldiga kryssningsfartygen som anlöper lagunen. Ett 80-tal enorma barriärer som just nu vilar på havsbottnen kan vara räddningen. De är del av det mycket omstridda projektet *Mose*, som avser att kunna stänga av lagunen från Adriatiska havet vid högvatten och enligt uppgifter ska invigas 2021. Ingen vet om det kommer att fungera.

Så kom medan tid är. Det finns dessutom faktiskt god mat i Venedig, om man går litet bortom turiststråken. Prova Corte Sconta, La Oliva Nera, eller Trattoria Anzolo Raffaele. ■

► **Calle Ljungström är art director för *Respons*. Han har även varit director vid konstgalleriet Christian Larsen i Stockholm.**

FOTO ANDREJ VASILENKO (OVAN), CALLE LJUNGSTRÖM (NEDAN)

Debatt

Skolverkets förslag om antiken är ett symptom på ett mycket större problem

Det är bra att Skolverket har dragit tillbaka sitt förslag om att ta bort antiken och medeltiden i historia för grundskolan. Men förslaget var ingen blunder utan uttryck för ett sätt att förhålla sig till det förflutna som sträcker sig långt tillbaka.

Debatt

ENDAST DRYGT EN vecka efter att Skolverket presenterat sitt förslag på att ta bort antiken och medeltiden ur kursplanerna för historia i grundskolan drog man tillbaka det. Kritiken har varit massiv. Flera framstående forskare har bland annat pekat på hur eleverna berövas undervisning om epoker som har format vår egen.

Även om många av invändningarna är rimliga, tycks flera av dem vila på premissen att förslaget skulle utgöra ett brott med tidigare skolpolitik. Detta är emellertid ett tvivelaktigt antagande; det finns mycket som talar för att det olyckliga förslaget inte bara var en blunder från Skolverkets sida, utan snarare ett uttryck för en förändring i skolans sätt att förhålla sig till både det förflutna och framtiden som sträcker sig mycket längre tillbaka i tiden. Kärnan i denna skolpolitiska omvandling, vilken skär tvärs igenom det höger/vänster-spektrum som utkristalliserats i skolpolitiken sedan 1970-talet, är att vår omedelbara samtid under de senaste femtio åren har kommit att inta en anmärkningsvärt stark ställning. Skolan har irrat in sig i vad som framstår som en presentistisk återvändsgränd.

Som bland annat den franske historikern François Hartog har visat i *Régimes d'historicité – Présentisme et expériences du temps* (2012), är detta ett tillstånd som präglar stora delar av den industrialiserade världen, och inte något unikt för Sverige. Kvartalskapitalism, upplevelseindustrin, den ständigt växande mängden av kriser samt det uppskruvade tempot på sociala medier är endast några exempel på hur detta kommer till uttryck. Drivkrafterna bakom denna utveckling, menar Hartog, är flera, men han betonar framför allt oljekriserna och den växande insikten om miljöproblemens omfattning. Genom i synnerhet dessa båda förändringar har framtiden, vilken under den moderna epoken verkat som ett löfte, förvandlats till ett hot. Vid sidan av dessa strukturella omvandlingar finns det emellertid tecken som tyder på att denna utveckling förstärkts ytterligare av politiska övertygelser som inte låter sig reduceras till de nyssnämnda strukturella omvandlingarna. En tydlig indikation på detta finner vi i den svenska skolpolitikens förvandlingar under efterkrigstiden.

> ”Kärnan i denna skolpolitiska omvandling, vilken skär tvärs igenom det höger/vänster-spektrum som utkristalliserats i skolpolitiken sedan 1970-talet, är att vår omedelbara samtid under de senaste femtio åren har kommit att inta en anmärkningsvärt stark ställning.”

En central drivkraft bakom de olika reformer som lade grunden för enhetsskolan var skapandet av en mer jämlik och demokratisk skola. Nu skulle man ersätta det hittillsvarande parallellskolesystemet – ”ett klassamhälle i miniatyr” som Tage Erlander uttryckte det – med en skolgång för alla. Ett centralt motiv bakom utredningen och de därpå följande reformerna, vilka kulminerade i inrättandet av enhetsskolan, var skapandet av en mer jämlik och demokratisk skola. En av de bärande strategierna genom vilka detta projekt skulle realiseras var att ”sätta eleven i centrum”. I den skolutredning från 1948 varmed projektet tog sin början definierades detta ideal som en strategi för att eleven skulle kunna tillgodogöra sig mer av undervisningens innehåll. Jämlikhetsidealet ifråga var orienterat mot framtiden men rotat i det förflutna: alla elever skulle ges möjlighet att få ta del kunskapens frukter genom en sammanhållen skola för att på så vis – via det förflutna – förberedas för ett framtida liv som politiska jämlikar.

MOT SLUTET AV 1960-talet och in under 1970-talet kom emellertid innehållet i idealet om en mer elevcentrerad undervisning att förändras. I utredningar och propositioner beskrivs hur lärarna nu måste förberedas för ”en förändrad elevroll”, där ”lärarens roll blir mer stödjande och stimulerande än direkt kunskapsförmedlande”. I de skolpolitiska dokument i vilka dessa idéer artikuleras framträder två argumentationslinjer.

Den ena av dessa reformlogiker tog form i samband med att det redan under implementerandet av enhetsskolan dök upp tecken på att barn från icke-akademiska hemförhållanden även i den nya skolformen missgynnades. Detta tolkades av flera skolreformatörer som ett uttryck för ett tyngande arv från det tidigare skolsystemet. Skolformen hade demokratiserats, nu återstod att demokratisera skolans inre liv. Som ett led i denna strävan kom därför under 1970-talet det jämlikhetsideal som inspirerat till idén att sätta den enskilde eleven i centrum under efterkrigstidens första decennier att omdefinieras. Jämlikhetsidealet framstår nu som något som, för att citera en lärarutbildningsutredning från perioden, skulle realiseras i enlighet med ”här-och-nu-aspekten”. Lösningen blev en än starkare individcentrering: dels skulle detta minska gapet mellan elev och lärare genom att elevernas egna erfarenheter skulle få ett större inflytande i skolan, dels skulle detta dämpa de snedvridande effekterna av elevernas olika sociala bakgrunder genom att alla elevers partikulära erfarenheter nu erbjöds ett större spelutrymme. Ett bland flera uttryck för detta är att hänvisningarna till ett gemensamt kulturarv under 1970-talet försvinner ur de skolpolitiska dokumenten.

Den andra argumentationslinjen kan inte tillskrivas något klart urskiljbart politiskt läger, utan har framhävts av olika re-

▸ *Dagens problem i synen på kunskap började redan på 70-talet.*

geringar under olika politiska konjunkturer. Kärnargumentet är att de allt snabbare ekonomiska omvandlingarna framtvingar ett nytt förhållningssätt till kunskapen: varför betona ett givet innehåll när detta hursomhelst kan visa sig vara daterat på morgondagens arbetsmarknad? Redan under mitten av 1960-talet framhävdes i en lärarutbildningsutredning hur ”synen på undervisningens innehåll har […] relativiserats”. Det blir nu, menar samma utredare, viktigare att eleverna ”bibringas förmåga att orientera sig i allt det nya… än att de tillägnar sig vissa skolkunskaper”. Denna uppfattning blir ännu mer framträdande under 1970-talet genom devisen att eleverna skulle lära sig att lära, snarare än att bearbeta och på så vis tillgodogöra sig ett visst innehåll. Studietekniken blir allt viktigare på bekostnad av förmedlandet av ett visst innehåll. Effekten av dessa med tiden alltmer förfinade undervisningstekniker har blivit att den enskilde eleven i växande utsträckning har lämnats åt sig själv. Skolans roll som en förmedlare av de kollektiva erfarenheter som tidigare i större utsträckning förmedlats via ett gemensamt analyserat och diskuterat innehåll, till exempel i form av ett i skolan artikulerat kulturarv, kom härmed att försvagas. På samma vis tonades nu även skolans förberedande och framtidsinriktade roll ner till fördel för en jämlikhet ”här och nu”.

UNDER 1980-TALET ARTIKULERADES idén om elevcentrering i en ny språkdräkt. Nu slår valfrihetsidén igenom på bred front. Med reformerna under 1990-talet erbjöds eleverna ett gigantiskt smörgåsbord av kurser och skolor att välja mellan. Härigenom ökade individcentreringen än mer, och idén om ett gemensamt innehåll baserat på insikter ur det förflutna att underminerades ytterligare. Genom att försvaga lärarens betydelse och vikten av ett för samtliga elever gemensamt innehåll, har på så vis såväl 1970-talets vänsterkritik som Bildtregeringens valfrihetsrevolution bidragit till att ytterligare försvaga såväl det förflutnas ställning som framtidens genom att låta undervisningen kretsa kring elevens preferenser i nuet.

Vissa av de reformer som Alliansen genomförde pekade i en motsatt riktning: nu skulle lärarnas status återupprättas genom legitimation och höjda löner. I kombination med idén om återupprättandet av en kunskapsskola indikerar detta vid en första anblick en vilja att faktiskt genomföra en skolpolitisk kursändring. Men vilka kunskaper kom att premieras? Och – framförallt – varför? Något övertygande politiskt svar på varför de premierade kunskaperna är viktiga lyser ännu med sin frånvaro. En fingervisning får vi däremot i nyspråksinnovationer som ”entreprenöriellt lärande” och en strävan efter fördjupade ”digitala kompetenser” hos eleverna. Är det med dessa som ledstjärnor vi ska ta oss ut ur flumskolans mörker?

DET ÄR FÖRVISSO bra att Skolverket har dragit tillbaka sitt förslag. Det problem som utspelet är ett uttryck för är emellertid inte löst: det handlar om hur vi bör orientera oss i tiden, mot det förflutna såväl som mot framtiden. Efterkrigstidens skolpolitik sedan 1970-talet har inneburit en successiv förskjutning från ett gemensamt innehåll via enhetsskolan mot en större frihet i nuet för eleven. Denna förändring drivs av övertygelsen att en vidareutveckling och fördjupning av demokratin förutsätter att den individuella självbestämmandeprincipen sprids till ständigt nya sfärer i samhället och fördjupas i befintliga. Problemet med detta antagande är den abstrakta och verklighetsfrånvända föreställning om individen som det vilar på.

Individens emancipation har varit och är alltjämt en strukturerande princip för vårt samhälle. Det är ett ideal som har möjliggjorts genom de institutioner som det moderna samhället vilar på. Det offentligt finansierade utbildningssystemet har i kraft av att länka samman det förflutna med framtiden här spelat en nyckelroll. Genom detta system har insikter från föregående generationer förmedlats till den ständiga strömmen av nya. Länge innebar detta en fostran till underdånighet. Det var mot denna bakgrund som de genomgripande reformerna under efterkrigstiden tog form: den undergivenhet som den ingöt hos eleverna ansågs inte, på goda grunder, vara förenlig med de ökade krav på jämlikhet och frihet som växte i och med demokratins genombrott. Som den skolpolitiska utvecklingen tydligt visar, finns det emellertid sfärer i samhället där den dynamik som bland annat bidrog till att skapa enhetsskolan kan slå över och börja underminera förutsättningarna för sin egen existens.

Med individens växande krav på ett ökat inflytande har institutioners möjligheter att verka på ett sätt som sträcker sig bortom nuet, mot det förflutna såväl som mot framtiden, kringskurits. Den utökade individuella självbestämmanderätten för skolelever är ett tydligt uttryck för detta. Dynamiken har drivits på både från vänster och höger: ”demokratiseringen” av skolans inre liv som tog fart under 1970-talet, den marknadsbaserade valfrihetsrevolutionen och en skola som primärt tjänar som instrument för Sveriges konkurrenskraft är samtliga uttryck för samma abstrakta idé om individen och samhället. Samtliga har de bidragit till att urholka en av demokratins kärninstitutioner. Dess framtid hänger på att vi har medborgare som är kapabla att reflektera över vårt samhälles historia och inre motsättningar och utifrån detta fatta långsiktiga beslut. Skolan ska, som Hannah Arendt uttryckt det, introducera eleverna till den värld de fötts in i och härigenom förbereda dem för att axla ansvaret för densamma, och därigenom för framtiden. ■

▸ **Tomas Wedin är idéhistoriker och disputerade vid institutionen för litteratur, idéhistoria och religion vid Göteborgs universitet 2018. Han är nu verksam som gästforskare vid EHESS i Paris, och arbetar på ett projekt om tre samtida franska politiska tänkare: Marcel Gauchet, Pierre Manent och Pierre Rosanvallon.**

FOTO SVT/TT NYHETSBYRÅN

TEMA DET OJÄMLIKA SVERIGE

DET OJÄMLIKA SVERIGE

Den svenska jämlikheten och välfärdspolitiken har inte alls den historiska kontinuitet som ofta påstås. Ekonomhistorikern Erik Bengtsson visar med ny forskning att Sverige ur flera avseenden var mer ojämlikt än andra liknande länder ända fram till mitten av 1900-talet. Folkhemsbygget innebar ett skarpt brott med det gamla bondesamhällets hierarkier.

Men från 1980-talet och framåt har det svenska välfärdssamhället hotats av en ny ekonomisk ojämlikhet. Sociologen Göran Therborn hävdar i en intervju med *Respons* att stigande kapitalinkomster skapar nya konfliktytor i samhället som vi inte sett sedan början av 1900-talet. Men trots inkomstskillnaderna röstar svenskarna allt mindre efter sin ekonomiska eller sociala klasstillhörighet.

FOTO RESPONS

SVERIGE BLEV SÅ JÄMLIKT JUST DÄRFÖR ATT DET TIDIGARE HADE VARIT SÅ OJÄMLIKT

Av Erik Bengtsson

Uppfattningen att Sverige sedan länge varit ett jämlikt land har fått stort genomslag de senaste decennierna. Den svenska modellens rötter har sökts i det gamla bondesamhället. I själva verket var Sverige inte särskilt jämlikt jämfört med andra länder vid slutet av 1800-talet. Att en så stor del av befolkningen var utesluten från politiskt inflytande skapade förutsättningar för en bred koalition mot den regerande eliten, och detta gav arbetarrörelsen här en unikt stark ställning. Den stora utjämningen började med folkhemsbygget.

TEMA DET OJÄMLIKA SVERIGE

HAR SVERIGE EN särskild tradition av jämlikhet? Många forskare och debattörer skulle hävda det. ”Den svenska jämlikheten länkar oss ut till vår historia av fria, självvägande bönder”, hävdade Moderaternas partiledare Ulf Kristersson i januari i år. En sak är säker: med det påståendet anknöt han till en lång historia av teser i samma stil. Det finns ett knippe sammanhängande föreställningar om en historiskt rotad, särskild svensk jämlikhet som är eller har varit politisk, ekonomisk, social och kulturell.

Tillsammans formar dessa föreställningar ett narrativ om en svensk (eller skandinavisk) *Sonderweg*, en särskild väg till moderniteten. Sedan 1990-talet har detta narrativ kanske vunnit än mer anklang än tidigare. När Sverige omvandlas i globaliseringens tid, har också intresset för de långsiktiga, djupa förklaringarna till eventuell svensk särart vuxit. Här granskar jag Sonderweg-berättelsen i några av dess olika inkarnationer, och presenterar min skepsis, samt min alternativa förklaring till 1900-talets svenska jämlikhet: en särskild dynamik kring den svenska demokratiseringen och folklig mobilisering, från 1860-talets representationsreform till 1920-talets mitt.

Argumentet om en tradition av relativ politisk jämlikhet har formulerats mest utmejslat av historikern Eva Österberg och forskare i hennes efterföljd. Hos dem

> ”I dessa analyser blir 1900-talets socialdemokrati bara en mindre utväxt på ett djupare rotat träd av lutheranism och bondestyre i socken och parlament – de verkliga orsakerna bakom 1900-talets utfall som hög tillit, jämlikhet och en stat med hög legitimitet.”

började den svenska kompromiss- och förhandlingspolitiken inte i 1930-talets kohandel mellan arbetarnas och bönder-nas partier, utan på 1400–1500-talet med regenternas behov av stöd hos bönderna för att stärka sina positioner mot adeln och utländska konkurrenter. Bönderna deltog i riksdagen och styrde byar och socknar genom by- och sockenstämmor. Därför gjorde de också i lägre grad än bönderna på andra håll i Europa uppror: i denna bemärkelse började ”den svenska modellen” av inkludering och förhandlingskultur på 1500-talet. I detta narrativ ligger den nationalromantiska versionen av svensk historia aldrig långt borta. Peter Aronsson citerar Geijer: ”Den svenska författningens egentliga stöd och livskraft var odalbonden, ’man för sig’, självvägare av sin jord, inför lagen ansvarig för de sina, till överhet och likar endast erkännande ömsesidiga förbindelser, vilka han själv samtyckt, men för övrigt naturligen vördande all ärftelig rätt, emedan därpå hans bestånd berodde.”

Den bondeorienterade berättelsen har också en mer sociokulturell formulering hos historiker som Bo Stråth och Lars Trägårdh. Hos Stråth var bonden ”den mytiska inkarnationen av bildning, frihet och jämlikhet”. I dessa analyser blir 1900-talets socialdemokrati bara en mindre utväxt på ett djupare rotat träd av lutheranism och bondestyre i socken och parlament – de verkliga orsakerna bakom 1900-talets ut-

fall som hög tillit, jämlikhet och en stat med hög legitimitet. Dessa analyser har spridits i en rad antologier av typen *The Cultural Construction of Norden* (Sørensen och Stråth 1997), *Egalitarianism in Scandinavia* (Bendixsen, Bringslid och Vike 2016), och *Different Paths to Modernity* (Jerneck et al. 2005). Efter att 1970- och 1980-talets ofta marxistiskt och socialhistoriskt färgade forskning hade lyft fram arbetarrörelsen och socialdemokratin som en central kraft i nordisk historia, som skapade något nytt (välfärdsstaten och jämlikhet) som inte hade funnits förut, kom på 1990-talet en motreaktion som tvärtom i Österbergs efterföljd hävdade de långa linjerna i historien och de djupa kulturella rötterna till nordisk särart. Som historikern Mary Hilson påpekat ökade över huvud taget intresset för kulturella skillnader mellan europeiska länder på 1990-talet, när EU-debatten aktualiserade frågan om likheter och skillnader i Europa för svenskarna.

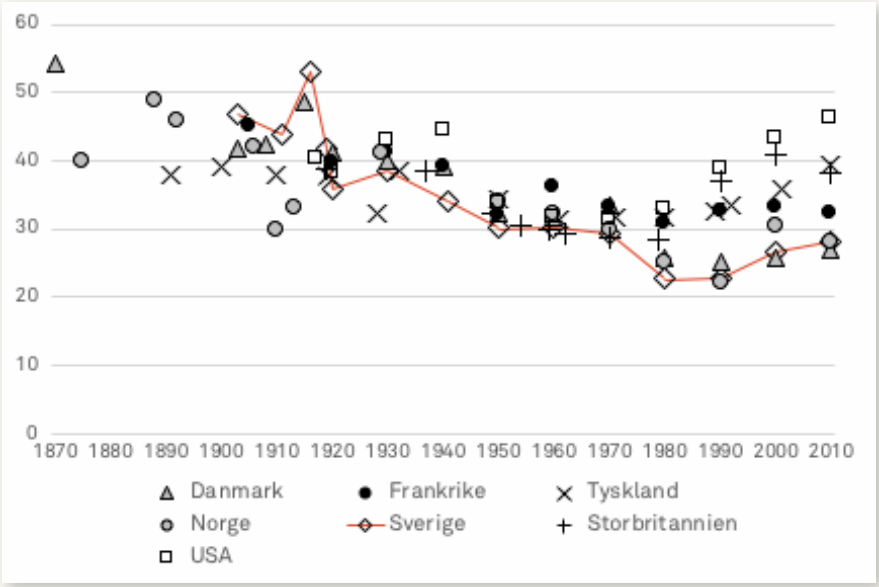

Diagram 1. *Inkomstojämlikhet: andelen av inkomster till de tio procent som tjänar mest. Källa: World Inequality Database, https://wid.world/*

I EN SITUATION med EU-medlemskap, vacklande välfärdsstat sedan 90-talskrisen och en förvirrad socialdemokrati blev också historieskrivningen om socialdemokratin annorlunda. Om arbetarrörelsens gamla, stolta, stöddiga historieskrivning hade handlat om att ”från mörkret stiga vi mot ljuset”, kom nu de långa linjernas historiker och de kulturellt orienterade historikerna och hävdade att så värst mörkt hade det aldrig varit. (I alla fall inte i jämförelse med andra länder.) I *Är svensken människa?* från 2006 talade historikerna Henrik Berggren och Lars Trägårdh i Österbergs efterföljd om en urgammal allians mellan kung och bönder som lett till en stark stat med förhandlingskultur, en ”proto-demokratisk politisk ordning”. ”I ett jämförande perspektiv var de svenska böndernas frihet och starka maktposition unik”, menade de, och kom tillbaka till Geijer och hans odalbonde. Geijer idylliserade förvisso bonden, konstaterade Berggren och Trägårdh, men till syvende och sist så hade han ändå rätt om Sverige, eller fick rätt: Geijers bygge av en svensk ideologi ”hade varit helt omöjligt om det inte funnits en egentimrad grund att stå på: en stark bondeklass, religiös homogenitet och relativt egalitär familjekultur”. Här ser vi också hur flera dimensioner av jämlikhet flätas samman: den relativa politiska jämlikheten hos Eva Österbergs eller Peter Aronssons tidigmoderna bönder förknippas också med en kulturell jämlikhet. Berggren och Trägårdh, som lägger fram sin spännande och suggestiva tes inte minst i form av en idéhistorisk studie av en rad centrala svenska intellektuella, menar att Geijer och Almqvist ”upprättade en direkt förbindelse mellan det lutherska bondesamhällets stränga ideal och en mer universell jämlikhetsfilosofi” och skapade en ”svensk ideologi” som bars vidare av Ellen Key, och i förlängningen skapade den svenska välfärdsstaten. ”Den socialdemokratiska välfärdsstaten”, förklarade Berggren och Trägårdh, är bara ett annat namn på det kära barnet ”det svenska sociala kontraktet”, och ”detta sociala kontrakt inte är något som tvingats på det svenska folket ovanifrån av 30-talets socialingenjörer […] Förutsättningen är i själva verket en gemensam och historiskt förankrad definition av Sverige och svenskhet som går att spåra tillbaka till 1800-talet.”

Tillbaka till Geijer, tillbaka till bönderna: hos Österberg, Stråth, Berggren och Trägårdh och hos en rad utländska betraktare hittar vi variationer på detta tema, att 1900-talets specifikt svenska utfall – en stor välfärdsstat, en relativt hög grad av social, kulturell och ekonomisk jämlikhet – härrör från ordningen i det gamla bondesamhället. Till bönder som förhandlar med staten, till bönder som styr på bystämman och sockenstämman, till odalbonden som sturskt står upp mot överheten, till relativt jämlika bönder.

DET FINNS DOCK goda skäl att ifrågasätta denna berättelse om den svenska jämlikhetens djupa rötter. Mycket av den forskning som gjorts om svensk politik, ekonomi och samhälle under 1700–1800-talet och till och med 1900-talet passar inte alls in i den typ av långa linjer-analys som Österberg, Berggren och Trägårdh med flera presenterar. Ta fördelningen av inkomster. Om Sverige nu har en djup tradition av jämlikhet, där socialdemokratins välfärdsbygge bara var garnering på en redan bakad tårta, pricken över ett odalbonde-format i, så borde väl inkomsterna vid 1900-talets början varit mer jämlikt fördelade i Sverige (och Skandinavien) än i länder som Tyskland, Storbritannien och USA? Men det är inte alls vad forskningen visar. Se diagram 1, som visar hur stor andel av nationalinkomsten som går till de tio procent som tjänar mest i Sverige och sex andra länder sedan 1800-talets slut eller 1900-talets början.

Sverige, den dragna linjen, hade i 1900-talets början en mer elitdominerad inkomstfördelning än Danmark, Norge och Tyskland, något mera ojämn än Frankrike, och när statistiken börjar för Storbritannien och (”ärkekapitalistiska”) USA, så är Sverige mer eller lika ojämlikt som dessa anglosaxiska länder. Först på 1940–1950-talet börjar Sverige konsekvent placera sig längst ner i diagrammet, med lägst ojämlikhet av de sju jämförda länderna. Den svenska utjämningen, och början på en särskilt jämlik tid, ligger misstänkt nära i tid till Per Albin, Erlander och folkhemsbygget. Men, kan man invända, detta är bara en enda, ytlig indikator på samhällelig jämlikhet. Inkomsterna och deras fördelning är inte allt, att se på dessa siffror som ett ”test” av tesen om en svensk tradition av jämlikhet är en vulgarisering av en mera sofistikerad uppsättning av teorier om en svensk djupt rotad särart. (Den gamla bondejämlikheten kan inte heller gärna ha handlat om inkomster.)

Jag skulle också ge denna tänkta kritiker rätt, i varje fall delvis. Ett mått på inkomst-

fördelning sedan 1903 kan inte vara det sista ordet i en någorlunda rättvis diskussion av idéerna om en svensk Sonderweg, utan bara ett litet steg på vägen. Låt oss gå vidare med ett mått som tar oss längre tillbaka i tiden, ner i ”det gamla bondesamhällets” tid: 1700- och 1800-talet. Nu handlar det om fördelningen av förmögenheter, av rikedom. I ett samhälle med stor grad av självförsörjning – jordbrukare som producerar sin egen mat och inte tar ut någon lön – är fördelningen av ägandet ett bättre mått på ojämlikhet än vad fördelningen av inkomster är. Dessutom kan vi, eftersom det blev lag på att bouppteckna redan 1734, medan den statliga inkomstskatten inte infördes förrän 1903, komma längre tillbaka i tiden med detta mått. Diagram 2 visar ojämlikheten i ägande i Sverige och tre andra länder sedan 1700-talet.

Vid 1700-talets mitt har Sverige förvisso en mer jämlik fördelning av ägandet än Storbritannien, men å andra sidan är fördelningen mer ojämlik än den i kolonierna som blev USA. Sveriges ojämlikhet i ägande ökar också mycket stadigt till 1900-talets början och når en topp år 1910; vid dessa år är Sveriges ägande lika ojämlikt fördelat som Storbritanniens och Frankrikes, och mer än USA:s. Återigen, den svenska jämlikheten förefaller – i ekonomisk bemärkelse – inte så djupt rotad. Först under 1900-talets andra hälft blir Sverige mer jämlikt än jämförbara länder.

TVÅ VIKTIGA FAKTORER förklarar varför ojämlikheten ökade så mycket och inte var lägre än i jämförbara länder i ”det gamla bondesamhället” i Sverige mellan 1750 och 1900. Det handlar om var i den sociala pyramiden vi riktar vår blick. Det myckna talet om bönder och bönders samhälle ”förr” döljer den viktiga roll som två andra sociala grupper spelade i samhället, en grupp över och en under bönderna i den sociala hierarkin: adeln och proletariatet. Adelns betydelse i modern svensk historia har tämligen systematiskt skrivits av i forskningen, formad som den varit av ”Sverige var ett bondesamhälle”-paradigmet. I populära framställningar och i mer litterära skildringar har berättelsen om den svenska adelns 1800-tal och tidiga 1900-tal varit en om färgstarka anekdoter, excentriker, och olika intressanta sätt att slarva bort sina pengar. Baron Urse i Sven Delblancs romansvit om Hedebyborna kan stå symbol för denna populära story, men som Björn af Kleen visade i sin reportagebok *Jorden de ärvde* (2009) har den mer underhållningsvärde än värde som historisk insikt: den svenska adelns modernisering är på många sätt en framgångssaga för dem själva. (För utveckling av dessa resonemang, se min och mina kollegors artikel om adeln i *Scandinavian Journal of History*, januari 2019. Före af Kleen gjorde också historikern Göran Norrby en viktig uppgörelse med myten om den svenska adelns undergång i sin avhandling *Adel i förvandling*, 2005.)

Men det konventionella perspektivet på adeln, hos forskare och andra, har varit att tona ner dess betydelse i och för det moderna Sverige. Som exempel så blev hos Ingvar Elmroth (*Från överklass till medelklass*, 2001) adelns nedgång i rang från generaler på 1600-talet till kaptener på 1900-talet ett bevis på nedgång – att kaptenerna i reserven samtidigt var bankdirektörer och chefer på Utrikesdepartementet, och att militär framgång efterhand blev en allt sämre indikator på samhällelig status reflekterade inte Elmroth över. Att adeln i allra högsta grad överlevde demokratisering och industrialisering som ekonomisk och social maktfaktor har inte passat in i en historieskrivning präglad av föreställningen om ett särskilt jämlikt bonde-Sverige.

> ”Sveriges ojämlikhet i ägande ökar också mycket stadigt till 1900-talets början och når en topp år 1910; vid dessa år är Sveriges ägande lika ojämlikt fördelat som Storbritanniens och Frankrikes, och värre än USA:s.”

Den andra sociala grupp som saknas i berättelserna om ”det gamla bondesamhället”, där varje bondson ärver en bondgård och gifter sig med en bonddotter, är den mindre glamorösa gruppen, de grupper som inget eller föga ägde: torpare, hantverkare och arbetare som oftast bodde inhysta hos bönder, backstugusittare, statare och andra typer av arbetare. Mellan 1750 och 1850 ökade andelen av hushållen på landsbygden som inte ägde någon mantalssatt jord från en femtedel till hälften – en massiv ökning av det som brukade kallas proletariatet, och en stor förändring av hela det agrara samhällets struktur och karaktär. Den populära frasen ”det gamla bondesamhället” (2217 förekomster i 2010-talets svenska tidningar, enligt en sökning i Kungliga bibliotekets tidningsdatabas) må vara en något så när träffsäker karakteristik av Sverige år 1750, när fyra femtedelar av hushållen på landsbygden ägde jord, men betydligt mindre för 1800-talets mitt. 1800-talets landsbygd var ett mer diversifierat, mer ojämlikt samhälle, där de många jordlösa levde materiellt hårda liv samtidigt som de var utestängda från bonde- och överhets-orienterade institutioner för socialt och politiskt inflytande, som sockenstämman eller valen till riksdagen.

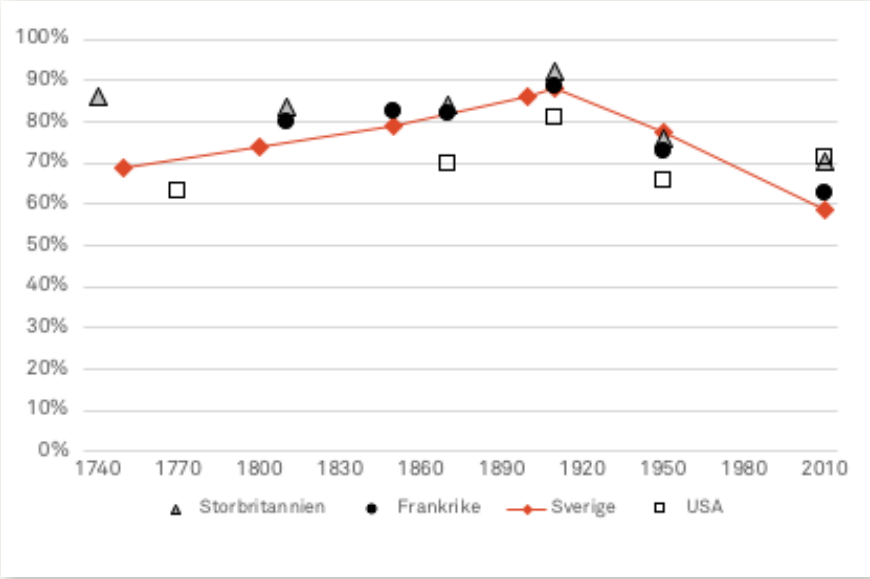

Diagram 2. *Förmögenhetsojämlikhet: andelen som ägs av de tio procent rikaste. Källa: Erik Bengtsson, Anna Missiaia, Mats Olsson och Patrick Svensson, The Economic History Review nr 3 2018. Beräkningarna för Sverige bygger på ett nationellt representativt urval av befolkningen, som studerats med hjälp av runt fem tusen bouppteckningar, som viktats utifrån ålder och social klass för att göras representativa för den levande befolkningen.*

I den gamla, socialdemokratiskt präglade historieskrivningen om ”från mörkret stiga vi mot ljuset”, spelade de agrara underklasserna (och då inte minst statarna) en viktig roll som sinnebild för gamla tiders hunsade svenskar. Vi hade gått från torparnas stampade jordgolv och underdånighet gentemot godsägaren, till lagstadgad semester, bil och tv. Sedan 1990-talet har populariteten för denna historieskrivning – som alltid var partiell och missat mycket – dock sjunkit, och i bonde-narrativet har berättelser om trampade jordgolv och underdånighet gentemot patron ersatts av frejdiga bönder som i proto-habermasiansk anda för politiska samtal på sockenstugan. Råa demografiska fakta visar dock hur ensidigt optimistisk denna tolkning av 1800-talets svenska samhälle är.

FÖR ATT BEGRIPA problemet med att framställa 1800-talets Sverige som ett ”gammalt bondesamhälle” där en århundraden gammal tradition av politisk kompromisskultur traderas över generationerna, måste vi gå bortom frågorna om ägande och materiell levnadsstandard, och in på frågor om politisk (o)jämlikhet och det politiska systemet. Vilka fick vara med och bestämma? På vilka villkor? Och kan man verkligen säga att den politiska makten var särskilt brett förankrad i Sverige?

I styrelsen av socknen, som före kommunernas instiftande 1862 var den lokala politiska enheten, skulle på sockenstämman bara ägande bönder, och efter 1824 arrendatorer, delta. (Se Harald Gustafsson, *Sockenstugans politiska kultur*, 1989.) Om vi föreställer oss ett ”gammalt bondesamhälle” där alla hushåll var bönder, är detta en tämligen demokratisk ordning. Men om vi beaktar proletariseringsprocessen som pågick sedan 1700-talets mitt, blir det mindre så: makten i socknen låg hos dem som ägde. Den krassa härledningen av politisk makt ur ekonomiska resurser kunde också göras ännu tydligare: vanligtvis viktades rösträtten – inom den ägande gruppen – efter hur mycket man ägde. Detta kan inte beskrivas som ett jämlikt politiskt system. Snarare än demokrati handlar det om plutokrati – de som äger bestämmer. Men de forskare som hävdar en svensk Sonderweg har inte heller hävdat att Sverige var jämlikt – bara att vi var mer jämlika och mer inkluderande än andra. Låt oss därför se på den svenska politiska demokratiseringen i ett jämförande perspektiv.

1860-talet såg reformer av både politiken på lokal och nationell nivå. 1862 instiftades kommunerna och tog över vissa av socknarnas betydelse, och 1865 ersattes ståndsriksdagen med en för tiden modern tvåkammarriksdag. Kan dessa ses som steg mot särskilt svensk demokrati? När det gäller den kommunala nivån, måste svaret bli nej. Det kommunala politiska system som skapades med reformen 1862 är, om man studerar det närmare, mer ett utstuderat exempel på plutokrati än ett logiskt steg på vägen från en gammal bonde-proto-demokrati till en 1900-talets bonderotade demokrati. Alla europeiska politiska system vid denna tid var förstås ojämlika: bara män fick i regel vara med och bestämma, tjänare och fattigvårdsmottagare utrangerades likaså; det som sågs som oberoende, bildade män skulle styra, inte bara i Sverige utan också i andra europeiska länder. Men Sverige var extremt – inte åt det tidigt demokratiska eller proto-demokratiska hållet, utan tvärtom. Historikern Einar Mellquist, som skrev en avhandling om kommunal rösträtt (*Rösträtt efter förtjänst? Rösträttsdebatten om den kommunala rösträtten i Sverige 1862–1900*, 1974), konstaterade att alla europeiska länder hade ojämlika system, precis som på den nationella nivån, men att ”ingenstans var ojämlikheten större än i Sverige”. I Sverige instiftade man nämligen 1862 ett system där rösträtt tilldelades dem som ägde eller tjänade över en viss summa, och gjorde man det, fick man ett antal röster proportionerligt till hur mycket man ägde eller tjänade. Också bolag fick rösträtt i kommunerna och i en rad kommuner kunde det därmed bli så att en enda person, kanske en godsägare som ägde större delen av marken, eller ett enda bolag, kunde kontrollera mer än hälften av rösterna. 1871 gällde detta i 54 landskommuner, år 1892 i 44 kommuner.

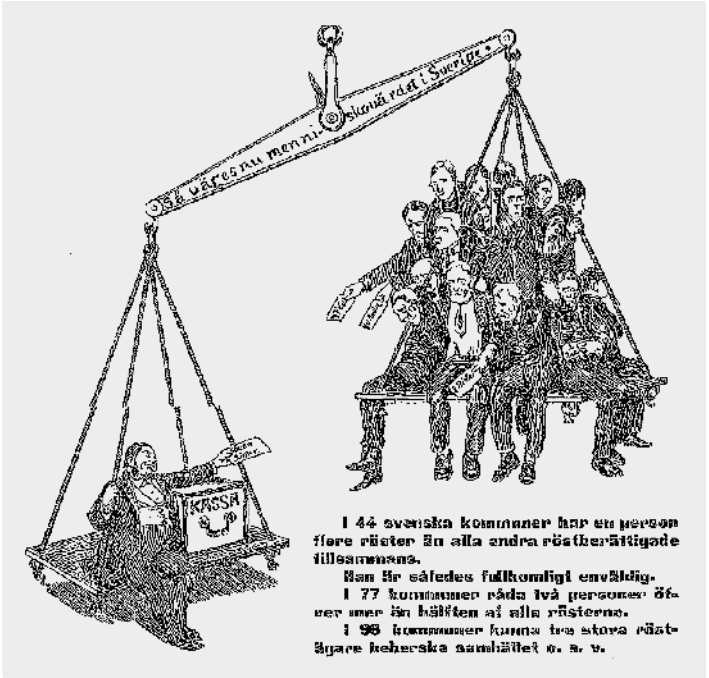

▸ *Pamflett mot den ojämlika kommunala rösträtten, 1898.*

Det har konstaterats att den styrande eliten såg på kommunen som ett bolag: ju mer man satsade (det vill säga betalade i skatt), desto mer skulle man få vara med och bestämma, även när man inte var en person utan ett bolag. Någon plats för en uppfattning om alla människors lika rättigheter som politiska varelser fanns det inte här. Det svenska systemet var ett där Motala Verkstad år 1871 hade 36 203 röster i sin hemkommun, och Ludvig af Ugglas som ägde Forsmarks bruk hade personligen 6 197 röster. I städerna begränsades denna typ av massröstning till 100 röster eller 1/10 av det totala antalet, och skärptes 1869 till maximalt 5 procent av de totala rösterna, men i landskommunerna infördes ingen begränsning förrän 1900. Att kalla det svenska kommunala systemet vid denna tid något annat än plutokrati är att skönmåla. Och om inte måttten på inkomstfördelningen eller fördelningen av förmögenheter ovan förmått så tvivel om berättelsen om en svensk Sonderweg av jämlikhet, så bör ett tvivel sippra in här: kan vi verkligen upprätthålla idén om en kontinuitet av jämlikhet, när det politiska systemet under 1800-talet var så utstuderat ojämlikt?

INTE HELLER PÅ den nationella nivån finns det någon politisk jämlikhet att yvas över. I den konventionella historieskrivningen om svensk demokratisering brukar representationsreformen 1865 utmålas som ett viktigt steg på vägen. Men det som är slående när man granskar den i ett jämförande och samtida perspektiv är hur utstuderat ojämlika valrättsregler den skapade. Friherre De Geers bejublade reform gav två procent av vuxna män rösträtt till den första kammaren, och tjugo procent till den ”folkliga” andra kammaren. Ett patriarkalt och plutokratiskt tänkande om vilka som förtjänade politiska rättigheter genomsyrade förstås politiken i alla europeiska länder vid denna tid, men gränsdragningarna var olika snåla, och De Geers Sverige var allra snålast.

FOTO ARBETARRÖRELSENS ARKIV OCH BIBLIOTEK

Att 20 procent av vuxna män i Sverige fick rösta till den mer ”demokratiska” av de två kamrarna kan jämföras med utfallen av ungefär samtidiga reformer i andra europeiska länder: i Storbritannien fick 59 procent av vuxna män rösta efter 1867 års Second Reform Act, i Danmark 73 procent efter 1849 års konstitution, i Norge 33 procent vid 1860-talets slut, och de franska reglerna och de tyska efter Bismarcks enande av riket 1871 gav 100 procent av vuxna män rösträtt. De Geer och hans politiska kollegor kunde ha valt att skapa en mer inkluderande politisk ordning, men det gjorde de inte.

Mönstret bestod till 1900-talets början. När Statistiska Centralbyrån 1898 sammanställde statistik över rösträtt hade den knappt expanderat i Sverige – 24 procent av vuxna män fick rösta, att jämföra med 77 procent i Norge, 66 procent i Danmark, 65 procent i Storbritannien, 76 procent i Österrike och så vidare.

ALLT DETTA GÖR mig tveksam till Sonderweg-diskussionen om bonden som ”den mytiska inkarnationen av bildning, frihet och jämlikhet” (Stråth), en ”protodemokratisk politisk ordning” med en unik makt för bönderna (Berggren och Trägårdh) eller en särskilt inkluderande, förhandlande politik sedan 1500-talet (Österberg, Aronsson). För att förklara varför Sverige på 1900-talet blev ett ekonomiskt och socialt unikt jämlikt land, och politiskt sett ett stabilt demokratiskt land med en hög grad av folkligt deltagande i politiken, ska vi inte leta i de långa linjerna eller i böndernas 1600-,1700- eller ens 1800-tal, utan snarare i det sena 1800-talets brytpunkter, nyheter och konflikter.

Som så ofta kan en jämförelse av en utanförstående betraktare bidra till förståelsen. Den amerikanska historikern Madeleine Hurd, i dag verksam vid Södertörns högskola, jämförde i sin bok *Public Spheres, Public Mores, and Democracy – Hamburg and Stockholm, 1870–1914* (2000) tysk och svensk politik, närmare bestämt i Hamburg och Stockholm, kring sekelskiftet 1900. En central skillnad som Hurd pekade på var en som jag berört ovan: Sverige hade ett extremt ojämlikt och exkluderande politiskt system, mer så än vad till exempel Tyskland hade. Vanligtvis skulle vi kanske tänka oss att ett ojämlikt system tenderar att reproducera sig självt, och att länder med mer jämlik tradition därför också förblir mer jämlika.

Men Hurd visar att det kan fungera precis tvärtom. I Tyskland ledde inkluderandet av stora delar av befolkningen i det politiska systemet till ett slags två tredjedelar-samhälle, där de två tredjedelarna som fick vara med och bestämma enades om att aldrig släppa in den sista tredjedelen (de fattiga, arbetarklassen). I Sverige var proportionerna annorlunda: de fyra femtedelar som inte släpptes in till politiskt inflytande i kommun och riksdag, kunde identifiera gemensamma intressen och organisera sig för dessa. En äldre forskningstradition sedan Sven Lundkvist på 1970-talet (*Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*, 1977) har kartlagt hur svenskar från arbetarklassen och den lägre medelklassen, just de personer som inte fick rösta eller bli valda i det politiska systemet, var de som i högst grad organiserade sig i frikyrkorna, i nykterhetsrörelsen och förstås i arbetarrörelsen. Alla dessa rörelser eftersträvade politiskt inflytande (för religiös frihet, för anti-alkohol-politik, för socialistisk politik) och var för att kunna uppnå detta tvungna att mobilisera sig för demokrati, mot den regerande eliten av adel, borgare och storbönder.

Denna demokratiserande koalition var i Sverige, just eftersom systemet var så unikt ojämlikt, unikt bred. Här kunde, vilket Hurd utvecklar utförligt och som även diskuteras i folkrörelselitteraturen, medelklass, arbetarklass och bönder samlas, stötas och blötas, och utveckla sina medborgerliga kunskaper och färdigheter. Inte minst nykterhetsrörelsen fungerade så sett som en ”medborgarskola”, i vilken medlemmarna lärde sig organisering och politiskt kampanjande, vilket i förlängningen stärkte de progressiva partierna genom att förse dem med kompetenta kandidater. 1917 var inte färre än 64 procent av ledamöterna i andra kammaren nykterister, och de var flest i liberalerna och vänsterpartierna. Också rörelsernas utomparlamentariska mobiliserande kapacitet var imponerande; även före 1909 års rösträttsreform (allmän rösträtt för män till andra kammaren) öppnade det parlamentariska arbetet på ett nytt sätt. På 1890-talet organiserade rösträttsrörelsen alternativa ”folkriksdagar” som mobilisering för en ny politisk ordning och fick imponerande mängder svenskar att symboliskt avlägga en röst: år 1895 röstade 149 856 kvinnor och män, vilket var ungefär 50 procent fler än antalet män som röstade till andra kammaren i den riksdag som faktiskt hade någon makt.

Den mest klassiska bilden av förmågan att mobilisera är kanske den där Elin Wägner granskar den enorma högen med inbundna böcker med underteckningar för kvinnlig rösträtt (351 000 personer år 1913). Denna bild bör vi se i ett sammanhang av vibrerande folklig, utomparlamentarisk politik: år 1902 strejkade runt 120 000 arbetare tre dagar för allmän rösträtt; 1909 skrev 1,9 miljoner personer på för prohibition. Sverige vid 1800-talets slut och 1900-talets början är inte unikt på det sätt vi kanske tror, genom en långsam, konsensusinriktad, stabil demokratisering ledd av bönder, utan genom sin kombination av extremt plutokratisk officiell politik och ett strålande livskraftigt civilsamhälle.

Partipolitiskt kanaliserades denna reformistiska kraft i de liberala partierna och i Socialdemokraterna, som efter den senkomna rösträttsutvidgningen 1909

> ”Sverige vid 1800-talets slut och 1900-talets början är inte unikt på det sätt vi kanske tror, genom en långsam, konsensusinriktad, stabil demokratisering ledd av bönder, utan genom sin kombination av extremt plutokratisk officiell politik och ett strålande livskraftigt civilsamhälle.”

började packa riksdagen med nykterister, frikyrkliga och i allmänhet oppositionella. Inget annat land i Europa hade åren runt 1910 en så välorganiserad arbetarrörelse som Sverige. Andelen medlemmar av ett arbetarparti som andel av befolkningen var högst i Sverige (25 procent högre än i socialdemokratins hemland Tyskland), den fackliga organiseringsgraden var högst i Tyskland och Skandinavien, och det var skandinaverna som hade den starkaste arbetarpressen. I inga andra länder fick en så stor del av befolkningen sina nyheter och sin politiska bevakning från röda tidningar. Allt detta, de massiva vågorna av folklig organisering i implicit oppositionella folkrörelser som frikyrkor, nykterism och fackföreningar sedan 1870-talet, den polariserade politiken och kampen för demokrati, gav arbetarrörelsen och socialdemokratin en unikt stark ställning i det svenska samhället. I kraft av sina organisatoriska resurser och den bredare kontrahegemoniska sfär som den kunde få impulser och energi ifrån, blev den svenska socialdemokratin den politiskt mäktigaste i världen (med i princip oavbruten regeringstid 1932 till 1976), och fick därmed unika möjligheter att omsätta sin politik i praktiken.

DEN SVENSKA 1900-TALSJÄMLIKHETEN är så sett mindre djupt historisk i sitt ur-

sprung än man skulle kunna tro. För att förklara 1900-talets utfall behöver vi inte åberopa några långa linjer av fria bönder, en proto-demokratisk politisk kultur eller några mer eller mindre etnologiska teorier

om svenskheten. Inga av dessa faktorer hindrade Sverige från att vid 1800-talets slut och 1900-talets början vara Västeuropas minst demokratiska land och ekonomiskt sett mer ojämlikt än USA, Tyskland och Frankrike, och lika ojämlikt som Storbritannien. 1900-talets svenska jämlikhet sprang ur de folkliga koalitioner för demokrati och reformer, som formades i opposition mot den gamla regimen.

Varför har då den bonde-orienterade, långsiktiga Sonderweg-förklaringen ändå vunnit så stor genklang? En anledning är antagligen att, som Åsa Linderborg visat i sin avhandling *Socialdemokraterna skriver historia* (2001), arbetarrörelsen själv tenderat att skriva historien på detta sätt. Under mellankrigstidens politiska turbulens skrev Fredrik Ström och andra en berättelse om den egna rörelsen, där de var den logiska fortsättningen på och bäraren av historiskt svenska värderingar och attityder, som förkroppsligades i symboliska figurer som Torgny lagman, Engelbrekt och 1809 års män. Skälet, menar Linderborg, var att Socialdemokraterna ville legitimera sin rörelse och göra klart att den inte var någon farlig, utländsk import (tysk eller rysk), främmande för den svenska jorden. Så hamnade den reformistiska arbetarrörelsen på 1930-talet ironiskt nog i samma historieskrivande hörna som Högern. Den låg inte långt ifrån professorn och höger-riksdagsledamoten Nils Herlitz beskrivning från 1934 av den svenska parlamentariska demokratin som en fortsättning på ”medeltidens bondemenigheter, under lagmäns och häradshövdingars ledning, till byalagens medlemmar i deras gemensamma små bestyr, till tingsmenigheter och nämndemän, till sockenmännen på sina sockenstämmor, till städernas borgare, till rikets ständer, som flockades omkring Karl IX och Gustav Adolf. […] Vi tycka oss uppleva en strålande fullbordan av en lugn och mödosam utveckling. Det är Sveriges folk i dess breda lager som triumferat.”

Om mellankrigstidens socialdemokraters syfte med att omfamna en sådan historieskrivning var att betona det legitima i sin rörelse, hade senare varianter av historieskrivningen förstås kunnat vända på kuttingen. Socialdemokratin blir annars inte bara en historiskt möjlig och viktig rörelse, som hos Fredrik Ström, utan en möjlig men till syvende och sist ganska onödig rörelse, en periods inkarnation av en djupare svenskhet eller svensk politisk kultur som består också när socialdemokratins glansperiod är över.

Ytterligare ett skäl är förstås bondens centrala roll i svensk historia och för svensk självförståelse. Det är intressant och rimligt att undersöka moderna företeelsers djupare historiska rötter. Sverige har – med kvalifikationer, som diskuterats ovan – varit ett bondeland, eller åtminstone ett land där bönder spelat en stor roll, unikt till exempel med den egna representationen som ett av riksdagens fyra ständer före 1865. Skulle denna historia då inte spela någon roll för 1900-talets jämlikhet? Ett sätt på vilket man skulle kunna förena tes och antites från denna essä, betoningen av en bondestyrd Sonderweg kontra min betoning på relativt stor ekonomisk och politisk ojämlikhet i Sverige på 1700-och 1800-talet, är att se det som att de berör olika lager av samhället. Fördelningen av inkomster och materiella resurser är viktigt, och den politiska makten likaså, men strikt talat utesluter en stor ekonomisk och politisk ojämlikhet som den som visats här inte att det samtidigt fanns ett ovanligt starkt egalitärt normsystem i Sverige. När Eva Österberg och Peter Aronsson med flera diskuterar den svenska politiska kulturen från 1500-talet och framåt, betonar de förekomsten av en bonde-kommunalism, en inom den egna gruppen egalitär ideologi med starka inslag av ömsesidiga rättigheter och förpliktelser. Mellan allmoge och överhet fanns en ovanligt stark förhandlingskultur. (För en nyare användning med kvalifikationer, se Mats Hallenberg och Johan Holm, *Man ur huse – Hur krig, upplopp och förhandlingar påverkade svensk statsbildning i tidigmodern tid*, 2016). Både kommunalismen och förhandlingskulturen skulle mycket väl kunna utmärka Sverige i ovanligt hög grad på 1600-och 1700-talet, utifrån vad som sagts här. Så sett skulle de också, genom en djup folklig förankring av egalitära idéer och genom politiska normer om en relativt bred samförståndspolitik, kunna bidra till 1900-talets jämlika utfall.

VAD SOM SKULLE krävas för att utveckla denna linje är en förklaring av hur de egalitära normerna kunde överleva, reproduceras och traderas i ett så ojämlikt samhälle. Utifrån vad jag visat här om ekonomisk och politisk makt, skulle den kontinuerliga existensen av en relativt egalitär politisk kultur i Sverige innebära att 1700- och 1800-talet präglades av en spänning mellan egalitära normer och ojämlika verkligheter. Det har den tidigare forskningen inte visat eller diskuterat. Men att ett samhälle kan innehålla spänningar och motsättningar är teoretiskt rimligt. Sonderweg-diskussionerna har förmedlat en alltför statisk bild av det svenska sam-

> ”Men kanske var samhället inte gjutet i ett stycke – kanske existerade ovanligt starka egalitära normer samtidigt med ovanligt stora ekonomiska och politiska jämlikheter.”

hället, som gjutet i ett stycke, utan motsättningar. Utifrån belägg om en politisk förhandlingskultur har slutsatser dragits också om relativ egalitarianism på andra plan. Men kanske var samhället inte gjutet i ett stycke – kanske existerade ovanligt starka egalitära normer samtidigt med ovanligt stora ekonomiska och politiska ojämlikheter. Under nya politiska förutsättningar, kunde dessa normer frigöras och förverkligas. Kanske.

Den möjligheten är en tanke från min sida, inte en tes. Mer belagt är, som förhoppningsvis visats, att Sverige ekonomiskt och politiskt var mycket ojämlikt på 1800-talet och vid 1900-talets början. Om det stämmer att ”den svenska jämlikheten länkar oss ut till vår historia av fria, självägande bönder”, så är den länkningen inte så enkel och rak som man skulle kunna tro.

Erik Bengtsson är docent och biträdande lektor i ekonomisk historia vid Lunds universitet.

FOTO AFFISCH FRÅN 1907/ALVIN

Intervju: Göran Therborn

Professor emeritus i sociologi i Cambridge

VÄXANDE INKOMSTKLYFTOR ÖKAR DE SOCIALA SPÄNNINGARNA I SVERIGE

Av Johannes Heuman

Åren runt 1980-talet utgör en vändpunkt då inkomstskillnaderna successivt ökar i Sverige. Den främsta orsaken är stigande kapitalinkomster som i sin tur skapar nya konfliktytor i samhället. Men trots att inkomstskillnaderna växer visar ny forskning att svenskarna röstar allt mindre efter sin ekonomiska eller sociala klasstillhörighet. *Respons* har intervjuat sociologen Göran Therborn som efter nära fyra decennier utomlands återvänt till nya ekonomiska motsättningar och till en vänster som tycks oförmögen att formulera ett trovärdigt alternativ.

TEMA DET OJÄMLIKA SVERIGE

MEDAN DEN TRADITIONELLA motsättningen mellan högern och vänstern bleknar i svensk politik växer nya ekonomiska klyftor fram. I skuggan av efterkrigstidens starka ekonomiska tillväxt har inkomstskillnaderna ökat sedan 1980-talet. Utvecklingen kan värderas på olika sätt eftersom även svenska låginkomsttagare fått högre löner. I ett internationellt perspektiv är också inkomstskillnaderna i Sverige relativt modesta och fattigdomen fortfarande låg. Men hur SCB:s eller andra konjunkturinstituts siffror än tolkas, kommer man inte förbi att gapet vuxit betydligt mer än i andra ekonomiskt utvecklade länder under samma tid. Det har inneburit ett brott med dominerande politiska mål om jämlikhet under svenskt 1900-tal. Framför allt är det kapitalinkomster som ökar, samtidigt som skattepolitiken inte verkar utjämnande på samma sätt som tidigare. Den till synes robusta socialdemokratiska välfärdsmodellen, som sedan mellankrigstiden spelat en central roll för den svenska självbilden, framstår alltmer som en historisk parantes.

En av dem som studerat förändringen är sociologiprofessorn Göran Therborn. Inom vänsterrörelsen har Therborn sedan 1960-talet varit framträdande som radikal samhällsteoretiker och analytiker av klasssamhället. Samtidigt har han gjort en betydande internationell karriär sedan han 1981 lämnade Sverige för Holland och senare Storbritannien. Han har skrivit uppmärksammade böcker på engelska, är numera professor emeritus i Cambridge och åter bosatt i Sverige. Therborn kom i fjol ut med boken *Kapitalet, överheten och alla vi andra* (se *Respons* 1/2019) som kortfattat och med politisk vrede skildrar framväxten av ett nytt klassamhälle i Sverige. Boken är ett resultat av Therborns samarbete med tankesmedjan Katalys som drivs av debattören och författaren Daniel Suhonen. Det är en fortsättning på ett livslångt och principfast politiskt engagemang och därtill en kraftfull uppgörelse med hur företagstänkandet i allt högre utsträckning präglat den svenska politiska kulturen sedan Therborn lämnade landet.

> ”Samtidigt är det uppenbart att de växande inkomstskillnaderna inte ger upphov till några förutsägbara väljarbeteenden i enlighet med hur de västerländska demokratierna utvecklats under 1900-talet.”

MEN INTRESSET FÖR vår tids ökade förmögenhetskoncentration har även flyttats utanför den akademiska vänster som Therborn tillhör. En växande skara ekonomer, utan given politisk hemvist, varnar för dess konsekvenser på sikt och i fjol tillsatte den svenska regeringen en jämlikhetskommission för att studera frågan under ledning av författaren och ämbetsmannen Per Molander. Samtidigt är det uppenbart att de växande inkomstskillnaderna inte ger upphov till några förutsägbara väljarbeteenden i enlighet med hur de västerländska demokratierna utvecklats under 1900-talet. Det visar bland annat statsvetaren Erik Vestin i en nyligen framlagd avhandling, *The Decline of Class Voting in Sweden 1968–2014*, vid Göteborgs universitet. Vestin presenterar olika analyser av hur

FOTO ARKIV FÖRLAG

klasspositionen – även om man i likhet med den schweiziske sociologen Daniel Oesch väljer att skruva på definitionerna – blir allt mindre relevant för att förstå unga människors väljarbeteenden.

Vestins avhandling understryker vidare att vänsterns försök att stoppa väljarflykten av låginkomsttagare till Sverigedemokraterna inte kommer att ske genom att bara förstärka den traditionella ideologiska retoriken kring klass och inkomstfördelning. Här presenterar Therborn inga nya lösningar eller ansatser för att bryta den svenska vänsterns seglivade beröringsskräck med den kulturella oro, särskilt bland låginkomsttagare, som följer i spåren av migration, ökad brottslighet och snabba förändringar i samhället. Vi får inte heller veta hur behovet av den sociala gemenskap i samhället, som överskrider fördelningspolitiken och som möjliggjorde folkhemspolitikens progressivitet, tillgodoses. Inte ens Therborns sympatier för en ny vänsterpopulism innefattar denna politiska dimension. Däremot pekar han i sin analys på en annan sida av dagens klassamhälle som delvis omdefinierar marxistiska förutsägelser. Medan det gamla industriproletariatet försvinner högerut noterar Therborn att personer som arbetar inom medelklassens traditionella professionsyrken börjar bli alltmer kritiska till den ekonomiska ordningen och att bärande samhällsinstitutioner bedrivs som vinstdrivande företag. Motståndet mot den ekonomiska ordningen, med tillhörande växande inkomstgap, kommer därför inte nödvändigtvis underifrån.

Göran Therborn, som vid tiden för vår intervju är på väg till Shanghai, föredrar att svara skriftligt på frågor om det nya ojämlika Sverige.

Respons: Varför har 1980 blivit en vändpunkt i samhällsutvecklingen när det gäller jämlikhet?

Therborn: Det är då en lång utjämnande utveckling från första världskrigets slut, som kulminerade 1979-80, vänder till sin motsats, mot ökad ojämlikhet. Det är en internationell vändpunkt, med många komponenter: ostasiatisk industrikonkurrens, höjda oljepriser, det efterkrigstida reglerade valutasystemets sammanbrott på grund av USA:s kostnader för Vietnamkriget, de nyrika oljemagnaternas letande efter likvida investeringsobjekt och begynnande avindustrialisering i de rika nordatlantiska länderna. Allt detta och mer ledde fram till en finansialisering, det vill säga en explosion av börshandel och valutahandel, av avreglerade kreditmarknader och frisläppta internationella kapitalrörelser. Mellan 1870 och l980 låg börsvärdet i sjutton ledande kapitalistiska länder runt en tredjedel av BNP, litet lägre i Sverige: 14 procent 1970 och 22 procent l980. Sedan plötsligt sköt det upp till hundra procent eller mer, i Sverige till 198 procent av BNP år 2000. Aktieindex på Stockholmsbörsen låg år 1946 på 1, gick upp till knappt 2 år 1960 och låg litet över det år 1980 – för att sedan explodera till 100 under år 1995 och sedan till 316 år 1999.

Respons: Vilka nya konfliktytor har utvecklingen skapat i det svenska samhället och hur påverkar det sammanhållningen?

Therborn: Den klöv samhället mellan kapitalägare och vanligt folk. Mellan 1983 och 1997 ökade den rikaste hundradelens förmögenhet med 81 procent, medan den minskade för de fattigaste 40 procenten av befolkningen med 129 procent. De senare skuldsatte sig för att hålla sin konsumtion uppe. Mellan 1991 och 2016 ökade inkomsterna av arbete och av företagande med drygt sextio procent, medan inkomster av kapital växte med 229 procent. Klyvningen av samhället späddes på med att skatten på kapitalinkomster sattes lägre än på (högre) arbetsinkomster, och med att förmögenhetsskatt, arvs- och gåvoskatt samt fastighetsskatt avskaffades.

> ”Gapet mellan överklass och Medelsvensson har vidgats kraftigt. Den rikaste hundradelen har en disponibel inkomst, efter skatt och transfereringar, som är ungefär tio gånger större än medianinkomsttagarnas.”

Utvecklingen har också drivit fram korruptionens återkomst till Sverige. Ideologin och politiken att den enda viktiga verksamheten i livet – utom möjligen sex och familj – är att göra affärer har skapat en häpnadsväckande räcka av korrupta upphandlingar i kommuner från Haparanda till Göteborg (och säkert längre söderut), i Stockholms läns landsting och sjukhus, i statliga förvaltningar från Sjöfartsverket och Transportstyrelsen till Polismyndigheten! Ett antal riksdagsledamöter har ertappats med att fiffla till sig extra pengar från skattebetalarna.

Respons: Vad innebär denna omvandling för de traditionella professionsyrkena och den svenska medelklassen i stort och vilken politisk potential till förändring finns inom dessa samhällsskikt i mitten?

Therborn: Gapet mellan överklass och Medelsvensson har vidgats kraftigt. Den rikaste hundradelen har en disponibel inkomst, efter skatt och transfereringar, som är ungefär tio gånger större än medianinkomsttagarnas. ”Medelklass” är intressant nog ett uttryck som används mycket mindre i Sverige än i andra länder och när det används gör man det inte sällan i kritisk form. Den svenska medelklassen är också speciell. Dess stora majoritet är fackligt organiserade löntagare och en betydande del är offentligt anställda. Bygget av Nya Karolinska visade på konflikterna mellan å ena sidan affärsideologier och affärsintressen och å andra sidan professionell kunskap, professionell autonomi och etik. Alla de berörda professionsorganisationerna (läkarnas, sjuksköterskornas, barnmorskornas) protesterade när deras yrkeskunnande och erfarenhet kördes över av företagsekonomiska konsulter och lager av ”verksamhetschefer”. Till slut blev ju skandalerna så många att hela projektet med affärsbaserad vård måste uppges. Men konflikterna förblev lokala och fackliga, även om de berördes i politiska debatter.

Mellan bolagisering/kommersialisering och offentlig service, inom vård, omsorg, undervisning, och förvaltning finns en grundläggande kulturell konflikt, men den har ännu inte på allvar politiserats. Den fackligt organiserade medelklassen har inte heller några framträdande politiska företrädare.

Respons: Hur stor är sannolikheten att medelklassen politiseras och i högre utsträckning börjar opponera sig mot den nuvarande ekonomiska utvecklingen de kommande åren?

Therborn: Det vet jag inte, men möjligheten finns och vore rationell ur medelklassynpunkt. Det krävs någon orädd facklig ledare eller annan opinionsbildare för att dra i gång en proteströrelse. Den kan knappast komma från den klassiska vänstern, men vänstern skulle kunna ta en del initiativ för att stimulera en debatt.

Respons: På vilket sätt kommer de allra senaste årens invandring att påverka den utveckling som du beskriver i boken?

Therborn: Den ökar ojämlikheten, med andelen fattiga, arbetslösa och ungdomar utan gymnasiekompetens. Men den ojämlikheten är ju en miniatyrspegel av världens ojämlikhet, och det är ju inte orimligt att ett rikt land som Sverige ger asyl åt en liten del av ”jordens fördömda”. Skolsegregationen, skärpt av privatiseringen och nedmonteringen av vad som före 1980 var den svenska socialdemokratins stolthet, arbetsmarknadspolitiken och Arbetsförmedlingen visar på det politiska systemets oförmåga att leva upp till de nya utma-

ningarna. Här har lärarfacken talat för en återgång till den centrala skolprincipen under den progressiva, jämlikhetsorienterade tiden, om en gemensam medborgarskola. Men de borgerliga politikerna är uppknutna till den privata affärslobbyn på området. Så länge skolsystemet producerar misslyckanden bland stora delar av hela skolkullar, får nog politikerna – och alla vi andra – dras med de kriminella gängen och deras skjutningar.

Respons: Vilken betydelse har avsaknaden inom svensk borgerlighet av ett konservativt motstånd mot globalisering, nedmontering av bärande samhällsinstitutioner, ”företagifiering” av skola, utbildning och andra myndigheter haft för utvecklingen?

Therborn: Efter Stalingrad har ju den svenska borgerligheten blivit djupt amerikaniserad. Men i den insuttna överklassen finns ibland en viss återhållsamhet. Djursholm har fortfarande kommunala skolor, och dess ledande skolor drivs av en stiftelse och inte ett bolag. Mikael Holmqvist berättar i sin bok om Djursholm, att när stiftelsen ville överta en av de kommunala skolorna i staden, så stoppades det av föräldrarna, som stödde lärarnas motstånd.

Mera slående är nog ändå hur starkt den anglosaxiska neoliberalismen slagit igenom i det socialdemokratiska ledarskiktet efter Erlanders generation. Frihandel och fri företagsamhet har också alltid haft en stark uppslutning bland exportindustrins fackliga ledare. Löfvens efterträdare som Metallordförande, Anders Ferbe, var en uttalad anhängare av privat affärsverksamhet i välfärdssektorn. Företagifieringen av den offentliga sektorn, som utvecklades i Thatchers England och sedan spreds som ”New Public Management” fick sitt första genomslag på den europeiska kontinenten i Sverige.

Respons: Din bok visar möjligheter för vänstern att vitaliseras genom att mobilisera ett nytt motstånd mot de nya ekonomiska orättvisorna och ett nytt klassamhälle. Ett perspektiv som däremot saknas är hur man ska möta den kulturella oro som följt av liberalisering, globalisering och nationalstatens försvagning, samt vänsterns rädsla för att föra en nationell politik, som varit så framgångsrik under folkhemmets uppbyggnad och blomstring. Vad anser du om detta?

Therborn: Den kulturella oron ska man ta på allvar, liksom låginkomsttagarnas erfarenheter och intressen. Det hör enligt min mening till progressivt motstånds etik, att aldrig förakta de förfördelade i samhället. Men folkhemmet byggdes inte på nationalism, utan på frihandel och på arbete, trygghet och jämlikhet åt alla. Det är sant att borgerliga sympatier för en generell välfärdspolitik vanns genom makarna Myrdals politiska genidrag att knyta socialpolitiken till den nationella ”befolkningsfrågan” och att möjligheterna till politisk asyl från Nazityskland trycktes ner mot en nollpunkt, dock inte helt och hållet. Efterkrigstidens stora folkhemsbygge öppnade för överlevande från dödS- och koncentrationslägren, och utfördes delvis med invandrad arbetskraft.

Sverigedemokraterna har strävat efter att bli ett vanligt borgerligt parti och är på väg att lyckas med det. Opinionsundersökningar visar att en stor del av deras väljare har anammat partiets allmänna högerlinje och därför knappast kan nås genom att peka på en motsättning mellan dess tidigare sociala profil och ledarnas fjäskande för borgerligheten.

Respons: Nyligen visade statsvetaren Erik Vestin att ”klassröstning” i politiska val i stort sett försvunnit i Sverige inom den yngre generationen. Vad innebär det för den politiska kampen för ett jämlikare samhälle och din analys av klassamhället?

Therborn: Det är mycket som minskar i det postindustriella samhället, klassmedvetande och klassidentitet, partiers medlemsantal och förmåga att skapa och behålla partilojalitet, det politiska systemets förankring i medborgarsamhället. Folkets representanter har blivit yrkespolitiker, omgivna av professionella staber av konsulter och pressekreterare. Professionella valmanipulatörer och specialister på riktad mediekommunikation blir allt viktigare för valutgången.

> ”Förhoppningar om att vanlig partipolitik kan förändra klassamhället bör nog skrinläggas.”

Förhoppningar om att vanlig partipolitik kan förändra klassamhället bör nog skrinläggas. Ojämlikhetens problem har uppmärksammats av den mer eller mindre upplysta internationella borgerligheten, i Davos, av OECD, av ledarskribenter i *Financial Times* och *New York Times*, till och med i en rapport av Internationella Valutafonden. Men i den svenska politiska och mediala borgerligheten råder vad den norske nationalekonomen Ragnar Frisch en gång kallade ”det oupplysta pengaväldets” tystnad.

De ökande klassklyftornas ojämlikhet är dock inget jämviktstillstånd, inget stabilt läge. Och unga generationer har mobiliserats i stora skaror mot det i England, USA, Spanien med flera länder. Därmed har de skakat om ländernas politiska system. Ännu inte tillräckligt för ett politiskt genombrott och om något sådant kommer är förvisso ovisst. De unga radikala massrörelserna visar ändå att motstånd är möjligt. Det är dock mera troligt att folkliga proteströrelser kan mobilisera politiska partier än tvärtom. Partierna är fångna i systemets rutiner och inskränkthet. Därför har klyftorna kunnat öka. Systemet måste ruskas om för att en väg till förändring ska kunna öppnas.

Per Albin Hansson leder första maj-demonstration, 1940.

FOTO GUNNAR LUNDH / NORDISKA MUSEET

Johannes Heuman är historiker och redaktör på *Respons*.

KONSTARTERNA & MEDIER

Anna-Karin Palm
”Jag vill sätta världen i rörelse”
– En biografi över Selma Lagerlöf

BONNIERS | 681 S. | ISBN 9789100145149

VILLE GÖRA LÄSARNA SOLIDARISKA MED TEXTENS VÄRLD

Recensent Evelina Johansson Wilén

Författaren Anna-Karin Palm betonar i sin njutbara biografi om Selma Lagerlöf den moraliska och medmänskliga kärnan i författarskapet. Palm beskriver hur Lagerlöfs skrivande bör förstås som drivet av en vilja att försätta sin läsare i ett särskilt känsloläge och väcka deras moraliska förmåga. De felläsningar som Lagerlöf utsatts för bör enligt Palm förstås som ett utslag av att hon var en kvinnlig författare. Att Lagerlöf över huvud taget blev publicerad var resultatet av ett intensivt lobbyarbete av vänner med inflytande i kultursfären. Palm skriver medryckande och med en tydlig konstnärlig röst, men det saknas en aktiv dialog med andra forskare och det är otydligt vad som är biografins specifika ärende.

JAG HAR EN favoritanekdot om Selma Lagerlöf som fångar andan i hennes författarskap på ett målande vis. Anekdoten återfinns i det tacktal som författaren Klas Östergren höll i Sunne när han 2012 mottog Selma Lagerlöfs litteraturpris. I talet skildrar Östergren ett minnesvärt möte mellan honom själv och värmlandsförfattaren och Lagerlöfälskaren Göran Tunström. Tunström och Östergren sitter på en uteservering i Paris, där Tunström på bred värmländska ger sitt utlåtande om en nyutkommen och i pressen allmänt hyllad roman. Östergren har lånat ut boken till Tunström, nyfiken på vad Tunström kan tänkas tycka om den. Efter en harang om romanens otaliga tillkortakommanden utbrister Tunström i ett tillstånd av starkaste affekt att: ”Så skulle Selma aldrig göra!” Tunström menade att Lagerlöfs författarskap var själva motsatsen till den omtalade romanens närmast sadistiska ansats att skärskåda och blotta mänskligt lidande. Lagerlöf skildrade, som Östergren uttrycker det i sitt tal, ”människor nedbrutna av motgångar, fattigdom och elände, själar som prövats och brustit och som sökt sig ut i galenskap för att överleva” men till skillnad från många andra hade hon gjort det ”med respekt och hänsyn”. Lagerlöfs stil kännetecknas av en moralisk varsamhet och omsorg.

Författaren Anna-Karin Palms biografi om Selma Lagerlöf betonar genomgående, i likhet med Östergren, den moraliska och medmänskliga kärnan i Lagerlöfs samlade författarskap. Lagerlöf beskrivs som en författare som vinnlade sig om att göra läsarna ”solidariska med textens värld” och som inte drog sig för att låta sina romaner och noveller fungera som moraliska uppmaningar utan att för den skull fälla domar över vare sig romanens centralgestalter eller dess presumtiva läsare. Med hjälp av diktaren Gustaf Frödings recension av debutromanen *Gösta Berlings saga* i Karlstads-Tidningen pekar Palm på det ”moraliska ädelmod, d.v.s. gåfvan att förstå människor och förlåta dem, utan att ha fällt någon dom om hvilka, som skola stå på högra eller vänstra sidan” som löper genom Lagerlöfs samlade verk och lyfter även fram den centrala plats som kärleken – en ibland destruktiv, men främst potentiellt läkande och försonande kraft – har i författarskapet.

Lagerlöf var, vilket behandlas relativt ingående i biografin, troende, inte i någon strikt bokstavlig mening. Hon bekände sig inte till någon specifik trosinriktning, utan ägnade sig åt studier i både kristendom och andra andliga traditioner (i slutet av sitt liv utövande hon till exempel yoga). Snarare än att bekänna sig till den ena eller andra tron, rörde det sig om en övertygelse om att det existerade någonting bortom den strikt materiella verkligheten, som gav mening till det jordiska, som förpliktigade och samtidigt öppnade vägen mot frälsning. I skrivandet upplevde sig Lagerlöf ibland komma i kontakt med denna dimension och hoppades också att kunna föra den värld hon levde i, vars brutalitet visade sig i både ett första och ett andra världskrig, i en moralisk riktning. Även om skrivandet i sig inte var en filantropisk eller politisk akt, utan ett ”inre tvång”, så förenades estetik och moral på ett särskilt vis i Lagerlöfs författarskap. Eller som hon själv beskrev skönlitteraturens möjlighet att föra samman olika domäner: ”Det tycks mig, att den sköna litteraturen är den bro, varpå allt möjligt köres in i hjärnan: filosofi och levnadskonst, varför då inte också moral och religion, bara det inte förs alltför tråkigt.”

STORA DELAR AV Palms Lagerlöfbiografi kretsar kring frågor om hur Lagerlöfs författarskap bör förstås och om de, enligt Palm, felaktiga omdömen som Lagerlöf drogs med både under och efter sitt liv. Både författarskapet och receptionen kontextualiseras och Palm lyckas med att ge en detaljerad bild av hur Lagerlöfs författarskap växte fram och under vilka villkor som hon skrev och blev läst. Palm lyckas kombinera ett porträtt av Lagerlöfs liv och samtid med en initierad diskussion om hennes författarskap och dess särdrag. I denna undersökning blir det tydligt att det är en författare som närmar sig en annan författare, snarare än en regelrätt biograf. Skrivandet i sig, och hur frukten av detta skrivande bör förstås, ges mycket utrymme och skapar en nerv i texten som engagerar. Samtidigt är biografins svagare partier, vilka ändå är förlåtande få, ofta de stycken där identifikationen mellan Lagerlöf och Palm själv blir alltför stor och hon spekulerar väl löst kring vad Lagerlöf kan tänkas ha tyckt eller känt i olika skeenden i sitt liv. Den gemensamma författaridentiteten förefaller vara både på gott och på ont.

Palm fokuserar, som jag redan har betonat, på Lagerlöfs vilja att väcka läsarnas moraliska förmåga, och ”sätta dem i rörel-

► Selma Lagerlöf på Mårbacka.

► Porträtt av Selma Lagerlöf från 1881.

se". Här beskrivs hur hennes skrivande bör förstås som drivet av en vilja att försätta sin läsare i ett särskilt känsloläge, snarare än att driva en tes, undersöka en idé eller predika. Det handlar om att öppna för en förmåga att känna omsorg, ansvar och relatera till en större mening i tillvaron. Som citatet från Frödings recension visar, har denna dimension i Lagerlöfs författarskap länge varit erkänd i receptionen av hennes samlade verk. Samtidigt har betonandet av denna aspekt inneburit att hon ofta har beskrivits som naiv, och att hennes skrivande inte har förståtts som grundat i en medveten konstnärlig process, utan snarare målats fram som förankrat i ett etiskt patos och uttryck för ett slags konstnärlig spontanitet. Lagerlöf har beskrivits som en god sagotant som förmedlade moraliska och rörande berättelser och sagor från sin barndoms Värmland, utifrån hjärtat snarare än hjärnans kapaciteter.

Här fungerar Palms biografi som en motvikt till ett omdöme som fälldes både under Lagerlöfs levnadstid och av senare uppburna kritiker som Sven Delblanc och Olof Lagercrantz. Palms intresse för de moraliska dimensionerna i Lagerlöfs författarskap samsas med ett uppmärksammande av de intellektuella miljöer och tanketraditioner som präglade Lagerlöfs författarskap. Genom att skildra hennes livslånga relationer och pågående samtal med andra intellektuella – främst kvinnor – argumenterar Palm för hur Lagerlöfs stil inte bör beskrivas som spontan eller omedveten, som hennes både välvilliga och illvilliga kritiker framhävde, utan i

> ”Lagerlöf har beskrivits som en god sagotant som förmedlade moraliska och rörande berättelser och sagor från sin barndoms Värmland, utifrån hjärtat snarare än hjärnans kapaciteter.”

stället var resultatet av ett idogt arbete där Lagerlöf skrev, strök och skrev om i en pågående kritisk och granskande dialog med andra och med sig själv (eller det som Palm beskriver som Lagerlöfs ”Innervarelse”). Det rörde sig om ett medvetet skrivande som ständigt rörde sig mot och försökte göra bruk av det omedvetnas stoff.

DE FELLÄSNINGAR SOM Lagerlöfs författarskap har utsatts för fram till vår tid bör, menar Palm, i hög grad förstås som ett utslag av att hon var en kvinnlig författare. Under tiden som Lagerlöf debuterade fanns det ytterst få erkända kvinnliga författare. Kreativitet och konstnärlig aktivitet förknippades med män, och kvinnan beskrevs ofta som en god passiv kraft som visade omsorg om livet snarare än vidgade och utforskade detsamma. Att Lagerlöf över huvud taget blev publicerad var resultatet av ett intensivt gemensamt lobbyarbete där kvinnliga vänner med inflytande i kultursfären talade sig varma för Lagerlöfs skrivande. Kvinnorörelsen var på framåtgående och var väl medveten om vikten av kvinnlig solidaritet för att lyckas med att flytta fram kvinnans position både i det kulturella och politiska livet. Som Palm målande skildrar var den kvinnogemenskap som Lagerlöf ingick i inte präglad av en total solidaritet där man alltid strök varandra medhårs. I stället fann Lagerlöf många av sina hårdaste kritiker bland sina kvinnliga vänner, där lojalitet inte likställdes med ett okritiskt förhållningssätt utan snarare med att ta varandra och varandras skapande på fullaste allvar.

De svårigheter att över huvud taget erkännas som författare som Lagerlöfs kön förde med sig kombinerades även med hennes specifika stil som inte fanns sig väl till rätta i den tid hon skrev i. Det faktum att Lagerlöfs debutverk *Gösta Berlings saga* bröt mot sin samtids realistiska ideal, genom att på ett vilt och till synes ostrukturerat vis berätta värmlandssagor, gjorde

FOTO TILL VÄNSTER ALBERT BONNIERS FÖRLAGS ARKIV HOS CENTRUM FÖR NÄRINGSLIVSHISTORIA/ TILL HÖGER ANNA OLLSON/MÅRBACKASTIFTELSENS ARKIV

att hennes skrivande av många avfärdades som präglat av en bristande stilistik och konstnärlig strikthet. Det säregna skrivande som presenterar sig för första gången i Lagerlöfs första roman, erkändes alltså inte som aktivt och genomtänkt, utan beskrevs i stället som ett utslag av en brist på konstnärligt uttryck. Palm diskuterar hur Lagerlöf själv var medveten om denna könsbundna orättvisa läsning och hur hon många gånger uttryckte frustration över recensenternas oförmåga att skönja de bärande idéerna och de aktiva konstnärliga valen i hennes texter. Oförmågan att erkänna Lagerlöfs författarskap som medvetet innebar även att det var svårt för kritikerna att uppskatta de avtryck hon gjorde på andra författare. När Verner von Heidenstams roman *Karolinerna* kom ut blev Lagerlöf, som betraktade romanen som en regelrätt efterapning av hennes specifika stil och tematik, rasande. Litteraturkritikerna å sin sida nämnde inte ens hennes namn. Att en kvinnlig författare skulle ha påverkat en manlig var alltför otänkbart för att recensenterna, som annars var kvicka med att spåra och benämna inspirationskällor, skulle reagera på de närmast genanta likheterna.

BORTSETT FRÅN NÅGRA svagheter, som att Palm väl många gånger återkommer till vissa teman (bland annat uppgörelsen med sagotantsfiguren) utan att fördjupa dem, vilket skapar en känsla av rundgång i texten samt att de paralleller som dras mellan Lagerlöfs tid och vår kan kännas något krystade, är Palms biografi njutbar att läsa. Hennes språkkänslighet och förmåga att berätta en historia ger boken kraft. Särskilt skildringarna av Lagerlöfs resor tillsammans med Sophie Elkan i Europa och till Jerusalem står ut och skulle svårligen ha kunnat skrivas fram lika väl av någon som inte själv skriver skönlitterärt.

Selma Lagerlöf.

En fråga som infinner sig tidigt i boken och som hänger med under hela läsningen är emellertid varför Palm har skrivit sin biografi och vad som är dess specifika ärende. Biografin inleds inte med någon programförklaring eller beskrivning av vad biografin vill belysa och varför. I stället beskriver hon det som ett uppdrag som hon fått från förlaget och ödmjukt tackat ja till. Inte heller förklaras vad hon gör som inte andra redan har gjort i den stora uppsjö av biografier över, och teoretiska arbeten om, Lagerlöf som har skrivits tidigare. I slutet av boken nämns några av de arbeten som har varit särskilt viktiga för Palm, bland annat ur den feministiska Lagerlöfforskningen med avhandlingar av Anna Nordlund och Lisbeth Stenberg samt arbeten av Ulla-Britta Lagerroth.

> ”Att en kvinnlig författare skulle ha påverkat en manlig var alltför otänkbart för att recensenterna, som annars var kvicka med att spåra och benämna inspirationskällor, skulle reagera på de närmast genanta likheterna.”

Bör boken förstås som en medryckande populärvetenskaplig sammanställning av tidigare forskning, eller menar sig Palm erbjuda någonting nytt genom sin biografi? Hon beskriver till exempel Elin Wägners och Vivi Edströms biografier som ”intressanta verk” som hon har tagit spjärn mot. Men hur då tagit spjärn? Även om en alltför ingående diskussion av tidigare forskning hade kunnat tynga ner texten så hade en mer aktiv dialog med andra forskare och uttolkare kunnat ge biografin mer stadga och riktning. Även om Palm skriver medryckande och med en tydlig konstnärlig röst, saknar jag det samtal som kan hjälpa till att mejsla ut en text och visa vad den vill. En röst som inte går i dialog med andra röster förlorar i styrka och klarhet.

Evelina Johansson Wilén är doktorand i genusvetenskap vid Göteborgs universitet.

Johanna Vernqvist
The Androgyne and the Phoenix – Marguerite de Navarre and Gaspara Stampa: Gendering Early Modern Debates on Love

FILOSOFISKA FAKULTETEN, LINKÖPINGS UNIVERSITET
290 S. | ISBN 9789176851708

FEMINISTISKA FÖREGÅNGARE UR RENÄSSANSEN

Recensent Cecilia Rosengren

JOHANNA VERNQVIST lyfter i sin engagerande avhandling fram de kvinnliga renässansförfattarna Margareta av Navarra och Gaspara Stampa som föregångare till feminismen. Vernqvist övertygar om att det finns sådana inslag i deras verk, men ger inget tydligt svar på frågan om de medvetet avsåg att verka feministiskt.

KONSTARTERNA & MEDIER

VAD KUNDE VARA mer sant än att ”det vi kallar kärlek” är ett av de mest omdebatterade och outtömliga diskussionsämnena i vår mänskliga historia. Från antikens dagar till dags dato har frågan om kärlekens ursprung, väsen och uttryck stötts och blötts i litteratur och filosofi, i musik och dramatik, i tonårsrum och på andra platser. Frågan må vara evig, men ter sig

FOTO TROLIGEN ERNST FLORMAN / ALBERT BONNIERS FÖRLAGS ARKIV HOS CENTRUM FÖR NÄRINGSLIVSHISTORIA

ändå ny för varje generation och tidsepok. Och den pockar på svar som förefaller avgörande för hur vi förstår mänsklig lycka och livets mening. Jag tänker på detta när jag parallellt med Johanna Vernqvists avhandling *The Androgyne and the Phoenix – Marguerite de Navarre and Gaspara Stampa: Gendering Early Modern Debates on Love* (2018) läser Liv Strömquists senaste seriealbum *Den rödaste rosen slår ut* (2019). Strömquist synar kärlekens villkor i det senkapitalistiska samhället och hon drar slutsatsen att kärleken i mångt och mycket har förvandlats till en utbytbar vara bland andra varor. Starka känslor och ömsesidigt beroende går inte ihop med den moderna individens narcissistiska jag, den rationella ekonomismens måttstock och den digitala algoritmens utslag. Tanken att falla för någon – ”to fall in love” – att ge sig hän och förlora sig själv för en annan, kan därför enligt Strömquist inte utgöra samma lockelse för dagens människor, som för tidigare generationers kärlekskranka män och kvinnor. Är det bra eller dåligt? Strömquist pekar på riskerna med att inte våga falla, och hämtar stöd från de sociologer och filosofer som menar att vi moderna varelser lurar oss själva när vi upprätthåller en livsstil som stänger ute de känslor och starka medmänskliga kopplingar som kärleken erbjuder. Något kommer definitivt att saknas oss, och vi är tillbaka på ruta ett. Vad är kärlek? Behöver vi kärlek för att bli lyckliga? Hur ser relationen mellan kärlek, kön och makt ut?

I Strömquists serie dyker så en röst upp ur historiens djup med visdomsord. Det är renässansfilosofen Marsilio Ficino som i sin bok om kärleken från 1484, *De Amore*, hjälper henne att förstå att det att vara riktigt kär innebär att man ger upp sig själv för att samtidigt hitta tillbaka till sig själv. Den känsla av obalans och försvagning som drabbar kärlekens subjekt transformeras till livsbejakande styrka. Marsilio Ficinos bok om kärlek är också central i Johanna Vernqvists avhandling, fast då inte främst som visdomskälla utan som en förutsättning för det forskningsproblem som hon tar sig an. Ficino hade i sin tur själv hämtat sin insikt om kärlekens väsen från studier i den platonska filosofin, som han var expert på efter att ha översatt samtliga Platons dialoger från grekiska till latin. Han hade dessutom skapat en egen säregen kristen version av det platonska budskapet, vilken framkommer i utförliga kommenterar till de översatta dialogerna.

Dessa texter fick snabbt ett enormt genomslag i renässansens Europa. Ficinos återupptäckta och moderna platonism representerade något nytt. Den erbjöd inte bara en väg bort från den aristoteliska skolastik som fortfarande präglade kyrkan och den lärda världen, utan passade även utmärkt för det framväxande hov- och salongslivet i Italien och Frankrike med nya sociala krav på *sprezzatura*, kulturell finess och konversationskompetens – tydligt framskrivna i till exempel Baldassare Castigliones stilbildande *Hovmannens bok* (1528). Inte minst väckte Marsilio Ficinos kommentarer kring kärleken utifrån Platons dialog *Gästabudet* genklang. Det var en idealistisk kärlek som Ficino lade fram, som framför allt en andlig kärlek män emellan, även om själen (förnuftet) enligt platonsk filosofi betraktades som könlös. Målet för var människa var själens befrielse från kroppens fängelse. Vägen till denna gudomliga frigörelse gick via kärleken. En kroppslig skönhet kunde leda in själen på rätt väg, men den sanna kärleken hade inget med den fysiska kroppen att göra.

Ficinos platonska reflektioner kring kärleken inspirerade till en hel genre under 1500-talet av kritiska filosofiska dialoger om kärlek, såsom texter av Leone Ebreo, Tullia d’Aragona, Sperone Speroni och Antoine Héroët i vilka olika tolkningar av Platon och kärleken presenterades. I sin avhandling ägnar Vernqvist hela första kapitlet åt dessa tänkare och deras idéer om kärleken. Renässansfilosofi är verkligen ingen lätt materia och genomgången är en av bokens stora förtjänster. Vernqvist låter inte Ficino stå som ensam representant för renässansens platonska världsbild, utan framställer en komplex bild av platonska

> ”Jag hoppas att boken kommer att locka fler att upptäcka Margareta av Navarra och Gaspara Stampa, och för den delen andra tidigmoderna kvinnliga författare, som genom sitt skrivande försökt rucka på misogyna maktordningar.”

►*“Il ricco Epulone” av Bonifacio De’ Pitati (1533). Målningen föreställer möjligen Gaspara Stampa, sittande med lutan.*

FOTO WIKIMEDIA COMMONS

röster som ser på relationen mellan könen, kroppen och själen på litet olika sätt.

AVHANDLINGENS HUVUDSAKLIGA SYFTE är att studera hur denna populära och spridda diskussion om kärleken togs upp och utnyttjades av två samtida kvinnliga författare – drottning Margareta av Navarra (1492–1549) och den lyriska poeten och sångerskan från Venedig, Gaspara Stampa (1523–1554). Genom närläsningar av Margaretas novellsamling *Heptaméron* (postumt 1559) och Stampas sonetter i *Rime* (postumt 1554) visar Vernqvist att dessa kvinnor anammade den platonska diskursen om kärlek samtidigt som de destabiliserade den genom att bland annat plocka upp idéer från Leone Ebreo och Tullia d'Aragona i sina texter. Hon argumenterar vidare för att Margareta och Stampa transformerade föreställningarna om kärlekens väsen för att kunna utmana en manligt dominerad och oftast misogyn kultur. För trots att idén om att själen saknar kön föreföll giltig för många, vidmakthöll Ficino och hans platonska vänner att kvinnor tillhörde den lägre formen av Venus. En kvinna var på grund av den fysiska reproduktionen alltid kopplad till sin kropp och kunde därför inte fullt ut inkluderas i den idealiska gemenskapen och kärleken. Manligt intellekt var däremot alltid kapabelt att uppskatta sann skönhet, vilket gav män förmåga att älska rätt, att vilja studera filosofi och praktisera rättvisa samt att nå evig kärlek.

Vad hade då Margareta av Navarra och Gaspara Stampa för subversiva resurser för att bryta denna maktordning och skapa plats för kvinnors röster och kvinnors agens? Avhandlingens resonemang kretsar kring två figurer som Vernqvist menar användes strategiskt i både *Heptaméron* och *Rime*. Det gäller den mytiska Fenix och androgynen, vilka i diskussionen om kärlek var återkommande symboler för kärlekens återuppståndelse och de älskades förening till ett sammanhållet helt. I den platonska diskussionen om kärlek kunde man finna perspektiv på kärleken som kan inkludera kroppen, såsom Aristofanes berättelse om de tre sorters urmänniskor bestående av enheterna man-man, kvinna-kvinna, kvinna-man. På grund av olydnad klövs de isär av Zeus och sedan dess letar vi alla efter våra bättre hälfter och den perfekta kärleksrelationen. Även Diotimas redogörelse för den stegvisa strävan från jordisk skönhet till gudomlig skönhet innehåller kroppsliga aspekter. Själen är inte synlig för oss dödliga varelser, men genom den sköna kroppen kan vi få en *hint* om den själsliga, i detta är män och kvinnor i princip lika. Så kroppen behövs i vår värld, men får inte bli slutmålet.

Androgynen exemplifieras med Margaretas färgstarka noveller om kvinnor som tar initiativ på kärlekens område och som, även om de inte alltid lyckas med sina försök, visar att de kan agera manligt. Fenixfiguren i Stampas dikter lyckas både bränna ner och återföda poesin på ett sätt som övervinner de traditionella petrarkiska idealen, där den älskade är för evigt oåtkomlig.

Genom att aktivera dessa figurer kan Margareta av Navarra och Gaspara Stampa erkänna behovet av kroppen och förena den med intellektuell kapacitet. På så sätt undermineras misogyna idéer om kvinnans underordning i deras texter och en maktordning där män dominerar ifrågasätts. Vernqvist använder ordet protofeminister om Margareta och Stampa och det finns skäl att hålla med henne. I deras verk finns element och tankegångar som skulle komma att konkretiseras längre fram i kampen för kvinnors rättigheter. Samtidigt tror jag att det är svårt att verkligen bevisa att de så medvetet, som Vernqvist ger sken av, hade ambitionen att i praktiken verka feministiskt. För vilken är deras feministiska agens i renässansens Europa? Räcker det med att skapa en egen poetisk praktik, som Gaspara Stampa gör? Eller som Margareta av Navarra, kombinera nyplatonism, kristendom och hövisk kultur i sina texter? På denna punkt tycker jag inte att avhandlingen ger ett tydligt svar.

The Androgyne and the Phoenix är en akademisk avhandling. Det innebär att författaren måste följa vissa konventioner och uppvisa att hon behärskar det vetenskapliga hantverket såsom transparent argumentation och god akribi. Vernqvist visar att hon gör det. På det hela taget är den ett nöje att läsa, men några smärre invändningar har jag. Det saknas ett index som skulle underlätta sökningar av personer och tematiker; i litteraturlistan anges inte första publikationsåret för primärkällorna; en sammanfattning på svenska saknas. Detta är emellertid småsaker. Johanna Vernqvist har skrivit en mycket engagerande och perspektivrik bok om två spännande författarskap från renässansens tidevarv. Det krävs mod att ge sig i kast med både en tid som är så främmande vår egen och ett så vittfamnande och komplicerat ämne som kärleken. Jag hoppas att boken kommer att locka fler att upptäcka Margareta av Navarra och Gaspara Stampa, och för den delen andra tidigmoderna kvinnliga författare, som genom sitt skrivande försökt rucka på misogyna maktordningar.

▸ **Cecilia Rosengren är docent i idé- och lärdomshistoria vid Göteborgs universitet.**

Arne Melberg
Inte en punkt
– Snitt i Sonnevis dikt

DAIDALOS | 265 S. | ISBN 9789171735508

ÖDMJUK MEN BAKÅTLUTAD LÄSNING

Recensent Thomas Evertsson

ARNE MELBERG MENAR att Göran Sonnevi sedan mitten av 70-talet skrivit på en enda lång dikt som förblir oavslutad och att dess centrum är överallt. Sonnevis dikter tycks enligt Melberg framför allt ropa efter en tematisk inventering och identifiering av poetens vägval. Här framstår litteraturvetaren mest som en kunnig trädgårdsmästare och man saknar längre och fördjupande närläsningar.

KONSTARTERNA & MEDIER

NÄR EN AV samtidens mest omtyckta och lästa poeter nu blir föremål för en första författarskapsstudie är ingången passande nog den bredast möjliga: att beskriva författarskapets centrala teman. I skydd under den personliga essäns vida kappa manövrerar professor emeritus Arne Melberg fritt mellan djupborr och fjäderpensel för att av-

täcka Sonnevis egenartade poetiska profil i den svenska litteraturen. I sin helhet bär essäboken drag av samlade anteckningar om författarskapet och trots tematiska indelningar om sex kapitel finns en totaliserande tendens som undviker längre och fördjupande närläsningar.

Metoden är på en gång insisterande och anspråkslös. Melberg analyserar inte gärna enskilda dikter, utan talar hellre om Sonnevis Dikt som ett enda helt. Han menar att Sonnevi skrivit på en enda lång dikt sedan det längre formatet tog över efter *Det omöjliga* från 1975 och på så vis kan han hämta underlag för sina teser från alla diktböcker. En följsamhetens förbannelse vilar över boken: själva arbetet ligger i att ordna läsfrukten efter identifierbara teman snarare än att göra de snitt genom texterna som titeln lovar.

Av det första kapitlet, som också fått ge namn åt boken, *Inte en punkt*, lär vi oss att Sonnevi slutade med renodlade punkter med sin fjärde diktsamling *och nu!* (1967). Förutom klargörandet av interpunktion vill Melberg också mena att Sonnevis dikt alltid är oavslutad, med ”ett centrum överallt” och öppnar sig för ett ständigt kommande. Iakttagelsen är så långt förstås korrekt. Men vad gör Melberg med den?

I stället för att låta insikten öppna Sonnevis dikt och få dess övriga teman och ärenden att djupna blir den en återkommande sentens, ett omkväde som visser-

> ”Melberg blottar övertygande övergången från en aktivistisk utgångspunkt till en mer tvivlande och resignerad position.”

ligen inte försvagas, men vars potential förblir oförbrukad. Att orientera sig och dra gränser i en så rik textyta som Sonnevis kan förstås framkalla svindel hos vilken kritiker som helst. Men utan modet att följa dikternas kallelse och verkan så långt de bär, blir litteraturvetaren sällan mer än en kunnig trädgårdsmästare som hänger efter poesiläsaren med åtföljande botaniska instick och utvikningar. När sekundärlitteraturen saknar både historiska ambitioner eller meddelar nya kritiska fynd, mattas läsningen och texten får drag av kommentar.

TROLIGEN ÄR DEN tillbakahållna positionen en del av Melbergs egen självrannsakan, framlagd i den givande akademiska memoarboken *Mitt i litteraturen* (2002).

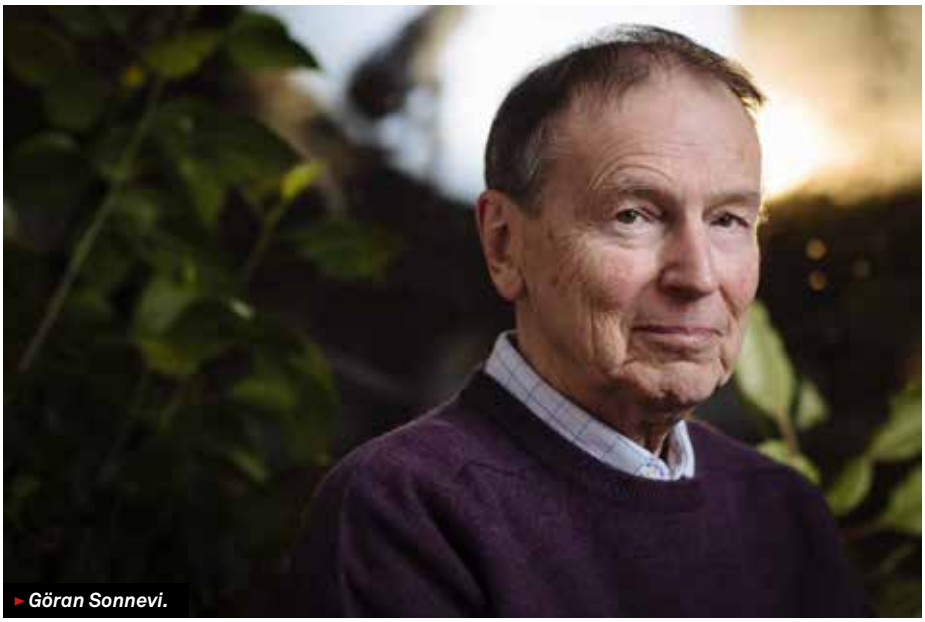

► Göran Sonnevi.

Självkritiken är här inte nådig, med ”en misstanke om att jag hamnat på fel spår, att mina litteraturkritiska ansträngningar varit missriktade och att jag borde ha gjort bättre och borde kunna göra bättre”. Kanske har de misskända felstegen gjort författaren mindre villig att låta Sonnevis poesi korsas genom fler kritiska perspektiv och tyngre lastade tolkningar? Kanske ansåg han det helt enkelt inte nödvändigt.

Ändå finns i memoarboken starka omläsningar och betydande insikter som vittnar om en tro på litteraturkritiken och den drivna teoretiska reflektionen. I någon mening innebär alltid skrivande om estetiska verk ett våldförande på materialet – att låna något av dess akuta adress och följa sin läsning även när den hotar att leda till återvändsgrändens remi eller uppmana till fosforistiska halvsanningar osande av *litt.vet*. Utan att vika för frestelsen att ”lösa gåtan” i det estetiska verket kan man minnas Theodor Adornos ord om ”behovet av övertolkning” just för att spåra något av sanningshalten i det estetiska verket. Litteraturen ropar efter reflektion! Hos Melberg tycks Sonnevis dikter främst ropa efter en tematisk inventering och identifiering av poetens hållning och vägval. Det anbefaller en visserligen ödmjuk, men lätt bakåtlutande läsart.

Kapitlet ”Interventioner, reservationer”, om politikens roll i Sonnevis poesi, hade särskilt tjänat på en mer utvidgad diskussion. Det politiska är hos Sonnevi en av de röda trådar som löper genom hela författarskapet och är en självklar del av dikten som livskommentar över ”poetens liv, vännernas liv” och – ”världens liv”. Melberg blottar övertygande övergången från en aktivistisk utgångspunkt till en mer tvivlande och resignerad position. Strävan att aktivt intervenera i politiken avtar och Vietnamdikternas appell av anklagelseakt ryms inte i de senare, mer dialogiska kommentarerna till de världspolitiska skeendena. Rättfärdighet blir mer och mer av ett dilemma och motståndet grumlas av eftertanke. Som i *Klangernas bok* (1998):

Det finns inget svar Jag vill
gå det vidriga emot, men jag
vill inte vara bland de rättfärdiga
För då har jag inte längre

friheten, inte heller mot
det vidriga Så här kan jag röra mig
i labyrinten Det hjälper

inte den vidriges offer

Det är samma ”vidrighet” som i den kända ”Om kriget i Vietnam”, men vädjan till handling har synbart avtagit. Här blir dock en helhetsläsning nödvändig: anteckningar om dagspolitiska händelser varvas med intimsfärens sinnlighet, med den omsorgsfulla beskrivningen av en fjärils vingar, med den metafysiska spekulationen, med tidens ständiga hot om avslut och avsked. Att utvinna en politisk hållning låter sig göras, men det löser inte frågan om politikens roll i poesin och för dess läsare. Arkimedes punkt finns inte, som Sonnevi skriver i *Oceanen* (2005), vare sig den avser en samhällets hävstång upp ur förtrycket eller en världsvisdom befriad från skumdagerns tvivel. Likväl ådrar den poetens uppmärksamhet likt en magnet:

Jag önskar mig topologisk suveränitet
Varifrån jag ser topologierna De fritt
svävande systemen, jag såg som
ung människa Och jag själv någonstans
utanför, svävande, som en gud i mörkret

FOTO STEFAN TELL

SONNEVIS SÄRPRÄGLADE FÖRMÅGA till närvaro och besinning lyfter motivtrådarna i hans dikt med en närmast existentialistisk verkanskraft. För trots all prosafiering, sinnlighet och livskommentar rör det sig om en hög konst med stark vertikal lutning, i riktning mot ascension, epifani och upplyst övertygelse. Utan den samtidiga rörelsen mellan messianism och materialism, det höga och det låga, skulle inte den särskilda ytspänning bildas med dess täta polyfona skikt som karaktäriserar Sonnevis poesi.

Kritikern måste följaktligen ställa sig frågan om själva mekaniken i Sonnevis diktion, den som skapar dess närvaro och fenomenologiska verkan. Tillståndet är klassiskt grekiskt: där det normala är att glömskan och Lethe slukar allt och att motståndet – *aletheia* – måste mobiliseras, trots dess tragiska implikationer. Långt ifrån den ständigt påtalade Mozart liknar Sonnevis metod de tidiga pianosonaterna hos Beethoven: enkla fraser byggs ut och förskjuts till en omfångsrik musikalisk kombinatorik (ett av poetens återkommande favoritord). Inte sällan är det den enkla iakttagelsen och den uppskjutna eller aldrig helt fullgångna epifanin som leder vägen, som i inledningsdikten ”Eldsnabbvingen; 2013” i den senaste diktsamlingen *Sekvenser mot Omega* (2017):

Så ser jag den En
lite mindre fjäril
som sitter med hopfällda
ljust bruna vingar
med svaga linjer i vitt
Den sitter i låg ögonhöjd
på tomatplantans
ljust gröna blad

På ytan rör sig dikten på den botaniska och entomologiska iakttagelsens nivå. Små signaler ges emellertid om att mer står på spel: ”något fladdrar till”; ”jag ropar på dig”; den suggestiva titeln och diktens placering alldeles i början av boken. En banal tolkning är förstås att det rör sig om en ”sekvens mot omega”, om livet ställd inför döden; ett utsnitt av vår delaktighet i tidens gång, med ett eko av större upptäckter. Fler närläsningar i *Inte en punkt* hade kunnat fördjupa bilden av motivens verkan i dikterna och upptäckterna hade kunnat bli flera. Dess kritiska uppgift är däremot uppmätt efter större avstånd och riktmärken och hejdar sig inför alltför närgångna och långvariga stopp i ett digert estetiskt material.

NÄR DET GÄLLER dikternas formaspekter uppehåller sig Melberg vid rörelsen mellan elegi och hymn, där den förra riktigt bekräftas vara den mest framträdande. Även cesuren, ett centralt begrepp i Sonnevis poesi, bevärdigas med följsam uppmärksamhet. Genom ett kluster av betydelser utgör den ”ett motrytmiskt avbrott” (Hölderlin), en vändning eller skärningspunkt – ja är det inte själva snittet – det som bryter med världens gång och samtidigt möjliggör ett nytt skede i tiden. Även om vi inte får någon sublim vy över materialet så är Melberg en noggrann läsare som med god djupsikt påvisar hur motivet återkommer och transformeras i Sonnevis poesi. Han har inget behov av att ta sin tillflykt till målande adjektiv, nykläckta neologismer eller kursiverade poetismer för att överskyla ett selektivt urval. Förtrogenheten med författarskapet lägger också i dagen i vilken hög grad Sonnevis dikter talar med varandra och vinner på att korsläsas med varandra.

I kapitlet ”Torn av intet” får vi många exempel på hur intets och bottenlägets status utgör ett grundläggande villkor i Sonnevis poesi – trots dess voluminösa oceaner av ord. Inför avgrunden och tystnaden får ordet en räddande roll och blir ett sätt att närma sig eller kvarhålla det levande och låta det uppdaga sig. Alfabetets möjligheter blir som hos Inger Christensen ett sätt att framhålla livets befintlighet; att solen och fjärilen finns, kärleken och vännerna. Överallt i böckerna återkommer dessa dikter där kärleken utgör den livets sluss som trumfar systemen, labyrinten och vidrigheten.

Den i övrigt kanske mest bidragande orsaken till att läsningen av Arne Melbergs bok blir en stundtals märklig upplevelse är att inlagan löper på vänster sida medan den högra sidan helt ägnas åt åtföljande kommentarer, funderingar och fullständiga diktcitat. Följden blir ett ofrånkomligt bladvändande fram och tillbaka. Högersidan fungerar även som en löpande notapparat, vilket medför brister i orienteringen och förstärker med dess personliga utvikningar draget av personlig klippbok. Bäst fungerar lösningen i slutkapitlet, ”Antologi”, där en dikt ur varje diktsamling introduceras på ena sidan och citeras i sin helhet på den andra.

Med sitt fokus på central tematik och grundliga motivgenomgång kommer Arne Melbergs essäbok otvivelaktigt bli en värdefull hållpunkt inför kommande studier av Göran Sonnevis diktning.

▸ **Thomas Evertsson är kritiker och bibliotekarie på Rättviks kulturhus.**

Torbjörn Kjölstad
Den ensamme resenären
– Om diktaren Bertil Malmberg
CARLSSON | 590 S. | ISBN 9789173319546

DEN TOTALA ENSAMHETENS DIKTARE

Recensent Lena Kåreland

BERTIL MALMBERG HYLLADES vid sin död som en furste i diktens rike, men har senare inte blivit så uppmärksammad. Med Torbjörn Kjölstads biografi har vi emellertid nu fått en insiktsfull presentation av Malmbergs person och författarskap. Han var en författare som gick sin egen väg och hade inte särskilt mycket gemensamt med de litterära strömningar som präglade hans tid.

HISTORIA

DET ÄR PÅ tiden att Bertil Malmberg ägnas en heltäckande biografi. Hittills har det saknats en bredare studie över hans omfattande och varierade författarskap, men med Torbjörn Kjölstads *Den ensamma resenären* har vi nu fått en insiktsfull och noggrant utförd presentation av både författarens person och hans författarskap. Kjölstad gav redan 2007 ut en bok om Bertil Malm-

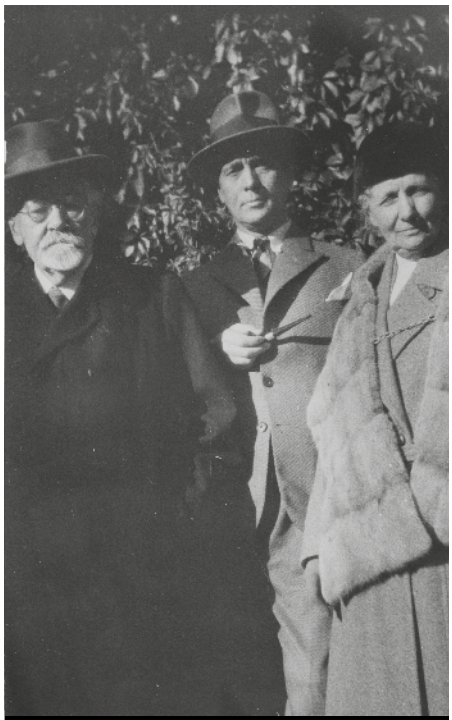

Malmberg tillsammans med sina föräldrar.

bergs släkt och barndomsår och är således väl förtrogen med familjen Malmbergs bakgrund i Ångermanland, i småstaden Härnösand och på bruksherrgården Wäija i Ådalen, där hans farfar ägde ett sågverk.

I det tidiga 1900-talets litterära värld var Malmberg en dominerande gestalt, av Olof Lagercrantz försedd med epitetet ”Diktens Majestät”. Han skrev poesi, dramatik, essäer och memoarer, arbetade med filmmanus och översättningar samt var medlem av Svenska Akademien. När han avled 1958 hyllades han stort i både press och radio, och det slogs fast att en furste i diktens rike hade gått ur tiden.

I augusti 2019 var det 130 år sedan Bertil Malmberg föddes. I vår tids kulturella samtal refereras det nog inte ofta till honom, och vad man eventuellt tänker på om hans namn nämns torde vara *Åke och hans värld* (1924), en vemodig berättelse om författarens barndomsminnen från 1890-talets Härnösand. Denna finstämda roman, unik bland svenska barndomsskildringar, har också filmatiserats med bland andra Allan Edwall i en av huvudrollerna.

Det är få forskare som ägnat sig åt Malmbergs författarskap. Alf Ahlberg kom visserligen redan 1939 med en kortare presentation av Malmberg, men då var författaren mitt i sin gärning och hade mycket kvar att skriva. I övrigt har endast delar av hans verk belysts i arbeten såsom Claes Ahlunds *Diktare i krig* (2007) där Malmbergs poesi fram till 1920 behandlas vid sidan av K. G. Ossiannilssons och Ture Nermans. Ingemar Algulin tar upp Malmbergs lyriska förnyelse efter 1940-talets mitt i *Tradition och förnyelse* (1969) och skriver samtidigt om Hjalmar Gullberg. Bertil Malmbergs relation till Tyskland under åren 1908–1928 är ämnet för Enar Bergmans arbete *Diktens värld och politiken* (1967). Malmberg bodde i München under 1920-talet och var väl förtrogen med tyskt kulturliv och politik. Örjan Torell lyfter fram Malmberg i *Den osynliga staden* (2008) tillsammans med andra norrlandsförfattare som Olof Högberg, Ludvig Nordström och Lars Ahlin. Till alla här nämnda arbeten (utom Torells, märkligt nog) refererar Kjölstad.

KJÖLSTAD LÄGGER UPP sin studie i kronologisk ordning och följer parallellt liv och verk. Han har haft ett rikt arkivmaterial att utgå ifrån, bland annat ett flertal brevsamlingar och inte minst den samling med Malmbergs efterlämnade papper som förvaras på Kungliga biblioteket i Stockholm. Boken innehåller också en, som det förefaller, fullständig förteckning över Bertil Malmbergs litterära produktion. Med tanke på att Malmberg periodvis var sjuk, under några år rentav omyndigförklarad, och intagen på olika nervkliniker, beroende på psykiska besvär och alkohol- och tablettmissbruk, är det imponerande att hans produktion ändå var så omfattande. Han publicerade ett stort antal artiklar i en rad olika ämnen i tidskrifter och i dagspressen.

I *Stockholms Dagblad* var Malmberg under det tidiga 1900-talet en flitig medarbetare och hade god kontakt med Klara Johanson, tidningens vid den tiden mest framstående kritiker. Under åren i München var han korrespondent för *Aftonbladet* och senare blev han fast medarbetare i *Dagens Nyheter*. Där publicerade han också 1937 efter en resa i Tyskland ett antal artiklar om den aktuella situationen i Hitlers rike. Han fördömer hårt och entydigt förhållandena i koncentrationslägret i Dachau som han besökte, men hans resonemang i andra artiklar om bland annat antisemitismen är dubiösa, även om de uttrycker medkänsla med judarnas situation.

Malmbergs drama *Excellensen* är likaså av intresse när det gäller svensk censur och litteraturens förhållande till nazisternas Tyskland. Detta drama var starkt kritiskt mot nazismen och Pauline Brunius, dåvarande chef på Dramaten, ansåg att hon var tvungen säga nej till ett uppförande. Pjäsen stred mot den ”återhållsamhet” till främmande makt som regeringen påbjöd. *Excellensen* uppfördes dock 1942 på Borgarskolan inför ett slutet sällskap, men trots det blev reaktionerna från tyskt håll kraftiga. Den tyske ministern hävdade hos utrikesministern Christian Günther att pjäsen var en förolämpning mot det tyska riket. Två år senare filmatiserades den dock i regi av Hasse Ekman. Då hade den tyska krigslyckan vänt.

”Med tanke på att Malmberg periodvis var sjuk, under några år rentav omyndigförklarad, och intagen på olika nervkliniker, beroende på psykiska besvär och alkohol- och tablettmissbruk, är det imponerande att hans produktion ändå var så omfattande.”

Familjen i arbetsrummet på Norra Kyrkogatan i Härnösand.

FOTO UR BOKEN

Flera av de texter som Malmberg skrev för pressen återkom inte sällan i senare poesi- och essäsamlingar, något som Kjölstad minutiöst redogör för. Det rörde sig om ett ganska systematiskt återbruk, vilket till stor del berodde på Malmbergs ekonomiska situation. Han hade ingen hand med pengar och hans pekuniära läge var alltid ansträngt, ibland rentav katastrofalt. Breven till Bonniers förlag om förskott är legio och långt upp i åren fick han kontinuerligt ekonomiskt understöd från sina föräldrar.

I unga år var Malmberg något av en dandy och bohem. Hans framtoning var utmanande, lätt aristokratiskt, och Kjölstad skräder inte orden när han betecknar hans uppträdande som ”vräkigt, nonchalant och egenkärt”. Under studietiden i Lund spelade Malmberg ett slags Oscar Wilde och det var också här som hans förödande krogvanor grundlades. Han trodde sig vara en ny Messias och bar enligt sin förebild håret långt och friserat. Stundtals hyste han ambitioner att bli nationalskald av Heidenstams snitt. Han var till sin karaktär splittrad och dubbelbottnad, svängde mellan motsatta poler, mellan tro och förnekelse, självkritik och självförhävelse. En bristande förståelse för det egna jaget tycks ha gjort det svårt för honom att anpassa sig till livets realiteter.

MALMBERG DREVS AV en betydande äregirighet och var tidigt inställd på att skriva och bli författare. Det definitiva genombrottet kom 1935 med *Dikter vid gränsen*, en samling med prägel av civilisationskritik i Oswald Spenglers anda. Den renderade honom Svenska Akademiens guldmedalj. Debuten hade skett redan 1908 med *Bränder*, men artonåringens diktsamling möttes av blandade reaktioner. Den avfärdades helt av Fredrik Böök, medan andra hade blick för författarens påfallande formbegåvning.

► *Teckning av C. A. Jacobsson, 1911.*

Diktsamlingen från 1911, *Uppgörelse och löfte,* innehåller patriotiska tongångar och författaren gör här upp med sitt dekadenta förflutna. *Dåd och dröm*, utgiven ett år senare, vittnar om författarens skönhetskult och övermänniskoattityd och hans tro på diktarens höga uppdrag. Hans anspråk gick inte hem hos publiken och Fredrik Böök sågade än en gång hans dikter som exempel på ”koketterande fras- och stämningsesteticism”.

Efter ett slaganfall 1947 ändrades tonen i Malmbergs diktning avsevärt. En större koncentration i det lyriska språket blir märkbar, liksom en större vardaglighet som bryter mot den tidigare lyrikens högtidlighet med allvarstyngda formuleringar, ofta med bibliska anknytningar och med en estetiskt-mystisk syn på diktarens uppgift. I Malmbergs senare dikter tycks han angelägen att fånga ögonblickets snabba upplevelser. Han vill som han skriver ”ge enkel vägkost”, inga ”lyxartiklar”. Ibland får de komprimerade satserna aforismens karaktär med rader som ”Korta sveket är bättre än långa lögnen”. Genomgående hos Malmberg är ett melankoliskt vemodsdrag, ibland en djup svartsyn på tillvaron. Hans dikter vittnar ofta om skuldkänslor och en stark medvetenhet om tillvarons bräcklighet och de destruktiva krafterna hos människan. Formellt karakteriseras hans poesi av en aldrig svikande känsla för rytm som tar sig uttryck i ett böljande lyriskt språk och träffsäkra bilder.

Författarskapet avslutades med essäsamlingen *Förklädda memoarer* 1956. Malmberg hade också hunnit med oavslutade studier vid universiteten i Uppsala och Lund, flera utlandsvistelser, deltagande i debatter och fyra äktenskap. Under trettiotalet hade han ett kortvarigt engagemang i Oxfordrörelsen, mycket på grund av påverkan från Sven Stolpe, en nära vän under många år. Malmberg trivdes dock inte i rollen som offentlig förkunnare. Han var inte kallad till ”rösternas torg”, ansåg han.

KJÖLSTAD ANGER SOM syftet med sin bok att ge den personliga bakgrunden till Malmbergs författarskap, inte i första hand göra någon litteraturvetenskaplig analys av skaldens verk och estetiska utveckling. Han skriver åtskilligt om Malmbergs vänner och kontakter genom åren. Där intog Manfred Björkquist på Sigtunastiftelsen en viktig roll, liksom även Karl Gerhard och Johannes Edfeldt. Kjölstad fogar även in Malmberg i samtidens litterära strömningar. Om diktaren ska betecknas som modernist eller inte kan diskuteras. Malmberg ansåg själv att han stod närmare den tyske författaren Friedrich Hölderlin än 1930- och 40-talets svenska modernister, såsom Gunnar Ekelöf, Harry Martinson och Artur Lundkvist. Klart är dock att han är symbolist med ett, åtminstone i hans tidiga diktning, märkbart inflytande från nyromantiken. Vilhelm Eklund var också en viktig förebild, liksom Verner von Heidenstam. Malmberg blev för övrigt den förste mottagaren av det nyinstiftade Övralidpriset 1945.

► *Greta och Bertil Malmberg, Mariefred 1935.*

Men i mycket gick Malmberg sin egen väg. Han passade inte in i tjugotalslyrikernas idylliska diktning, och inte heller kände han sig hemma i den radikala gruppen kring Clarté. Kjölstad lyfter fram författarens många litterära omsvängningar och hans intressen riktade åt olika håll, vilket han menar hade sin grund i den identitetsupplösning som alltid tycks ha varit ett hot för Malmberg.

Torbjörn Kjölstad har tveklöst gett ett intressant diktarporträtt i *Den ensamme resenären*. Åtskilligt i Malmbergs dikter må klinga ihåligt i dag och hans retorik kan te sig svulstig, men den totala ensamhet som enligt Kjölstad är författarskapets signum är tidlös och allmängiltig.

► **Lena Kåreland är professor emerita i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet.**

FOTO UR BOKEN

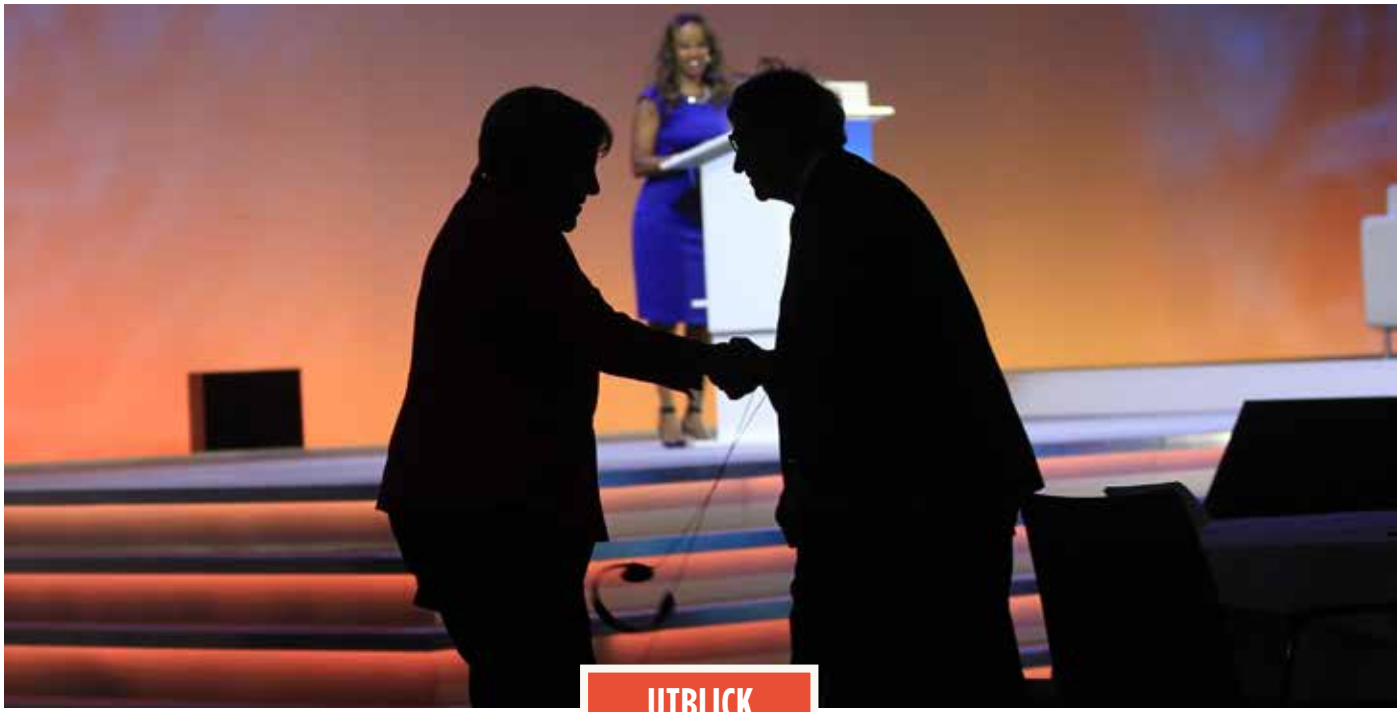

UTBLICK

I en tid när ekonomisk ojämlikhet är ett hett debattämne skänker samtidigt många av världens allra rikaste bort stora delar av sina förmögenheter för att skapa en bättre värld. Dagens filantroper vill inte som förr vänta till efter sin död med att påverka, utan vill se resultat under sin livstid. Det innebär också att de får ett mycket stort inflytande som kan vara svårt att få syn på. Två nya böcker kartlägger denna utveckling ur olika perspektiv.

FILANTROPER HAR ALDRIG SKÄNKT SÅ MYCKET PENGAR OCH ALDRIG HAFT SÅ MYCKET MAKT SOM I DAG

Av Victoria Veres

De senaste åren har filantropernas roll i världen förändrats markant. Från att ha spelat en marginell roll har filantropiska organisationer och enskilda privatpersoner fått ett inflytande som saknar motstycke historiskt sett. Det handlar till exempel om enorma investeringar i global utveckling och hälsa, men också om smalare insatser som lokala förändringar i amerikanska skolor.

Att filantroperna fått stort inflytande har flera orsaker. Dels har pengasummorna som doneras ökat kraftigt på senare år, dels skiljer sig den nya tidens givare sig mycket från sina föregångare. Den viktigaste skillnaden är enkel: de lever. Till skillnad från förr, när förmögna personer ofta donerade stora summor efter sin död, vill dagens filantroper åstadkomma förändringar under sin livstid. De vill inte bara stödja ett gott syfte, de vill lösa samtidens stora problem. De är dessutom ofta drivna entreprenörer, vana att ha tydliga mål, fatta snabba beslut och se omedelbara resultat. Många är unga, företrädesvis från techbranschen, vana vid att ta risker och testa nytt när något inte fungerar. För filantropin och utvecklingsbranschen, där pengarna ofta hamnar, är detta revolutionerande. Och omtvistat.

Två nya böcker skildrar fenomenet från olika perspektiv. David Callahans *The Givers – Wealth, Power, and Philanthropy in a New Gilded Age* tecknar en bild av ett USA, där privata förmögenheter gör stor nytta, men samtidigt ger en enorm makt. De filantropiska summorna har inte bara blivit ett tillägg till statliga satsningar, utan skat-

ANGELA MERKEL OCH BILL GATES SKAKAR HAND I OKTOBER 2018/ FOTO ERBIL BAAY/ANADOLU AGENCY/GETTY IMAGES

teavdragen för gåvor gör att det i viss mån blir privata pengar, i stället för offentliga, som betalar viktiga satsningar i till exempel skolor. Parallellt med statens försvagning tecknar han bilden av ett hotande demokratiskt problem. Med stora summor pengar kommer mycket makt, men det innebär inte automatiskt att det finns ett ansvarsutkrävande.

Den ojämförligt största filantropiska aktören internationellt är Bill & Melinda Gates Foundation, BMGF. Sedan starten 1994 fram till 2015 har fonden skänkt 36,7 miljarder dollar. Bill Gates var också drivande bland annat bakom starten av vaccinalliansen Gavi och är numera en aktiv debattör för satsningar på att förebygga pandemier och att bygga upp grundläggande hälsovård i fattiga länder. Tillsammans med finansmannen Warren Buffet tog makarna Gates år 2010 också initiativ till The Giving Pledge som uppmuntrar andra mycket rika personer att skänka bort halva sin förmögenhet. Åtta år senare har initiativet 174 undertecknare.

Förutom Buffett och Gates finns en rad välkända namn bland de stora filantroperna, George Soros har med sin organisation Open Society skänkt över 12 miljarder dollar för att skapa mer demokratiska samhällen och stödja diskriminerade grupper, till exempel romer och hbtq-personer. Mark Zuckerberg och hans hustru Priscilla Chan avsatte 2015 motsvarande 45 miljarder dollar i Facebook-aktier till hälsa, utbildning och teknik. Michael Bloomberg, tidigare borgmästare i New York, har lämnat ett tydligt avtryck i det amerikanska samhället, inte bara genom sin politiska gärning, utan också med hjälp av sin stora förmögenhet. Listan blir numera mycket lång, både på dem som satsar internationellt och på dem som donerar pengar på ett smalare område och får stort inflytande, framför allt i USA, till exempel i sin hemstad.

Att det flödar in pengar i behjärtansvärda initiativ och startas nya stora filantropiska satsningar på att stoppa hivepidemin eller vaccinera barn i fattiga länder kan tyckas oproblematiskt och svårt att kritisera. Att det gett många och stora positiva effekter är de flesta bedömare överens om. Vaccinalliansen Gavi har till exempel sedan starten år 2000 bidragit till vaccinering av nästan 580 miljoner barn och hjälpt fattiga länder att rädda 8 miljoner liv. Men det finns också problem med utvecklingen. Det handlar om vem som ska ha makten över utvecklingen, om vad som händer när någon lägger in stora summor pengar i omtvistade frågor. Abortfrågan, samkönade äktenskap och skolpolitik är några av de områden som varit omdebatterade på senare år, från båda läger. Hur påverkas demokratin när pengaströmmarna bestämmer vad som är viktigt i samhället?

The Givers ger en grundläggande genomgång, den är välskriven och väl underbyggd och ger läsaren känslan av insiderinformation om ett ämne som många inte vet så mycket om men som påverkar omvärlden alltmer. David Callahan går igenom de stora filantroperna, vad som driver dem, vad de har för bakgrund, vilka frågor de satsar på och hur mycket pengar de ger. Han har arbetat med frågorna under lång tid. Han är grundare av Inside Philanthropy och har skrivit ett flertal böcker. Genom sitt arbete med kartläggningar av branschen har han fått tillgång till mycket material och många filantroper och deras organisationer. Hans genomgång av framför allt de amerikanska filantroperna är insatt och ger ett helt nytt perspektiv på skärningspunkten mellan amerikansk politik och ekonomi. Det är oerhört intressant att se bakgrunden till och personerna bakom de många miljarder som strömmar ur privata fickor till olika ändamål, allt från hälsofrågor till konst. Det är så initierat och detaljerat att läsaren då och då närmast drunknar i olika magnaters medelklassuppväxt på den amerikanska landsbygden, deras karriärer och deras intresse för konst, parker, forskning och friskolornas vara eller icke vara. Men som helhet är det mycket givande. Här finns en bit entreprenörskapshistoria.

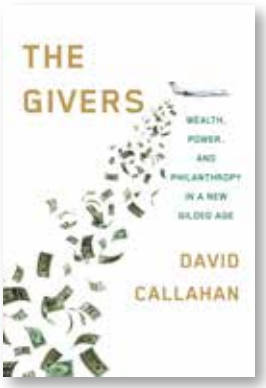

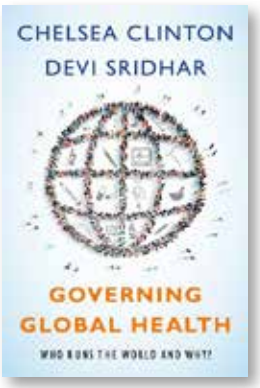

BEHANDLADE TITLAR

David Callahan
The Givers
– Wealth, Power, and Philanthropy in a New Gilded Age
(Alfred A. Knopf, 2017, 352 s.)
Isbn: 9781101971048

Chelsea Clinton & Devi Sridhar
Governing Global Health
– Who Runs the World and Why?
(Oxford University Press, 2017, 304 s.)
Isbn: 9780190253271

I USA, där de allra flesta filantroperna verkar, är den filantropiska historien lång, med inflytelserika föregångare som Rockefeller och Carnegie. Här är också både de positiva och de negativa konsekvenserna av filantropin särskilt tydliga. De nya givarna har råd att se sina filantropiska gåvor som riskkapital, alla satsningar måste inte lyckas, men frågan är om detsamma gäller mottagarna. David Callahan påpekar att det är farligt att tro att man kan lösa sociala problem och fattigdom bara för att man lyckats skapa ett Fortune 500-bolag.

Framför allt blir de risker man kan se globalt förstärkta genom det amerikanska skattesystemets mycket förmånliga avdrag för filantropiska satsningar. I förlängningen har det inneburit att de privata pengarna i vissa fall blivit en ersättning för statliga satsningar som inte kunnat göras. Ett av Callahans exempel är när pengar som inte behövt skattas för doneras till skolor, medan skolvärlden samtidigt lidit av mindre anslag av offentliga pengar. Går pengarna till de skolor som behöver det bäst eller till givarens alma mater? Det är en typfråga i den filantropiska debatten.

Här finns ett moraliskt dilemma i vilket Callahans ståndpunkt är tydlig. Han betonar att filantroperna inte är några skurkar, men att systemet som sådant urholkar demokratin. Det går nämligen att få skatteavdrag även för donationer till tankesmedjor, vilkas uppgift är att direkt påverka politiken. Systemet gör inte skillnad på om gåvan går till en matbank eller en mer politiskt inriktad organisation. Callahan ger många exempel på hur givare kunnat driva politiska frågor, dessutom anonymt, genom stora samarbetsorganisationer. I en tid när den enskilda människan känner sig liten och maktlös är det en farlig utveckling, menar David Callahan. Att det finns stora filantroper på hela den politiska skalan verkar förstås utjämnande, men fenomenet i sig, en maktförskjutning som blir extra tydlig till exempel när en filantrop storsatsar i en liten hemstad,

är en oroande utveckling. Callahan betonar vikten av att reformera systemet.

Filantroper som är eller varit inflytelserika affärsmän får oftast mer inflytande i samhället genom hur de ger bort sina pengar än hur de tjänade dem. Många extremt rika väljer också att sätta sina pengar i en fond i stället för att ge dem till sina arvingar. Då ger de i och för sig inte barnen så mycket pengar, men däremot en enorm makt att utöva inflytande i samhället.

▸ Bill Gates talar vid en GAVI Alliance-tillställning i Storbritannien 2011.

CHELSEA CLINTON OCH Devi Sridhar kommer i *Governing Global Health – Who Runs the World and Why?* åt maktfrågan från ett annat håll. Här undersöker de minutiöst vem som bestämmer i och finansierar de fyra stora internationella hälsoaktörerna Världshälsoorganisationen (WHO), Världsbanken, vaccinalliansen Gavi och Globala Fonden mot aids, tuberkulos och malaria. De två sistnämnda är delvis filantropiska initiativ. Som helhet blir det tydligt vilket stort inflytande organisationer eller enskilda personer kan ha över många människors liv. Bill Gates har ett oöverträffat stort inflytande över hälsan i världen, bland annat med styrelseplatser i vaccinalliansen Gavi och Globala fonden samt som största eller en av de absolut största frivilliga bidragsgivarna till WHO. Han är inte ensam. Inom global hälsa har filantropin funnits med från början av det internationella samarbetet kring sjukdomsbekämpning. International Congress on Charities, Corrections and Philanthropy sammanträdde för första gången i Bryssel 1865 och diskuterade bland annat barnadödlighet.

> ”Bill Gates har ett oöverträffat stort inflytande över hälsan i världen, bland annat med styrelseplatser i vaccinalliansen Gavi och Globala fonden samt som största eller en av de absolut största frivilliga bidragsgivarna till WHO.”

Governing Global Health är skriven av, och kanske mest för, akademiker (Clinton vid Columbia och Sridhar vid University of Edinburgh) och för den redan intresserade, med stor notapparat, en mängd diagram och förmedlar en känsla av lärobok. Men man ska inte låta sig avskräckas av det något torra metodfokuset i inledningen, med en fördjupning i principal-agent teori. Om Callahans bok är idédriven är denna mer resonerande och försiktig. Författarna talar noga om att de inte utvärderar organisationerna, utan tittar på vad som driver dem. Men den som intresserat sig för debatten kring stora institutioner som Världsbankens roll i framtiden har en guldgruva framför sig. Samtidigt är boken mycket lättillgänglig. Formatet är intressant, texten är tydlig och utredande till sin ton, författarna får fram sitt budskap utan att läsaren blir skriven på näsan. Då och då smyger det sig in en skärpa i texten, till exempel om behovet av reformer i WHO och organisationernas bristande insyn och förmåga att kommunicera: ”Vad tycker WHO är WHO:s största framgång? Vi vet inte.”

INOM HÄLSOSEKTORN ÄR de nya filantropiska organisationerna som BMGF också en av orsakerna bakom framväxten av stora så kallade *public private partnerships*, offentlig-privat samverkan. Pengarna till dem har exploderat de senaste två decennierna. En viktig behållning av *Governing Global Health* är just beskrivningen av maktstrukturer i framväxten av den sortens samarbeten, till exempel i de jämförelsevis nya hälsoorganisationerna Gavi och Globala Fonden, där det inte längre bara är stater som sitter på makten. Det har fått stora effekter. Det handlar både om finansiering och styrelseplatser, men också om initiativtaganden, om fattiga länders deltagande, om information och om öppenhet och insyn.

Ett tydligt resultat av den privata inblandningen är enligt Clinton och Sridhar att man gör fler vertikala satsningar, på till exempel enskilda sjukdomar (hiv, malaria) eller med särskilda metoder (vaccinering, myggnät) snarare än att satsa på grundläggande sjukvård. Det har kommit in ett mer affärsmässigt tänkande i de stora organisationernas hälsosatsningar, där man vill kunna mäta och se snabba resultat.

Det är med andra ord tydligt att det inte rör sig om svart eller vitt här. Precis som i biståndsvärlden som helhet är det här svåra frågor. Vad kan man säga när någon skänker bort sin förmögenhet för att rädda människoliv? Det går dessutom alltid att argumentera för att det står var och en fritt att spendera sina pengar som man vill och att det är bra att man i alla fall satsar dem på något välgörande.

Samtidigt finns maktaspekten där och frågan om vad som händer om en sorts satsningar tränger ut andra, eller om metoderna man använder verkligen är de mest effektiva för dem man säger sig vilja hjälpa – och vem som ska avgöra det.

Detta är en diskussion som det är oerhört viktigt att ta och förhoppningsvis blir den lyft och breddad med tiden. Dessa båda böcker är två angelägna genomgångar och välargumenterade inlägg i debatten. Det behövs fler.

▸ **Victoria Veres är skribent och nationalekonom inriktad på utvecklingsekonomi, associerad till Utrikespolitiska institutets program för global politik och säkerhet.**

FOTO BEN FISHER/GAVI ALLIANCE

HISTORIA

Svante Nordin
Sveriges moderna historia
– Fem politiska projekt 1809–2019

NATUR & KULTUR | 342 S. | ISBN 9789127151208

OM SVERIGES FÖRFLUTNA MODERNISERINGSPROJEKT OCH BEHOVET AV ETT NYTT PROJEKT I DAG

Recensent Martin Wiklund

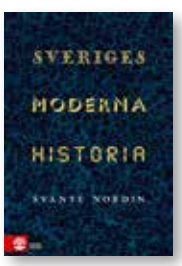

ATT SKRIVA HISTORISKA synteser är inte vanligt i Sverige och därför måste man hälsa Svante Nordins nya bok med glädje. I stället för att tala om ett modernt projekt, delar han upp den svenska historien i fem olika projekt, som alla tillkommit för att lösa problem i samband med en kris. Det femte moderniseringsprojektet, som sträcker sig från 1976 till nutid, är under omprövning och boken ger anledning till funderingar över hur ett nytt svenskt moderniseringsprojekt skulle kunna se ut. Nordin ger indirekt vissa synpunkter, som att ett nytt projekt inte bör underskatta den nationella dimensionens betydelse.

I **SVERIGE FINNS DET** inte någon stark tradition av att skriva sammanhängande synteser om det egna samhällets historia. Det finns inget fält av politisk-historiska synteser skrivna av historiker som står mot varandra. Skillnaden jämfört med Norge är påtaglig. Där har det funnits en lång rad historiker som har formulerat synteser om Norges historia, från Ernst Sars och Sverre Steen till Francis Sejersted och Rune Slagstad. Vad det gör för ett samhälles förmåga att reflektera över den politiska situationen i ett historiskt perspektiv är svårt att överskatta. I Sverige har historiebruket under efterkrigstiden som bekant främst präglats av icke-bruk eller bruket av det förflutna (”förr”) som en negativ kontrast av förtryck och fördomar till det moderna, upplysta nuet. Mot den bakgrunden måste man hälsa Svante Nordins syntes om det moderna Sveriges historia med glädje och nyfikenhet.

Vilket är innehållet i Nordins historia? I stället för att tala om moderniteten eller det moderna projektet, är hans historia uppdelad i fem moderna projekt som följer på varandra. Moderniseringens karaktär av just projekt innebär att den inte abstraheras till anonyma samhällsprocesser, utan knyts till avsikter och idéer, till aktörer och grupper som aktivt främjat projekten. Att projekten skulle få just dessa riktningar var inte givet och det rådde inte konsensus om dem. Generellt sett har de tillkommit i samband med en kris för en dominerande politisk modell och formulerats som ett sätt att lösa dess problem. Från att vara en utmanare mot det etablerade har ett visst projekt lyckats uppnå kulturell hegemoni. Efterhand har också det nya projektet stött på svårigheter, som i sin tur lett till en ny kris och nya lösningsförslag.

Perspektivet anknyter till utvecklingen inom moderniseringsteori, som jämfört med tidigare mer monolitiska moderniseringsteorier både historiserat och kulturellt differentierat modernitetsbegreppet, med kända teoretiker som Peter Wagner, Shmuel Eisenstadt (”multiple modernities”) och Hans-Ulrich Wehler. I Sverige har bland annat Bo Stråth använt sig av liknande perspektiv, exempelvis i sin del av Norstedts *Sveriges historia* (1830–1920).

En fördel med denna sorts perspektiv är att det ger utrymme för olika utvecklingsriktningar och är mer historiskt och empiriskt känsligt för olika framstegsbegrepp. På motsvarande sätt är det också mer lyhört för att kritik mot ”det moderna projektet” har sett ut på olika sätt under olika historiska epoker, till skillnad från perspektiv som rätlinjigt reducerar alla dessa riktningar till kampen för en enda progressiv riktning – ”framåt” – gentemot framstegets motståndare.

Projekten i Nordins syntes handlar i första hand om politisk historia, med inrikes- och utrikespolitiskt handlande i centrum, men även ekonomiska och kulturella aspekter belyses i viss mån. Religion och sekularisering behandlas inte mycket och tvärtemot den globalhistoriska trenden har Nordin valt ett nationellt perspektiv. Det tycks inte bara motiveras av lusten att göra tvärtom, utan också av den nationella dimensionens nutida aktualitet som en reaktion mot globaliseringen.

DET FÖRSTA MODERNA projektet i Sverige har i Nordins historia 1809 som utgångspunkt. Mot bakgrund av erfarenheten av frihetstidens svaga regeringsmakt och enväldets ofrihet, de franska och amerikanska revolutionerna och förlusten av Finland formulerades ett nytt samhällskoncept. Det byggde på konstitutionell monarki och maktdelning, grundläggande medborgerliga rättigheter samt uppbyggnad av en ämbetsmannastat med inspiration från Preussen. Jordbruket rationaliserades genom skiftet, folkskolan infördes och kommunikationer utvecklades med kanaler och järnvägar. Grunden lades för den snabba industrialiseringen under senare delen av 1800-talet. En rad betydande författare, vetenskapsmän och politiska tänkare som Geijer, Berzelius och Tegnér bidrog till en viss kulturell blomstring. Nordin påpekar att perioden 1809–65 ofta har bedömts utifrån den liberala oppositionens perspektiv och då framstått som en mörk kontrast till den modernisering som tog fart efter 1870. I stället betonas att perioden på flera områden utmärktes av modernisering som främjade den fortsatta utvecklingen.

Det andra moderna projektet (1865–1905) handlar framför allt om införandet av tvåkammarriksdagen, liberalisering av ekonomin och att driva på industrialiseringen. De centrala aktörer som lyfts fram är Johan August Gripenstedt och Louis De Geer. För läsare som är vana vid att Sverige först på 1930-talet blev riktigt

modernt i internationell jämförelse, kan Nordins positiva bedömning av sekelskiftets Sverige vara förvånande. ”Under Oscar II:s regeringstid (1872–1907) blev Sverige ett högst modernt nord- och västeuropeiskt land. I fråga om industri, handel och ekonomiska institutioner låg landet långt framme med en ekonomisk frihet som möjliggjorde snabb tillväxt.” Kulturellt utgjorde perioden en ”guldålder” inom konst, musik, arkitektur och litteratur. Till den positiva bedömningen bidrar också att man hade genomfört ”omfattande sociallagstiftning”, ”inrättat representativa institutioner” och ”garanterat yttrande- och tryckfrihet”. Men det förefaller inte helt träffande. Mer rimligt vore väl att beskriva det som att en mycket blygsam sociallagstiftning hade inrättats, att riksdagen i viss mån hade anpassats till en förändrad social struktur, men inte var representativ i förhållande till befolkningen samt att visst skydd för yttrande- och tryckfrihet hade införts. Strindberg, Fröding och Branting kunde fortfarande åtalas för hädelse och osedlighet.

Ett fenomen som inte får mycket utrymme är emigrationen, trots att den i samtiden fick stor uppmärksamhet och uppfattades som ett hot mot nationen. Varför valde över en miljon svenskar att lämna landet? Hur var det egentligen med religionsfriheten, trygghetslagstiftningen och möjligheterna att försörja sig? Det indikerar ett mönster i boken: det är i grunden en framstegens historia som berättas, medan de problem som de olika projekten skulle lösa hamnar i bakgrunden.

> ”Det indikerar ett mönster i boken: det är i grunden en framstegens historia som berättas, medan de problem som de olika projekten skulle lösa hamnar i bakgrunden.”

Det tredje moderna projektet är den period (1905–1932) som förärats det längsta avsnittet i boken. Det handlar framför allt om demokratins och parlamentarismens genombrott, men även om försvarsfrågan. Nordin påpekar att parlamentarismen inte genomfördes så konsekvent 1919 som det ofta uppfattats, utan att kungen även senare hade ett finger med i spelet vid regeringsbildningar. Medan kampen för demokratin ofta framställts som en konflikt mellan vänster mot höger, pekar Nordin på att högern accepterade demokratin och att de enda verkliga motståndarna mot demokrati i vanlig mening var de vänstersocialdemokrater som inspirerades av Lenin och den ryska revolutionen. En ganska utbredd uppfattning har annars varit att hotet om revolution, med den ryska revolutionen mullrande i bakgrunden, var en nödvändig förutsättning för att demokratin skulle accepteras av högern. Enligt den berättelsen framstår vänstersocialdemokraterna närmast som de mest radikala demokratiförespråkarna. Nordin betonar i stället att de var anhängare av bolsjevikernas linje om proletariatets diktatur och väpnad revolution och att bolsjevikernas statskupp innebar att de ”krossade […] den yrvakna ryska demokratin”. Betydelsefullt för Sveriges utveckling på längre sikt var socialdemokratins klara ställningstagande för demokrati gentemot kommunistisk diktatur. En annan viktig förändring var framväxten av en diversifierad politisk pressoffentlighet och att det politiska livet kom att struktureras av organiserade politiska partier.

(S) presenterar nytt programförslag 2000. Det var dock inget nytt moderniseringsprojekt.

FOLKHEMMETS PERIOD (1932–76), som i det allmänna medvetandet väl fortfarande är det som är starkast förknippat med ”modernitet”, har i Nordins historia förskjutits till det fjärde moderna projektet. ”Socialdemokraterna letade efter ett nytt politiskt projekt som i likhet med rösträtten men i motsats till socialismen skulle kunna vara genomförbart.” Men i vilken mån övergav Socialdemokraterna socialismen? I Nordins framställning likställs ”socialism” med förstatligande av industrin eller avskaffande av privategendom. Här vore det motiverat att artikulera innebörden av ”socialism” i socialdemokratiskt språkbruk och att tydligare diskutera Socialdemokraternas förhållande till begreppet ”socialism” i dialog med tidigare forskning, till exempel Sten O. Karlssons *Det intelligenta samhället – En omtolkning av socialdemokratins idéhistoria* (2001). Redan Eduard Bernstein, en av Brantings inspirationskällor, hade i sin skrift *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (1899) omdefinierat ”socialism” via den latinska termen *socius* till att i grunden handla om samarbete och betonat att demokrati inte bara var vägen till socialismen, utan också ett ändamål och formen för socialismens förverkligande. Demokrati innebar enligt honom klassherraväldets avskaffande och allas lika berättigande, och ett styre där majoriteten inte förtryckte minoriteter eller individer. Demokrati utgjorde ett avgörande moment i rättens utveckling, som enligt Bernstein inte bara var en ”överbyggnad”, utan kärnan i den historiska utvecklingen. Ser man Brantings och Per Albin Hanssons idéer i det ljuset framstår de mindre som ett avsteg från ”socialism” än som idéer i linje med en viss form av socialism.

Även om folkhemspolitiken enligt Nordin inte var särskilt unik i internationellt perspektiv och inte heller avgörande för den ekonomiska återhämtningen, skapade folkhemsvisionen en ny överbryggande idé om samarbete och nationell gemenskap. Decennierna efter 1945 framstår som något av en andra guldålder, med tydligt ställningstagande för demokrati, långtgående samförstånd och kraftig ökning av levnadsstandarden. Palme och 60-talsvänstern medverkade däremot till en kursändring, som på sikt förde bort från folkhemmet och ideal som omfattades av breda skikt – ”arbete, sparsamhet, samhällsansvar, uppslutning kring Sverige och det svenska och kring det västerländska

FOTO JANERIK HENRIKSSON/TT

kulturarvet". I stället för ett entydigt ställningstagande för demokrati mot diktatur, blev nu motsättningen mellan kapitalism och socialism central. Det kunde uppfattas som att blandekonomin, neutralitetspolitiken och samförståndsandan skulle ersättas av någon form av socialism, som enligt Palme var "nyckeln till framtiden". En som reagerade mot detta var Gösta Bohman, som blev en viktig aktör i den liberala motoffensiv som inleddes. Den borgerliga uppslutningen mot "socialism" och konflikten om kärnkraften blev vid sidan av det höga skattetrycket och Sveriges försvagade konkurrenskraft växande problem för den socialdemokratiska riktningen.

Det femte moderniseringsprojektet, som sträcker sig från 1976 till nutid, karaktäriseras av globalisering och mångkulturalism. Till skillnad från tidigare projekt hamnade modernisering och nationell sammanhållning nu i motsättning till varandra. 60-talsvänstern, den nya kvinnorörelsen, miljörörelsen, nyliberalismens universalistiska individualism och en föreställning om upplösta identiteter i det postmoderna samhället bidrog tillsammans till att förpassa folkhemmets och andra nationella gemenskapsföreställningar till det förflutna. Här borde man dock också beakta den längre kulturradikala tradition som varit stark bland allt från kommunister till liberaler under efterkrigstiden och som bidragit till att, smått paradoxalt, göra antinationalismen till en del av svensk modernitetsnationalism.

> "De negativa aspekterna av den historiska utvecklingen, de olika moderna projektens kostnader och förlorare, är nedtonade i Nordins historia. Det finns inga påtagliga historiska orättvisor att göra upp med i det förflutna."

Hursomhelst innebar åren runt 1989 onekligen en betydelsefull förändring, då välfärdsstaten, neutralitetspolitiken och Sveriges position som en tredje väg mellan öst och väst utmanades. Avsnittet slutar med det femte projektets kris och framväxten av Sverigedemokraterna som oppositionsparti, som framställs som en reaktion inte bara mot invandringspolitiken, utan också mot globalisering, multikulturalism och det nationellas upplösning.

Varför bara kapitel 2, 5 och 6 men inte 3, 4 och 7 har summerande slutavsnitt är oklart. Det kompenseras inte riktigt av den korta sammanfattningen i kapitel 8. För att förverkliga det deklarerade syftet att analysera "vad som skedde i det som skedde" hade det varit välgörande med systematiserande avsnitt i vart och ett av kapitlen. På så vis kunde det perspektiv på modernitet som presenteras i slutet ha genomförts mer konsekvent och behandlat de olika aspekterna av projekten: projektets idéer och reformagenda, dess historiska rationalitet i termer av lösningsförslag på historiskt bestämda problem, dess pådrivande politiska elit med stödgrupper och motståndare, innehållet i dess kulturella och ideologiska hegemoni, hur man lyckades förena olika politiska viljor, förhållandet mellan projektet och den utrikespolitiska situationen samt de svårigheter som projektet efterhand fick.

I INLEDNINGEN SKRIVER Nordin att varje försök att skriva Sveriges historia på nytt inbegriper en ny värdering. På vissa ställen förs resonemang om varför en epok eller en aktör borde bedömas på ett annat sätt än vad som är vedertaget. Den diskussionen utgör ett meningsfullt inslag, men ibland handlar den väl mycket om enskilda aktörers göranden och låtanden och för bort från den övergripande frågan om bedömningen av de fem projekten. Det hade varit värdefullt med mer systematiska avsnitt om bedömningen av projekten, till exempel i termer av hur väl de lyckades lösa de problem som motiverade dem eller genom att jämföra med alternativa lösningsförslag. På några ställen förekommer sådana resonemang, men jag skulle önska att det hade genomförts mer konsekvent.

De negativa aspekterna av den historiska utvecklingen, de olika moderna projektens kostnader och förlorare, är nedtonade i Nordins historia. Det finns inga påtagliga historiska orättvisor att göra upp med i det förflutna. Inte heller behandlas oförverkligade drömmar eller alternativa moderniseringsvisioner som väntar på att förverkligas. Däri skiljer sig tolkningsperspektivet från de olika maktkritiska perspektiv som används i historisk forskning och som uppmärksammar förtryck, marginalisering och orättvisor som drabbat arbetare, kvinnor, etniska eller religiösa minoriteter, invandrare och sexuella minoriteter. Med undantag för en del negativa bedömningar, till exempel av socialisters bejakande av våld som politisk metod i början av 1900-talet, 60-talsvänsterns okritiska hållning till kommunistiska diktaturer i tredje världen samt det femte projektets ensidiga globalisering, är det i hög grad en harmoniserande och försonande historia. Det försonliga draget beror också på att framställningen snarare skildrar en följd av fem projekt än en följd av vägskäl mellan konkurrerande riktningar. Det finns förvisso inslag av valsituationer – "Våren 1917 stod Sverige, liksom resten av Europa, inför radikala valmöjligheter" – men det är inte det dominerande perspektivet. Det råder således ingen stor konflikt mellan nutid och dåtid i Nordins historia. Konflikten och uppgörelsen gäller snarare historieskrivningen och vad författaren uppfattar som den etablerade synen på det moderna Sveriges historia.

BOKEN SLUTAR MED att det femte projektet befinner sig under omprövning. På så vis inbjuder författaren till nyttig reflektion över ett nytt modernt projekt. En fördel med perspektivet med olika moderna projekt är att det kan bidra till att överskrida ahistoriska, politisk-ideologiska värderingsperspektiv och undvika att reducera diskussionen till en fråga om höger eller vänster, framstegsbejakande eller bakåtsträvande. Man kan bara önska att en sådan öppen och saklig diskussion kommer till stånd, förslagsvis i skrift och inte som lek- och tävlingsprogram.

Därför är det synd att boken inte har en ordentlig notapparat som tydligare kunde underbygga tolkningar och omvärderingar. Nu finns bara källhänvisningar för citat och en separat historiografisk översikt – förvisso mycket bättre än ingenting – men den lämnar en del att önska. Vid ett flertal tillfällen undrar man som läsare: vad bygger författaren på här? När Nordin då och då vänder sig mot "historikernas" etablerade tolkningar (till exempel s. 104, 108f, 119, 126) hade det varit värdefullt med konkreta exempel.

Nordin anger inte innehållet för ett nytt, sjätte modernt projekt, men ger indirekt

► *Svante Nordin.*

FOTO CRISTOPHER HUNT

vissa synpunkter. Typiskt för Sveriges moderna historia har varit en kombination av inre och yttre fred och att övergångar mellan olika projekt skett genom reformer och kompromisser, inte genom blodiga revolutioner, militärkupper eller inbördeskrig. En annan övergripande tendens har varit att nya projekt har kunnat inkludera nya sociala grupper. Ytterligare ett genomgående drag har varit att varje nytt projekt

> ”Ett nytt framgångsrikt projekt bör underförstått inte underskatta den nationella dimensionens betydelse, utan försöka finna en ny balans mellan globalt, nationellt och lokalt.”

har medfört en ny förståelse av svenskhet och av ”modern”, medan det femte projektet (1976–) innebar att göra sig fri från fördomar om nationalitet. Ett nytt framgångsrikt projekt bör underförstått inte underskatta den nationella dimensionens betydelse, utan försöka finna en ny balans mellan globalt, nationellt och lokalt.

ATT SKRIVA EN syntes om Sveriges moderna historia är i sig en berömvärd prestation, i synnerhet som det råder brist på dem. Boken erbjuder dessutom ett perspektiv som är beaktansvärt och historiserar såväl folkhemsprojektet som den svenska politikens senare inriktning på ett nyttigt sätt. Indelningen i fem projekt gör Sveriges moderna historia överskådlig och ger underlag för reflektion. Boken är i det avseendet läsvärd för var och en som är intresserad av hur det moderna Sveriges historia ska tolkas och bedömas. Somliga läsare kommer säkert att bli provocerade här och var, men det kan knappast vara en besvikelse för författaren, som tycks finna ett visst nöje i den distanserade, ironiska provokationen. Mer värdefullt än trivsam läsning i det privata vore dock om boken kunde bidra till en seriös, kunnig och intelligent diskussion om ett framtida modernt projekt mot bakgrund av Sveriges förflutna moderniteter.

▸ **Martin Wiklund är docent i idéhistoria, verksam vid Stockholms universitet.**

Maja Hagerman
Trådarna i väven
– På spaning bland minnen och kulturarv i Sverige

NORSTEDTS | 311 S. | ISBN 9789113089232

TANKEBOK MED KULTURARV SOM PRISMA

Recensent Kim Salomon

MAJA HAGERMAN SYNLIGGÖR i sin löst sammanhållna essäbok att det förgångna är ständigt närvarande i dagens samhälle. Hagerman navigerar styvt i minnenas landskap och aktualiserar tänkvärda frågor kring minnesprocesser. Men oftast rör hon sig på mikronivå och man längtar efter en systematik som benar ut de frågor och problem som boken berör.

HISTORIA

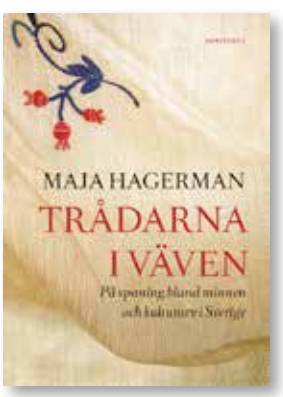

MAJA HAGERMANS BOK *Trådarna i väven* är en löst sammanhållen essäbok, ett resereportage i det förflutna eller kanske snarare en tankebok. Genren är svårbestämbar. Studieresor och en föredragsturné leder Maja Hagerman runt i Sverige, från öst till väst, från norr till söder. Även en avstickare till Danmark får utrymme. Historien sätter sina fingeravtryck överallt. Vi får följa med på hotell, flyg, tåg och bussar, på bruncher och luncher, från hällristningar till informationsteknologins landvinningar. 1900-talets industrihistoria blir med kulturarv som prisma lika intressant som stormaktstiden.

Bokens första geografiska nedslag är mycket passande Dalarna, det sägenomspunna landskapet och sinnebilden för det svenska. I Malung avläser Hagerman djupgående samhälleliga förändringar. Tidigare sydde man läder på orten. Det fanns 150 småföretagare, och nu är alla borta. Billiga skärp och handskar görs på annat håll, liksom Jofas hjälmar och hockeyutrustning. Många i kommunen ”ser ut att ha släkt i Afrika eller Mellanöstern” och det klassiska hotellet har blivit flyktingförläggning. Samtidigt saknar det demokratiska samtalet fora för det som händer i samhället, eftersom de lokala tidningsredaktionerna är nedlagda.

Malung utgör ett mikrokosmos som illustrerar Sveriges utveckling de senaste decennierna. På sin resa genom landet ser Hagerman rationaliseringar och nedlagda industrier. I Åtvidaberg satsade Facit envist på den sinnrika räknemaskinen. År 1970 hade företaget 14 000 anställda, men sedan gick det snabbt utför. I dag har biblioteket flyttat in i en av Facits gamla fabrikslokaler. Kulturbärarna tar över när den industriella utvecklingen saktar in.

FÖRÄNDRINGARNA AV LANDSBYGDEN är omvälvande. På många orter utgjorde en eller ett par industrier ekonomisk bas och fungerade som socialt nätverk. Nu är bolagen nedlagda, flera lämnar och utlandsfödda flyttar in. Även på de minsta biblioteken finns numera Pippi Långström och Emil i Lönneberga på arabiska. Omvandlingen är genomgripande och Hagerman ser gärna att några samlar in minnen om förvandlingen av Sverige till ett mångkulturellt samhälle.

För henne är mångkulturalism en tillgång. I barnböckernas Pippi, Emil och Bamse ser hon symbolgestalter för ett sådant projekt: starka karaktärer som drivs av socialt patos och känsla för rättvisa, en sinnebild för individens rätt och frihet att vara sig själv, och annorlunda. Enligt Hagerman är det därför inte statens uppgift att göra Sverige mer homogent. Men svensk lag ska gälla och hedersförtryck och tvångsäktenskap kan inte accepteras. Toleransen mot de intoleranta ska villkoras.

Men blicken i backspegeln har det förstås stor betydelse vad vi väljer att berätta. Minnet är selektivt och den mentala sorteringsmaskinen styrs inte minst av samtida moraliska och politiska preferenser. Själv söker sig Hagerman bland annat till sin egen barndoms Utö och frågar sig vil-

ken historia som gäller. Handlar den om omänskliga umbäranden och hemska arbetsförhållanden i gruvan eller om ett förlorat paradis, en idyll där torpare levde lyckliga och fria?

Hon väljer både himmel och helvete, diskuterar nazisternas marsch i Göteborg i samband med Biblioteksmässan för ett par år sedan liksom äldre tiders rasbiologiska pseudoforskning. Samtidigt uppmärksammas de hästdrivna diligensernas tid när leveranser av tidningar gick långsamt, men band ihop riket och möjliggjorde diskussioner oberoende av geografiska avstånd. Samtal i pressen förde landets olika delar närmare varandra. I dag saknas enligt Hagerman en sådan gemensam plattform och det blir svårare att minnas och tänka tillsammans. I tillbakablickandet finns alltså ett stråk av nostalgi. Påståendet att åtminstone vissa saker var bättre förr går emellertid knappast att belägga. Klockan kan inte vridas tillbaka till en svunnen tid som inte längre finns.

Vanligtvis styr politiska eller ideologiska preferenser blicken i backspegeln. Men Hagerman uppmärksammar att även kommersiella intressen vägleder. Det välkända knäckebrödets patriotiska firmanamn Wasa är hämtat från den gamla svenska kungliga Vasaätten. Försäljningssloganen ”Wasabröd ger råg i ryggen” associerar till Gustav Vasas mytomspunna skidfärd mellan Sälen och Mora.

Författaren navigerar styvt i minnenas landskap och är besviken över att vissa händelser eller företeelser glömts bort. Demokratins seger firades egentligen inte på sin hundraårsdag den 17 december 2018. Ingen stor utställning, inga berättelser om

► *Maja Hagerman.*

► *Åtvidabergs kulturcentrum och bibliotek är inrymt i Facits gamla fabrikslokaler.*

händelsens epokgörande betydelse, ingen pampig minnessändning i SVT med panelsamtal om historisk brytpunkt och politikens förändrande kraft. I stället fylls tvrutan med drottning Silvia som intervjuas inför sin 75-års dag.

Varför ett så dramatiskt skede i Sveriges moderna historia knappt uppmärksammas förklarar Hagerman egentligen inte. Möjligen beror det på att demokrati numera betraktas som så självklar och naturlig att anledning att fira saknas. Hon drömmer däremot om ett demokratiseringens museum där Brantings skrivbord skulle få plats. Bordet fanns tidigare i lokaler nära LO-borgen, som även rymde Arbetarrörelsens arkiv. Numera ligger arkivet i förorten och skrivbordet är sannolikt undanställt i magasin, trots att Sveriges första socialdemokratiska statsminister präntade tal och tankar just där. I hennes framställning symboliserar möbelns öde ointresset för det förflutna, och hur vi hamnade här.

SKURKEN I *Trådarna i väven* är historielösheten och hjältarna kulturarvsbärarna: byaföreningar, fornminnesföreningar, museer, bibliotek, hembygdsföreningar, arkiv och ideellt engagerade personer, som tar hand om gemensamma minnen och hemtraktens historia. De betraktas inte som lokalpatriotiska utposter eller högstämda gravmonument, utan som värnare av det förflutna och spelar därför en central roll i samhällsutvecklingen. Själv återvänder författaren till sin hemorts förflutna med vandringsvänliga skor på fötterna och deltar entusiastiskt i historiska promenader.

Hagerman menar att historien hjälper oss att få syn på vad vi varit med om. Den finns i nuet och de två tidsskikten tränger in i varandra. Samtidigt hissas en varningsflagga för att kulturarvet riskerar att kidnappas av ideologiska krafter som vill ta kontroll över det som har hänt. Men det förflutna har alltid varit en arena för rivalitet och konflikter. Några högtidlighåller Karl XII dödsdag, andra tar patent på folkhemmet. Dragkampen om tolkningar och berättelser vindlar genom historien.

På en övergripande nivå handlar kulturarv om konstrasten mellan den moderna världens konstanta förändringar och försöken att strukturera det sociala livet. Nytt konstrueras ur det förgångna för att socialisera i en samtida föreställningsvärld. Undertiteln ”På spaning bland minnen och kulturarv i Sverige” signalerar visserligen ett sökande efter linjer i det stora samhällsbygget. Men Hagerman rör sig allt som oftast på mikronivå. Nedslagen på tidsaxeln blir som impressionistiska strövtåg i minnenas landskap, vilket betyder att man många gånger längtar efter en systematik som benar ut de frågor och problem som vi brottas med.

Däremot förmår Hagerman att med sensibilitet i sin tid synliggöra att det förgångna är ständigt närvarande, på scenen eller i kulisserna, på museer eller i reklam. Mosaiken över det svenska kulturarvet och redovisandet av läsefrukter öppnar associationsbanor. Nyfiket och personligt guidar hon i det förgångna och aktualiserar därmed tänkvärda frågor kring minnesprocessernas olika vägar, vad vi högtidlighåller och vad vi sorterar bort.

► **Kim Salomon är professor emeritus i historia vid Lunds universitet.**

FOTO TILL VÄNSTER: CLAES GABRIELSON / TILL HÖGER: ÅTVIDABERGS KOMMUN

Henric Bagerius
Korsettkriget
– Modeslaveri och kvinnokamp vid förra sekelskiftet

NATUR & KULTUR | 307 S. | ISBN 9789127151697

KVINNOR FÖRKLARADE KRIG MOT KORSETTEN

Recensent Elisabeth Mansén

KORSETTEN VAR EN viktig fråga för delar av sekelskiftets kvinnorörelse. Henric Bagerius har förtjänstfullt undersökt debatten kring klädesplagget och visar dess koppling till folkhygien och medikaliseringen av kvinnokroppen. Men intresset för en mer hälsosam och praktisk klädsel fick ingen djupare folklig förankring.

HISTORIA

KROPP OCH KLÄDER står i centrum för historikern Henric Bagerius *Korsettkriget – Modeslaveri och kvinnokamp vid förra sekelskiftet*. Med fokus på kvinnokampen vid det ständigt lika fascinerande sekelskiftet 1900 drar han paralleller till dagens kroppskultur med gympass, shapewear och plastikkirurgi. Han frågar med rätta hur stor skillnaden egentligen är mellan dåtidens metallkonstruktioner och dagens muskelkorsetter. Då som nu är kvinnor (och män) villiga att stå ut med mycket obehag, göra stora ansträngningar och lägga både tid och pengar på att få sin kropp att stämma överens med tidens ideal. Ett längre historiskt perspektiv väcker associationer till 1800-talets krinoliner, 1700-talets djupa dekolletage och 1600-talets tunga dräkter. Modet har sällan varit okontroversiellt.

Bagerius visar tydligt att både taktiska och praktiska skäl talade för att reformerna skulle gå inifrån och ut. Konflikter med det parisiska modets gudinna ledde ofta till nederlag, medan förändringar av snörliv, livstycken och underkjolar var osynligare och lättare att medicinskt motivera. Det hindrar inte att intresset ofta gled från praktiska chemiletter (enkel underklänning) och knälånga kalsonger med klaff, till att i stället fokusera på de reformdräkter som presenterades som alternativ till tidens hårt snörda midjor, klumpiga turnyrer och långa släp.

INTERNATIONELLT KOM ENGAGEMANGET för en modernare klädsel närmast från England och USA. I USA fanns intresset främst hos kvinnorörelsen, på 1850-talet med namn som Elizabeth Cady Stanton, och bland hydroterapeuter. Vattenkurerna tycks märkligt nog ha stärkt klädmedvetenheten. I England är Arts & Crafts-rörelsen, prerafaeliterna och William Morris berömda för sina insatser. Några illustrationer i Bagerius bok lyfter fram Oscar Wilde och hans hustru Constance – och den som vill gräva djupare finner att Wilde vid denna tid (1887–1889) själv designade kläder till sin hustru och sina söner samt var redaktör för en ambitiös modetidskrift, *The Woman's World*, som engagerade aktiva kvinnor som skribenter. Det låg i tiden.

Mest kända bland reformkläderna är *bloomers* (efter Amelia Jenks Bloomer), vida haremsbyxor ursprungligen kombinerade med en halvlång kjol. Fredrika Bremer studerade dem under sin resa i Amerika och var rätt tveksam. Men även Sverige gav bidrag till reformdräkterna. Svenska reformplagg presenterades för en amerikansk publik 1887 i *Dress*, en av den amerikanska dräktreformrörelsens tidskrifter.

Startskottet tycks ha varit ett entusiasmerande föredrag som författaren Anne Charlotte Leffler, nyss hemkommen från ett besök i London, höll i Stockholm 1885. Hon talade sig varm för bekväma och förnuftiga kläder i mjuka tyger som gjorde det lätt att röra sig fritt. Bland åhörarna fanns Ellen Key, dramatikern Alfhild Agrell och historikern Ellen Fries, inflytelserika kvinnor som bidrog till att sprida intresset för dräktreformer. Senare engagerade sig även Karolina Widerström, som skulle bli Sveriges första legitimerade kvinnliga läkare. Men alla kvinnor var inte lika positiva. Victoria Benedictsson uttalade sig kritiskt i sin dagbok och frågade retoriskt om reformdräkten var något mer än ett nytt offer på fåfängans altare.

I *Korsettkriget* presenteras en imponerande mängd tongivande föredrag, en rad ambitiösa utställningar och de omfattande pressdebatter som ofta följde. Särskild uppmärksamhet får den Hazeliuska basaren för Nordiska museet våren 1885, där Hanna Winges nynordiska reformdräkter exponerades, burna av kända kvinnor. Oväntat är kanske Gustaf Frödings, Hjalmar Söderbergs, Carl Larssons och Anders Zorns engagemang – på olika sidor i reformfrågan. Åsikterna skiftade över ett brett spektrum. Bakom arrangemangen låg en rad organisationer och föreningar,

> ”Störst framgång fick rörelsen när den inte hade för starka politiska kopplingar eller utmanade tidens bild av könens polaritet.”

typiska resultat av sekelskiftets ideologiska engagemang och centrala för Bagerius undersökning. Främst bland dem var Svenska dräktreformföreningen, grundad 1886, men bidrag gavs även av Nationaldräktsföreningen, Handarbetets Vänner och Fredrika Bremer-förbundet. I *Tidskrift för Hemmet*, *Idun* och *Dagny* publicerades längre artiklar där argument för och emot olika dräktreformer och reformdräkter vädrades. Konflikterna gällde ofta hur förenliga reformdräkterna var med tidens mode (långt och tygrikt), dess kvinnobild (moderlig och mild) och dess skönhetsideal (bred byst, smal midja, välvd mage, runda höfter och små fötter). Därtill kom frågor om material och kostnader. Förhoppningsvis var de nya kläderna dock lättare än de sju kilo som en moderiktig dräkt kunde väga.

Störst framgång fick rörelsen när den inte hade för starka politiska kopplingar eller utmanade tidens bild av könens polaritet. Åtskilliga skribenter försäkrade att de inte ville göra kvinnor till män. Vid en internationell kvinnokonferens i Stockholm 1911 förväntades de kvinnliga deltagarna klä sig traditionellt stilfullt och inte avvika från konventionerna, eftersom klädseln annars riskerade att leda upp-

märksamheten bort från frågor om fred, rösträtt, arbete, hygien, djur och natur.

Bagerius har även undersökt intresset för klädreformer i övriga nordiska länder. Där leddes reformarbetet av olika kvinnoföreningar och enstaka eldsjälar. Till Stockholm kom idéer genom den norske konsthistorikern Lorentz Dietrichson, som höll en uppmärksammad föreläsningsserie om modedårskapens historia, och norskan Kristine Dahl, som lyckades blåsa nytt liv i reformfrågan på 1890-talet.

DE KRIGISKA METAFORERNA i bokens titel är inte Bagerius uppfinning. Tal om revolution, uppror, korståg, strid och krig förekommer flitigt i de texter han refererar. De varnar för slaveri under det franska modets makt och mobiliserar ett fosterländskt förnuft mot utländsk flärd. Vissa ser fienden i männens erotiska förväntningar, medan andra medger att kvinnorna till stor del har sig själva att skylla. De medicinska problemen är möjligen överdrivna och de påstådda dödsfall som tillskrivs korsetten håller inte för Bagerius kritiska granskning. Dåtida källor och nutida medicin ger enligt hans mening föga stöd för uppfattningen att korsetten skulle ha orsakat allvarligare skador på inre organ; däremot medför naturligtvis en hård snörning begränsad rörelsefrihet. I *Korsettkriget* redovisar Bagerius debattens kopplingar till 1800-talets intresse för folkhygien och till medikaliseringen av den kvinnliga kroppen. Av skildringen framgår också läkarnas starka auktoritet i sekelskiftets svenska samhälle. Men trots mobiliseringen av estetiska, moraliska, medicinska och politiska argument fick intresset för hälsosam, praktisk och mer tidsenlig klädsel för kvinnor ingen djupare folklig förankring.

Sekelskiftet 1900 tycks hålla fast vid det tidiga 1800-talets sömlösa kombination av nordiskt och klassiskt. Det fornnordiska idealet för kvinnor kompletteras ibland med ett grekiskt mode för män. Läkaren Henrik Berg försökte bilda en Mansdräktreformförening som skulle lansera manskläder bättre anpassade till hälsans krav på jämn värmefördelning och fri rörlighet. Han önskade rymligare kostymer, mjukare skjortor, varmare västar och större rockar. Idealen fann han i antikens Grekland, renässansens Spanien och Erik XIV:s dräkter. Det erinrar om Gustav III:s försök till klädreform år 1778. Den nationella dräkt han lanserade hade just 1500-talets svenska och spanska mode som förebilder. Även på 1700-talet fördes en omfattande debatt som gav vissa framgångar. Man hoppades på en frivillig spridning uppifrån och ner, men inte ens med kungligt stöd fick den svenska dräkten särskilt stort genomslag.

Korsettkriget hade ett klart klassperspektiv. Alla tycktes övertygade om att modet spreds nedåt i samhällspyramiden och att ingen ville efterlikna de lägre klasserna. Därför borde professorskor och biskopinnor propagera för klädreformer och helst också bära reformkläder. Av samma skäl ansågs det problematiskt när sömmerskebiträden kläddes i reformdräkt. Tyvärr innebar det också att reformdräkten för skolbarn inte erbjöds till alla. Däremot fanns det flera som argumenterade för bättre kläder åt arbetande kvinnor.

► *Hanna Winges reformdräkt och fransk galatoalett (1885).*

När Bagerius försöker utvärdera effekten av detta korsettkrig och frågar sig hur framgångsrikt det förefaller ur dagens synvinkel stannar han vid ett blandat intryck. Modet förändrades onekligen, kanske delvis till något modernare och bättre. 1920-talets flapperflickor fick vara platta och bära kortare klänningar av tunt tyg, men hur mycket av detta var en effekt av debatten eller kvinnofrigörelsen? Många tänker snarare på världskrigets inverkan. Dessutom återkom de smala midjorna som ideal. Formande gördlar och höfthållare såldes ännu på 1960-talet och fanns länge kvar i min mors byrålådor. Troligen skulle 1970-talets historiker ha uppfattat större likheter, inte minst i häftiga reaktioner mot kvinnliga underkläder, liksom i kopplingen mellan mode och politik. Återkommande är också byxkjolarna, på 1880-talet (som *bloomers*), på 1910-talet (som *jupe-culotte*), på 1970-talet och nu.

> ”Alla tycktes övertygade om att modet spreds nedåt i samhällspyramiden och att ingen ville efterlikna de lägre klasserna.”

HENRIC BAGERIUS HAR tidigare mest ägnat sig åt senmedeltida politik och sexualitet. Han disputerade i Göteborg 2009 och är nu docent i historia vid Örebro universitet. Som kuriosa får man väl betrakta det faktum att både författare och recensent i detta fall har en koppling till bokens ämne, Bagerius med en far i underklädesbranschen, omgiven av bysthållare, trosor och nylonunderkjolar (som han skriver i tackordet), jag med en skräddarsläkt på mödernet. Men oavsett personlig bakgrund har Bagerius i det ordrika kriget om korsetten funnit en effektiv ingång till tidens kvinnokamp. Debattklimatet vid sekelskiftet 1900 var hett och omfattade allt från kropp och hälsa till politik och estetik, vilket ger Bagerius tillfälle att med konkret och rask stil utveckla sina tankar om relationen mellan kvinnor, kroppar och kläder. Det har blivit ett substantiellt bidrag och läsaren kan förvänta sig både nöjsam och informativ läsning.

► **Elisabeth Mansén är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet.**

FOTO NATUR & KULTUR

Inger Enkvist
& Vicente Ribes-Iborra
Erövringen av Amerika
– Spanien och Nya världen
1492–1600

NATUR & KULTUR | 269 S. | ISBN 9789127147768

BREDDAR BERÄTTELSEN OM EN EPOK-GÖRANDE TID

Recensent Bosse Holmqvist

INGER ENKVIST OCH Vicente Ribes-Iborra vill med sin bok bredda den traditionella berättelsen om upptäckten och erövringen av Amerika. Det är ett välkommet och välbehövligt bidrag. Trots skönhetsfläckar och en del tvivelaktiga ställningstaganden ger boken en god översikt över en dramatisk och epokgörande tid.

HISTORIA

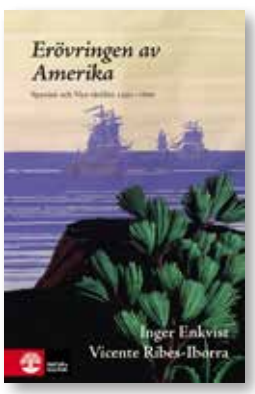

DEN GÄNGSE HISTORIEN om upptäckten och erövringen av Amerika är på en gång lika välkänd som i många avseenden missvisande. Gamla föreställningar om våghalsiga konkvistadorer som med ett fåtal medhjälpare och tack vare sina överlägsna vapen besegrade och lade under sig Aztekerna och Inkariket är fortfarande allmänt spridda, trots att mycket av den traditionella berättelsen fördjupats och på många sätt reviderats rejält på senare år. Behovet av en ny berättelse, som inkorporerar nyare forskning, är således skriande.

Ett välkommet försök till en sådan berättelse är Inger Enkvists och Vicente Ribes-Iborras *Erövringen av Amerika*. Författarna inleder med en diskussion av det senmedeltida Spanien, det samhälle som helt dominerade koloniseringen av den Nya Världen under 1500-talet. Därefter följer tre kapitel som skildrar erövringen av Karibien, Mexico (Nya Spanien) och Sydamerika (särskilt Peru) i vilka, föga förvånande, de tre ledande konkvistadorerna ofrånkomligen spelar huvudroller, Columbus, Cortés och Pizarro. Men fokus ligger bara i begränsad utsträckning på dessa tre; tvärtom tillhör det bokens förtjänster att vara generös med breddade perspektiv, utvikningar och problematiserande diskussioner.

Kapitlet om Karibien skildrar således Columbus fyra resor över Atlanten; därutöver diskuteras sådant som besättningens sammansättning på hans skepp och konflikter mellan våldsbenägna erövrare som Balboa och lojala administratörer som Pedrarias i området som numera är Panama. Plats ges även åt olika uppfattningar om människan Columbus och inte minst hans bakgrund. Columbus resor kunde dock gott ha givits en litet utförligare presentation. Nu blir det ytterst knapphändigt och inte mycket sägs om de upptäckter som gjordes.

STÖRST UTRYMME ÄGNAS åt erövringen av nuvarande Mexico, onekligen passande då det i november 2019 är femhundra år sedan det ödesdigra mötet mellan spanjoren Hernán Cortés och aztekernas härskare Moctezuma i Tenochtitlán (där Mexico City ligger i dag). Mot den äldre versionen betonas här vikten av indianska allierade; utan dessa hade knappast spanjorerna avgått med segern. Cortés förstod dessutom att utnyttja motsättningar mellan olika indiangrupper och särskilt aztekernas arvfiende tlaxcalerna bistod honom med tusentals, för att inte säga tiotusentals stridande. Ändå tog det halvtannat år innan aztekerna besegrats, inte minst på grund av den smittkoppsepidemi som samtidigt drabbade indianerna i massomfattning.

Även här breddas berättelsen på ett förtjänstfullt sätt. Uppmärksamhet ägnas åt det fåtal spanska kvinnor som gjorde den tidiga resan över Atlanten. Framför allt ägnas många sidor åt den allt annat än snabba erövringen av andra delar av nuvarande norra Mexico. Norr om aztekernas område rådde inte det toppstyrda samhälle som gjort övertagandet av deras rike så förhållandevis lätt: genom att placera sig själva i den rådande elitens ställe kunde spanjorerna upprätthålla makten över ett samhälle som i mycket bevarade dragen av det tidigare. I stället befolkades de norra delarna, liksom delar av dagens sydvästra USA, av nomadiserande grupper, som först efter utdragna strider och återigen med bistånd från tlaxcaliska trupper kom under spansk kontroll, mycket även genom missionärers verksamhet.

Epidemier bland indianerna liksom ett utdraget inbördeskrig var avgörande även för Pizarro vid ankomsten till Peru. Trots det skulle det ta flera decennier innan det sista motståndet var nedkämpat – då hade redan konkvistadorerna hamnat i krig med varandra – och administratörer och kungliga trupper kom till området och kunde upprätta mer ordnade förhållanden. Intressanta sidor diskuterar mer eller mindre samtida krönikor om tiden före och efter spanjorerna av Garcilaso de la Vega och Guaman Poma de Ayala, båda barn av en spansk far och en inka-kvinna. Författarnas försök att frånskriva Guaman Poma de Ayala författarskapet till dennes krönika över erövringen av Peru med dess över fyrahundra illustrationer (som sedan århundranden finns på Kungliga biblioteket i Köpenhamn) är emellertid missriktat och dessutom vederlagt av nyare forskning (se Adorno & Boserup: *Unlocking the Doors to the Worlds of Guaman Poma and his Nueva corónica*).

> ”Mot den äldre versionen betonas här vikten av indianska allierade; utan dessa hade knappast spanjorerna avgått med segern.”

GLÄDJANDE ÄR ATT andra områden i Sydamerika inte ignoreras; konkvistadorernas framfart i såväl Colombia, Venezuela som Chile skildras kortfattat. Efter långa och hårda strapatser kunde Jiménez de Quesada nå fram till och lägga under sig hövdingadömena på Colombias högland där Bogotá nu ligger, bara för att efter någon tid konfronteras med två andra expeditioner som anlände från olika håll och också ville lägga beslag på områdets rikedomar. Erövringen av Chile var utdragen och rönte kraftigt motstånd från traktens araukaner, vilka besegrades slutgiltigt först så sent som 1883. Utrymme ges

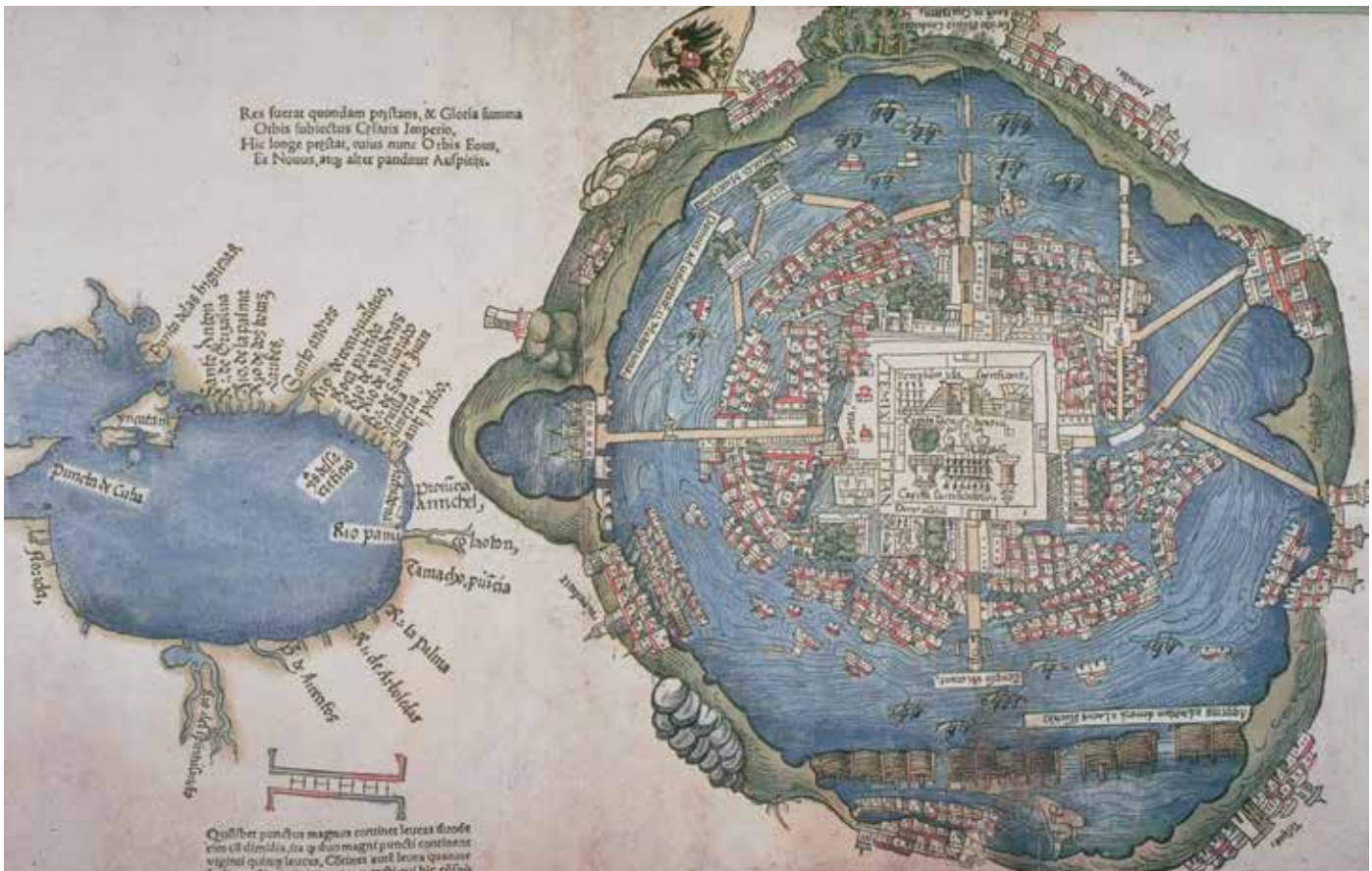

► *Karta över Tenochtitlán, aztekrikets huvudstad, tryckt 1524 i Tyskland.*

även åt den utdragna koloniseringen av Filippinerna, som huvudsakligen skedde via Mexico. Historien är onekligen fascinerande: månadslånga färder över Stilla Havet var ögruppens huvudsakliga förbindelse med det spanska riket. Så kunde siden från Kina importeras till Spanien via Filippinerna och hamnen i Acapulco i Mexico innan det fraktades vidare till den motsatta kusten och över Atlanten!

I ett avslutande kapitel diskuteras orsaker till indianrikenas relativt snabba fall, den roll som importen av guld och silver spelade för den spanska ekonomin och samhället i stort, liksom vilken roll detta spelade för Spaniens nedgång efter 1500-talet.

OM BOKEN HAR sina starka sidor saknas det inte problem. Att två illustrationer av samtida kartor är alltför små, oläsbara och i svart-vitt kan inte författarna, men väl förlaget, lastas för. Att många engelska boktitlar återges enligt spanska översättningar är litet olyckligt. En hel del småfel har smugit sig in. Om Kopernikus undervisades det knappast på 1500-talet; det sista mayariket på Yucatanhalvön föll inte förrän på 1690-talet; de spanjorer som initialt medföljde Cortés var inte soldater i modern eller samtida mening (om det senare, se Restall: *Seven Myths of the Spanish Conquest*). Zumárraga må ha infört tryckpressen till Mexico, men att kalla denne ivrige inkvisitor, vars våldsamma framfart ledde till starka protester och till att han avsattes, för en välgörare är kanske litet väl starkt. Att tala om vänskap mellan Cortés och Moctezuma bygger på den förres uppgifter och ska säkert tas med en rejäl nypa salt. Pizarros ålder anges på två olika sätt, båda osäkra. Urbefolkningen på både Antillerna och fastlandet karakteriseras gärna som kannibaler, men kannibalism var knappast en allmän företeelse.

Trots uppmärksamhet på spanjorernas beroende av indianska allierade smyger sig ändå en del drag av den traditionella berättelsen om hjältemodiga spanjorer in. Aningen okritiskt talas således om både Cortés och Pizarros ledaregenskaper och storhet utifrån hur de skildras i samtida spanska redogörelser. En välvillighet gentemot spanjorerna är tydlig, samtidigt som indiansamhällena genomgående framställs i sämre dager; de förefaller här att vara mer eller mindre undergångsdömda och uppgivna. Välviljan riktar sig dock inte mot den välkände försvararen av indianerna, Bartolomé de Las Casas, som får en tämligen njugg presentation. Han hävdas även ha varit den som tog initiativ till införandet av afrikanska slavar till Antillerna, trots att sådana redan fanns där och att han snart ändrade uppfattning och kritiserade bruket av slavar.

Att dessutom i den kontroversiella frågan om urbefolkningars eventuella våldsbenägenhet påstå att den ena sidan på grund av förutfattade meningar inte förmått se vad de haft framför ögonen och naivt omfattat föreställningar om ädla vildar, medan den andra sidans version, att människan ständigt åtföljts av våldet och att urfolk mer eller mindre permanent befunnit sig i krig med sina grannar, accepteras okritiskt, är knappast godtagbart. Å andra sidan, ju mer negativt urbefolkningar framställs, desto lättare är det kanske att försvara erövringen och koloniseringen av dem?

TROTS SKÖNHETSFLÄCKAR LIKSOM en del tvivelaktiga ställningstaganden är boken ändå en lättillgänglig och god översikt över en dramatisk och epokgörande tid. Författarnas ansträngningar att bredda den traditionella berättelsen, att överge fokuseringen på enbart några enstaka hjältar och offer, är ett både välkommet och välbehövligt bidrag.

► **Bosse Holmqvist är professor emeritus i idéhistoria vid Stockholms universitet.**

FOTO WIKIMEDIA COMMONS

Svante Norrhem
Mercenary Swedes – French subsidies to Sweden 1631–1796
NORDIC ACADEMIC PRESS
320 S. | ISBN 9789188661821

TIDIGMODERNA SVERIGE VAR BIDRAGSBEROENDE

Recensent Mari Eyice

I UTBYTE MOT militär lojalitet tog Sverige emot ett betydande ekonomiskt understöd av Frankrike under 1600- och 1700-talet. Bidragen användes till krigföring, men historikern Svante Norrhem visar i en ny bok att pengarna även spelade en viktig roll i samhällsutvecklingen i stort och skapade ett ömsedigt beroende mellan länderna.

HISTORIA

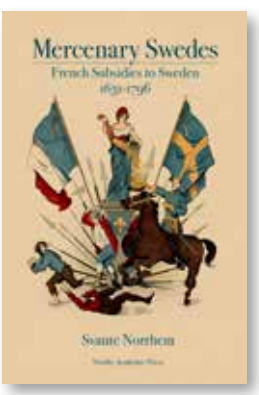

SVANTE NORRHEMS BOK *Mercenary Swedes* handlar, som undertiteln anger, om franska subsidier till Sverige under perioden 1631–1796. En subsidie är en form av ekonomiskt understöd som betalas ut efter överenskommelse i utbyte mot militära tjänster eller lojalitet. Under tidigmodern tid var subsidier i helt formell mening utbetalningar från en furste eller kunglig släkt till en annan, men i realiteten oftast utbetalningar från en stat till en annan. Frankrike var under den tidigmoderna perioden en av de största subsidieutbetalarna i Europa och Sverige var en av de största mottagarna. Även om båda länder också hade andra allianser under perioden – Sverige tog till exempel tidvis emot subsidier från Storbritannien och Nederländerna – så var tillströmningen av medel från Frankrike både mest omfattande och mest långvarig.

Subsidier från Frankrike bidrog till exempel till finansieringen av Sveriges inträde i trettioåriga kriget 1630 genom fördraget i Bärwälde. Genom Westfaliska freden 1648 skapades sedan en allians mellan Sverige och Frankrike, som i förlängningen gav Sverige möjligheter att få franska subsidier för lång tid framåt. Med undantag för stora delar av Karl XI:s och hela Karl XII:s regeringstid tog Sverige emot subsidier relativt regelbundet fram till 1700-talets slut. Det fanns alltså en varaktighet i relationen mellan Frankrike och Sverige, trots att de båda ländernas utrikespolitiska betydelse och inrikesförhållande förändrades mycket under den period som subsidierna avlöste varandra. Denna varaktighet berodde på att både Frankrike och Sverige såg det andra landet som en viktig allierad. Framför allt var det Sveriges inflytande i det Tysk-romerska riket som gjorde det intressant som en allierad för Frankrike, men också gemensamma intressen för Polens räkning.

ÄVEN OM DE politiska intressena alltså ofta var gemensamma kvarstår dock det faktum att relationen mellan de båda länderna i grunden var ojämlik. Det var genom hela perioden Frankrike som stod för de ekonomiska resurserna i utbyte mot svensk lojalitet och svenska krigshandlingar. På så sätt kan det ses som att Sverige gick i Frankrikes ledband, men titeln på Norrhems bok antyder att det inte var riktigt så enkelt. *Mercenary Swedes* kan tolkas på två sätt. Dels kan *mercenary* betyda legosoldat eller legoknekt, vilket innebär att titeln kan anspela på den roll som den svenska krigsmakten ibland de facto fick genom att ta emot subsidier från Frankrike. Genom avtalen fick Sverige resurser att inleda eller fortsätta militär verksamhet, men förband sig också att agera på det sätt som Frankrike fann för lämpligt. Exempelvis stod Frankrike för 20 procent av Sveriges krigskostnader under nordiska sjuårskriget.

Men mercenary kan också betyda vinningslysten eller egennyttig, vilket visar den attityd som tycks definiera svenskarna i de källor Norrhem använder. Ett genomgående drag i svenskarnas förhandlingar med fransmännen är enligt Norrhem deras ambitioner att få sina ekonomiska behov tillgodosedda utan att för den skull vika sig för fransmännen. Från franskt håll fanns en medvetenhet om att svenskarna var snarstuckna och stingsliga. Denna attityd tycks ha fått konkreta följder till exempel såtillvida att Frankrike sällan kunde kontrollera hur pengarna de pumpade in i den svenska krigsapparaten faktiskt användes. Därmed utgör subsidierna från Frankrike till Sverige under tidigmodern tid ett alliansförhållande med många dimensioner, som fick betydelsefulla politiska och sociala konsekvenser för utvecklingen i de båda länderna.

> Från franskt håll fanns en medvetenhet om att svenskarna var snarstuckna och stingsliga.

De politiska sidorna av relationen mellan Frankrike och Sverige är i fokus för de första sex tematiska kapitlen i boken. Frågan om självständighet kontra beroende i relationen till Frankrike redovisas, liksom frågor om ära, vänskap och gemensam historia. Därtill redogör Norrhem för Frankrikes politiska ambitioner och för de konflikter och komplikationer som subsidieförhandlingarna gav upphov till, vilket visar att alliansen var långt ifrån självklar.

EN AV BEHÅLLNINGARNA med Norrhems bok är att han visar på komplexiteten i relationen mellan stater i det tidigmoderna Europa. De ständiga erbjudandena om nya subsidier från Frankrikes håll visar att Frankrike ansåg sig lika beroende av Sverige som Sverige var av Frankrike, vilket tyder på att tillgång till eller avsaknad av ekonomiska resurser endast var en av flera maktaspekter i den tidigmoderna politiken. Historiker har gjort jämförelser mellan Frankrike och Sverige på senare tid, till exempel Anna Maria Forssbergs bok om tacksägelsedagar i Sverige och Frankrike under 1600-talet, *The Story of War – Church and Propaganda in France and Sweden 1610–1710* (se *Respons* 3/2017), och Johannes Ljungbergs avhandling om pietistkommissioner i Sverige med en utblick mot Frankrike, *Toleransens gränser – Religionspolitiska dilemman i det tidiga 1700-talets Sverige och Europa*. Norrhems bok är ytterligare ett intressant tillskott, som visar på tydliga kopplingar mellan Sverige och omvärlden.

Norrhem kopplar också ett bredare grepp på subsidierna än det rent politiska. Bokens första sidor tar avstamp hos 1600-talets franska bönder och deras gelikar i Sverige. Böndernas situation i res-

pektive land var likartad eftersom de överallt var beroende av väder och vind för sin utkomst från jordbruket, men deras öden var dessutom sammanlänkade genom det ekonomiska och politiska samröret mellan Frankrike och Sverige. Franska bönder tyngdes av stora skattebördor under den tidigmoderna perioden, så att Frankrike kunde betala ut subsidierna som möjliggjorde att de svenska bönderna kunde

> ”Han frågar sig vilken inverkan subsidierna egentligen hade på framför allt det svenska samhället.”

skrivas ut till de ständigt behövande svenska arméerna. På så sätt hade subsidierna direkta konsekvenser också utanför de rent politiska och militära arenorna. I bokens andra och mindre omfångsrika del återvänder Norrhem till detta inledande perspektiv och tar sig an de samhälleliga konsekvenserna av subsidiesystemet. Han frågar sig vilken inverkan subsidierna egentligen hade på framför allt det svenska samhället.

Detta görs dels genom genomgångar av en rad olika konsekvenser av den ökade militariseringen av samhället och av krigen, dels genom tre fallstudier. Norrhem pekar till exempel på hur subsidierna inte bara innebar ekonomiskt stöd till krig, utan också allianser som kunde gynna enskilda furstar eller ge skydd mot anfall. I Sveriges fall innebar den långvariga alliansen med Frankrike ett effektivt skydd mot anfall från andra stater. Samtidigt innebar tillströmningen av pengar möjligheter för en rad olika individer och grupper. Norrhem visar till exempel att subsidierna kunde användas både i Sverige och utomlands och att stora delar gick direkt till betalning för olika varor eller tjänster, som tillhandahölls av människor utanför den direkta politiska eliten. Därmed innebar subsidiesystemet att arbetstillfällen skapades både inom och utanför Sverige. Detta skedde dock inte bara genom direkta betalningar, enligt Norrhem, utan också genom utveckling av infrastruktur, tekniskt kunnande och specialiserade tjänster. Till exempel skapades möjligheter att stiga i graderna inom den alltmer diversifierade militära strukturen. En annan roll som Norrhem belyser är bankirernas, vilkas uppgift att frakta, växla och förmedla stora summor kontanter mellan länder i ett krigshärjat Europa både var riskfylld och lukrativ.

Norrhem redogör således för en rad sätt på vilka den samhälleliga utvecklingen i det tidigmoderna Sverige göddes av inflödet av subsidier, men han pekar också på det uppenbara, dock sällan beaktade faktum, att subsidierna möjliggjorde krigande. Inflödet av resurser skapade därmed också ett enormt lidande och ödeläggelse av oräkneliga liv, på slagfältet, i fånglägren och bland dem som blev kvar hemma. Kanske just därför var det en aspekt som mycket sällan diskuterades i de politiska rum där subsidieavtal övervägdes. Norrhem visar att det inte var förrän sent under 1700-talet som subsidier på allvar började ifrågasättas.

NORRHEMS BOK OM subsidier är alltså en gedigen redogörelse för många aspekter av subsidierelationen mellan Frankrike och Sverige under tidigmodern tid och hans argument är tydligt: subsidierna spelade roll inte bara för krigen, utan för samhället i stort. En av bokens största styrkor är Norrhems noggranna redovisning av den omfattande undersökningen. Stadigt som ett lokomotiv plöjer texten först genom det ena subsidieavtalet efter det andra under de mer än 150 åren boken behandlar och går därefter systematiskt igenom på vilket sätt olika politiska trender i samtiden aktualiseras i förhandlingarna om subsidier. Noggrannheten med vilken han redogör för förlopp och argumentationer gör att studien blir trovärdig, även i de delar då subsidiernas roll i det svenska samhället diskuteras på ett mer tentativt sätt. Angående frågan huruvida subsidieavtalen med Frankrike kan ha bidragit till ett kulturutbyte, tillstår Norrhem att han ger sig hän åt ”muntra spekulationer” snarare än redovisar belägg för att skulle ha varit så, men även då är det övertygande.

Risken finns dock, som Norrhem poängterar i avslutningen, att en studie av subsidier ser hela samhällsutvecklingen vara ett resultat av just subsidier och han lämnar till läsaren att avgöra om han fallit i den fällan. Som läsare utan specialistkunskap om tidigmodern statsbildning kan det ibland vara svårt att utifrån Norrhems studie avgöra hur stor direkt inverkan subsidierna från Frankrike hade i vissa frågor, till exempel kvinnors samtidiga utsatthet och möjlighet till ökat handlingsutrymme i frånvaron av män som var borta i krig. Norrhem har dock utan tvekan övertygat mig om att subsidierna spelade en mycket viktig roll för statsbildningen under 1600-talet och för bevarandet av staten under 1700-talet.

▸ Mari Eyice är fil. dr i historia vid Stockholms universitet.

Martin Giertz
Så bodde officerarna
– Tidlösa typhus

CARLSSON | 143 S. | ISBN 9789173318556

OFFICERSBOSTÄDER FÖREGÅNGARE TILL FUNKTIONALISMEN

Recensent Bo G. Hall

SOLDATTORPENS HISTORIA ÄR väl kartlagd, men detsamma kan inte sägas om officerarnas bostäder från samma period, trots att de är en viktig del av vårt kulturarv. Denna kunskapslucka har Martin Giertz velat fylla med sin rikt illustrerade bok, som bygger på gedigna efterforskningar i arkiv och runtom i Sverige. Den vackra boken är en kulturell välgärning.

HISTORIA

FÖRST I OCH med att den allmänna värnplikten kunde införas 1901 avskaffades det indelningsverk som Karl XI skapade i slutet av stormaktstiden. Detta hade till uppgift att trygga Sveriges behov av egna soldater under perioder som i hög grad kännetecknades av krig med grannländerna. Totalt bestod dessa stående styrkor av 42 000 årligen tränade yrkessoldater uppdelade i tjugofyra lokalt förankrade regementen, varav åtta

var beridna. De bodde i enkla soldattorp försedda med en mindre täppa och loge, vilket socknarna var skyldiga att ställa upp med. Man har beräknat att antalet soldattorp totalt uppgick till cirka 37 000. De fanns överallt i landet och åtskilliga har bevarats till i dag, inte sällan i olika hembygdsföreningars regi. Deras historia får därmed anses vara tämligen väl kartlagd.

Detta är däremot ingalunda fallet med officerarnas bostäder, för vilka staten hade ansvaret. Det saknas helt enkelt någon samlad dokumentation över dessa byggnader, trots att de i själva verket på många sätt utgör en viktig del av vårt kulturarv. Finns husen alls bevarade är de ofta ordentligt ombyggda och svåra att hitta. Med sin nya bok *Så bodde officerarna* har Martin Giertz velat fylla något av kunskapsluckan i fråga om de gamla officersboställena.

Författaren är en mångsidig humanistisk forskare, aktiv inom olika fält; han ledde till exempel på sjuttio- och åttiotalet Musikradions program ”För Gitarrvänner”. Redan 2009 gav han ut *Svenska prästgårdar – Kulturarv, trädgårdar, byggnadsvård*. Den innehåller både bilder och fakta från hus i rika och fattiga socknar. Här möter både gamla och nytagna bilder av 218 prästgårdar, alltifrån ett stiligt ljusgrått trähus vid Kalixälven till Glömmingés åldriga kalkstenslador under susande öländska lövträd. Boken har uppmärksammats mycket, blivit något av ett standardverk och kom nyligen ut i en tredje, kompletterad upplaga.

BAKOM GIERTZ NYA skrift ligger många och långa stunder bland Krigsarkivets hyllor. Det svenska 1700-talets mest framstående arkitekter – med namn som Hårleman, Palmstedt och Carlberg – gavs nämligen i uppdrag av Kungl. Maj:t att rita boställen åt kaptener, ryttmästare och majorer. Totalt 120 sådana mönsterritningar publicerades mellan 1687 och 1819, av vilka många också återges i boken. Eftersom de finns bevarade kan vi i detalj följa arkitekternas tankar och principer som i själva verket därefter påverkat vår byggkultur på många sätt. Dessa hus från 1700- och 1800-talet har nämligen enligt författaren präglat svensk arkitektur in i modern tid: sparsmakat och enkelt, men med stil och proportioner. På flera sätt menar han att de utgör ett slags föregångare till senare tids funktionalism. En intressant parallell är de jämförelser författaren anställer med våra ofta ungefär samtidigt uppförda prästgårdar. Likheterna är delvis rätt stora, men även skillnaderna. Framför allt brukar de senare boställena vara större till ytan.

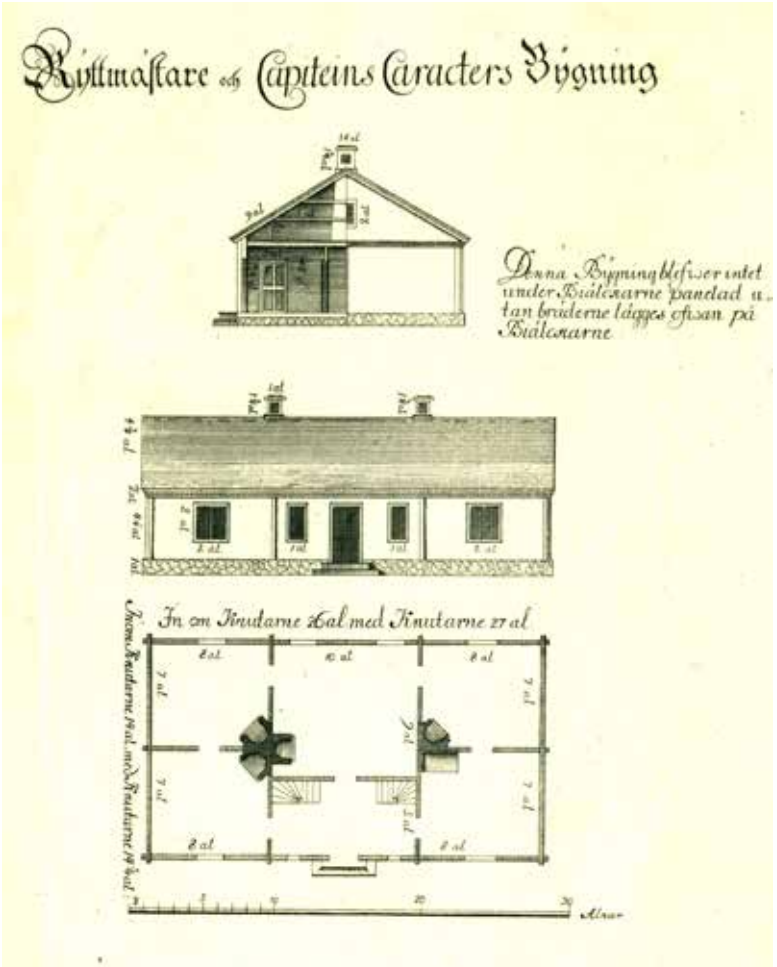

► *Arkitekten Johan Eberhard Carlbergs ritning för ryttmästare och kapten 1731.*

För första gången publicerar och kommenterar boken de viktigaste ritningarna av dessa typhus för militärboställen och ett antal byggnader de utgjort grunden för. Det tog författaren flera år av resor runt i landet för att hitta de relativt få hus som bevarats. Bland annat framhålls med stor värme vad han kallar något av det svenskaste som finns: en rektangulär bostad om 18 x 9 meter i sexdelad planlösning, varken stuga eller herrgård, utan något av bådadera.

Boken handlar om arkitektur, byggnadsvård och tidlösa typhus, de flesta med just sexdelad planlösning. Den har också ambitioner att skildra officerarnas ekonomiska och sociala villkor. Inte minst visas den rotlöshet och osäkerhet som präglade yrket med dess många flyttningar och åtskillig bortovaro i tjänsten. Familjernas situation var ofta svår, för att inte säga brydsam. En som i det sammanhanget särskilt får komma till tals är den välbekanta Årstafrun och officersdottern Märta Helena Reenstierna, vars dagböcker detaljerat beskriver hennes liv sedan maken ryttmästaren Christian Henrik von Schnell gått ur tiden.

Giertz bjuder läsarna på många besök landet runt. De har emellertid ofta utmynnat i klar besvikelse och vemod när gamla hus förvanskats. Desto större var lyckan när han fann märkvärdiga och undangömda officersbostäder i det inre av Småland och Västergötland. En alldeles uppenbar favorit är det mycket välbevarade kaptensbostället Eskilsred i Seglora söder om Borås, uppfört 1835 för kaptenen Johan Henrik Pfannenstill och hans hustru, den nuvarande innehavarinnans mormors mormor.

EN MÄNGD arkitektritningar återges sålunda i boken, liksom rader av äldre men också av författaren nytagna foton. De senare är överlag mycket illustrativa och ofta rent stilistiskt vackra. Dock ingår bland dem – undantagsvis – ett par mindre lyckade med alltför stora skuggiga partier, vilket minskar behållningen. Genast bör emellertid tillfogas att detta är det enda negativa jag upplever med Giertz skrift. I själva verket utgör dess tillkomst en kulturell välgärning. Den bör kunna bli en utmärkt presentbok till läsare som är beredda att lära sig mera om en viktig del av vår bygg- och bostadshistoria. För dem ger dessutom den utmärkta litteraturförteckningen gott bistånd och tips för fortsatta studier. Liksom givetvis en rad uppslag till sevärda utflyktsmål!

► **Bo G. Hall är historiker och ledamot av Kungliga Krigsvetenskapsakademien.**

FOTO KRA TÄLT O BYGGNADER, CARLBERG 1731.

POLITIK & SAMHÄLLE

Gunnar Åselius
Vietnamkriget och de svenska diplomaterna 1954–1975

DIALOGOS | 611 S. | ISBN 9789175043418

SVENSK VIETNAM-POLITIK BASERADES PÅ FELAKTIGA PREMISSER

Recensent Tomas Bertelman

GUNNAR ÅSELIUS BELYSER i sin gedigna studie framväxten av en egen, aktiv svensk linje i Vietnamfrågan. Hans tes är att den initierades inifrån UD, inte av den socialdemokratiska regeringen. Utan tvivel bidrog tjänstemän på UD till regeringens uppfattning av konfliktens natur, men Åselius skildring är ofullständig, eftersom han inte fördjupar sig i den allmänna opinionens utveckling i Sverige. Han visar dock att Vietnamkonflikten svarade mot ett behov hos socialdemokratin att finna en utrikespolitisk roll och att det svenska engagemanget grundade sig på en felaktig uppfattning om krigets natur.

I **MAJ 1954 GJORDE** den vietnamesiska motståndsrörelsen Vietminh definitivt slut på det franska försöket att återupprätta kolonialmakten i Indokina. Fransmännen led ett förkrossande militärt nederlag vid Dien Bien Phu. Några dagar senare sände Sveriges ambassadör i Paris, Karl Ivan Westman, en kondoleansnot till den franske premiärministern, i vilken han meddelade att ”Dien Bien Phus försvarares hjältemodiga motstånd har väckt den djupaste rörelse hos det svenska folket, som med uppriktig beundran följt deras ojämna kamp.”

Citatet återfinns i Gunnar Åselius *Vietnamkriget och de svenska diplomaterna 1954–1975*, som är en diger och fascinerande studie av den svenska Vietnampolitikens framväxt. Fokus är främst på den roll som UD:s diplomater spelade i processen, men boken ger även en god bakgrund när det gäller själva konflikten; den skildrar de viktigaste faserna av krigets förlopp, både i ljuset av vad vi numera vet faktiskt hände, och i relation till den bild som de aktiva diplomaterna, UD och regeringen trodde på, ville tro på, förmedlade till omvärlden och baserade sitt agerande på.

Huvudpersonerna är alltså en handfull yngre diplomater, deras chefer på UD och några medlemmar av regeringen (och Sidachefen). Handlingen är samspelet och stundom rivaliteten mellan dem och ibland även berörda ambassader utomlands samt förstås vietnamesiska och amerikanska myndigheter. UD:s arkiv har varit en förnämlig och välskött skattkammare, som bevarat vad den skrivkunniga personalen producerat och som gör det möjligt att följa denna historia. Åselius har också kompletterat med tillgänglig memoarlitteratur och intervjuat ett tjugotal tjänstemän som på olika sätt var med. Han skriver väl och klart och har en förmåga till precisa och minnesvärda formuleringar som gör läsningen till ett nöje.

För Sveriges del bidrog Vietnamkriget mer än något annat till att utforma den moderna versionen av ”den aktiva utrikespolitiken”, vars trådar löper fram till i dag. Dess rötter spårar Åselius till det som kallats den boströmianska traditionen i svensk förvaltning, inte minst hos äldre tjänstemän med juridisk skolning: föreställningen om Sverige som en garant för civilisation och rättfärdighet, som en allmännyttans advokat i världssamfundet, vilken i kraft av sin opartiskhet kan tala med större specifik vikt och insistera på de folkrättsliga grunderna. Denna ”mandarinetik” visar en kontinuitet som Åselius menar går från Hjalmar Hammarskjölds folkrättsligt motiverade politik under första världskriget till Löfvens regeringsförklaring 2014. En grandios självbild av ett moraliskt överlägset Sverige med stark röst i världen var etablerad långt före 1960-talet och var ingen socialdemokratisk uppfinning.

Det socialdemokratiska bidraget till denna ämbetsmannastatens ideologi och protestantiska kultur blev, menar Åselius, antiimperialismen. Bristen på kolonialt förflutet ansågs ge Sverige en speciell roll att sprida modernitet till efterblivna världsdelar. Ett socialdemokratiskt, alliansfritt Sverige sågs som det naturliga föredömet för tredje världens länder. Åselius spårar ett medvetet svenskt intresse av att stärka denna bild av historisk samhörighet mellan Sverige och fattiga länder som kämpade mot kolonialismen. Detta skulle ge Sverige en tyngre röst i världen och gjorde också socialdemokratin mer spännande. För trovärdighetens skull behövde Sverige i rollen som de fattigas talesman framställas som ett före detta u-land: vårt tidigare armod överdrevs och det faktum att Sverige sedan 1500-talet tillhört Europas mest utvecklade länder trollades bort. Palme kunde i sitt berömda Gävletal 1965 säga att det svenska exemplet visade den fattiga delen av världen hur gårdagens utopier blivit verklighet.

Åselius visar hur denna bakgrund bäddade för ett antal svenska antaganden om Vietnamkonflikten som får betecknas som villfarelser och som påverkade vårt agerande. Författaren själv är väl bevandrad i den vietnamesiska historien och menar att fyra föreställningar, som var centrala för det svenska engagemanget, helt enkelt är myter, spridda av den nordvietnamesiska propagandan: Vietnam som en uråldrig nation, Kina som Vietnams arvfiende, Vietnam som en enda enad nation samt Ho Chi Minh som mer nationalist än kommunist, av kriget driven i armarna på Sovjetunionen och Kina. Dessa föreställningar passade den svenska självbilden och påverkade perceptioner och rapportering från UD:s myndigheter. Ett centralt argument hos Åselius är alltså att Sverige baserade sin aktivism på ofullständiga eller felaktiga premisser.

Det är den detaljerade skildringen av den interna dialogen och det byråkratiska spelet som gör Åselius studie så intressant.

Sverige följde det återupptagna franska kolonialkriget i början av 50-talet med ett avvaktande, desillusionerat, småstatsrealistiskt perspektiv. Indokinakonflikten sågs som en inre fransk angelägenhet och frågor om svensk beredskap att bidra till en lösning väckte inget gehör. Genèveavtalet 1954 och bildandet av två vietnamesiska stater sågs som en seger för kommunisterna och paralleller drogs till Korea.

> ”Åselius spårar ett medvetet svenskt intresse av att stärka denna bild av historisk samhörighet mellan Sverige och fattiga länder som kämpade mot kolonialismen. Detta skulle ge Sverige en tyngre röst i världen och gjorde också socialdemokratin mer spännande.”

SÅ HUR GICK det till när en egen, aktiv svensk linje i Vietnamfrågan började formuleras? Åselius tes är att den inte, som man skulle kunna tro, initierades av den socialdemokratiska regeringen, utan kom inifrån UD, främst från två äldre ambassadörer av tämligen traditionellt snitt, Tord Hagen i Bangkok och Lennart Petri i Peking. Båda ansåg att svensk utrikespolitik inte bara handlade om svenska intressen utan hade högre syften, som brobyggande och världsfredens bevarande. Den starkaste impulsen till en mer självständig politik kom dock genom Jean-Christophe Öbergs stationering i Bangkok 1964, först som medarbetare till Hagen och sedan som tillfällig chargé d´affaires i Bangkok. Öberg skulle under lång tid framåt ha en central roll för den nya politikens utveckling.

Dialogen mellan herrarna på fältet i Bangkok och Peking, som föreslog nytänkande och aktivism, och utrikesledningen med Torsten Nilsson, och ibland statsrådet Olof Palme, är i dag oväntad läsning. Petri ville ha fler kontakter med Nordvietnam och Hagen tyckte vi skulle ta på oss en aktivare roll. Åselius beskriver hur föreställningen om Sveriges särskilda roll mellan Öst och Väst och i relation de fattiga länderna, av utrikesledningen beskrevs som ”vidlyftiga världspolitiska spekulationer”. Den formuleringen hade godkänts av tillförordnade utrikesministern Olof Palme. Till Petri i Peking skrev UD:s polchef, efter samråd med Torsten Nilsson och Olof Palme, att ”vi har svårt att dela din uppfattning att av dig förordade kontakter skulle vara ägnade att främja en ’nationell kommunism’. Detta är för det första icke en uppgift för svensk utrikespolitik. Därutöver torde din uppfattning som vi ser det utgå ifrån en viss överskattning av värdet av ett litet lands neutralitetspolitik.” Detta var alltså i februari 1965, mindre än ett halvår före Palmes berömda Gävletal, som brukar anses som den aktiva svenska Vietnampolitikens startskott.

Vad hände under det halvåret? Jean-Christophe Öbergs tid i Bangkok blev ganska kort och när han återvände till UD blev han särskild handläggare för Vietnamfrågan. Snart därefter utsågs han av UD:s polchef att bli utrikesministerns handsekreterare. Torsten Nilsson, som även var ordförande i Stockholms arbetarkommun, fick ständigt frågor från sin vänsterflygel om Vietnam och bedömdes därför ha nytta av närheten till Öberg. Nilsson diskuterade gärna med sina tjänstemän, även de yngre, och posten som handsekreterare blev inflytelserik.

Efter några år tog Vietnamfrågorna alltmer av Öbergs tid, och han efterträddes 1968 som handsekreterare hos utrikesministern av Rolf Ekéus. Denne och kollegerna Ethel Ringborg och Ulf Svensson utgjorde den inre trion av unga radikala tjänstemän, som tillsammans med något ytterligare halvdussin yngre tjänstemän skaffade sig ett betydande inflytande över inte bara Vietnampolitiken utan också i viss mån bredare utrikespolitiska frågor. Organisatoriskt var basen utrikesministerns kansli, den ganska nyinrättade u-avdelningen och handläggartjänsten för Vietnam på politiska avdelningen.

Den amerikanska eskaleringen av Vietnamkriget började på allvar 1965. I mars inleddes de strategiska bombningarna, *Rolling Thunder*, och de första amerikanska marinkårsbataljonerna landsteg i Da Nang. I sitt tal på Broderskapsförbundets kongress i Gävle i juli 1965 tog Olof Palme, som vikarierande utrikesminister, för första gången offentligt ställning mot kriget. Formuleringarna var allmänt hållna: de handlade om fattiga folks strävan efter social rättvisa, fred, frihet från svält. USA nämndes inte vid namn. Men talet utgjorde ett avsteg från den försiktiga utrikespolitik som var förknippad med Östen Undén och utlöste en rejäl kontrovers både inrikespolitiskt och med USA.

Palme hade skrivit Gävletalet själv, och vi vet inte vilka hans viktigaste impulser var. Han hade visserligen tagit del av förslag och signaler från några utlandsstationerade UD-tjänstemän, vilka som vi sett tidigare hade avspisats, men det verkar rimligare att tro att han som politiker tagit större intryck av den intensiva Vietnamdebatt som blossat upp i Sverige månaderna innan talet hölls. Över ett dussin kända författare kritiserade kriget i en serie DN-debattartiklar och i radio våren och sommaren 1965. I juni slog polisen under stor medial uppmärksamhet ned en Vietnamdemonstration på Hötorget, en händelse som brukar betraktas som den svenska FNL-rörelsens födelse. För regeringen var det med andra ord tyngre krafter i rörelser än ambitiösa idéer från fjärran diplomater. Men det fördjupar sig inte Åselius i, eftersom hans fokus är just UD:s roll. Därmed blir möjligen intrycket att UD:s synpunkter vägde tyngre än de faktiskt gjorde i den samlade vågskålen. Förre ambassadören Yngve Möllers omfattande och detaljerade studie från 1991, *Sverige och Vietnamkriget*, ger mycket större utrymme åt opinionsbildandet utanför kanslihuset. Och som Möller själv konstaterar, i sista hand var det Olof Palme själv som personifierade svensk Vietnampolitik.

Uppfattad som en skildring av hur den svenska Vietnampolitiken kom att utformas blir därför Åselius bok ofullständig eller till och med skev genom den opro-

► *Palme i tåg med nordvietnamesisk ambassadör 1968.*

FOTO TT NYHETSBYRÅN

► *Amerikanska stridsflygplan fäller bomber över Vietnam i mars 1973.*

portionerligt stora roll som UD tilldelas. Men den samlade politiken är inte Åselius ärende, utan hans UD-fokus är bokens själva poäng. Och utan tvivel bidrog tjänstemännen till regeringens uppfattning om konfliktens natur.

MED DE AKTIVA diplomaterna och deras chefer i centrum följer Åselius studie hur den svenska politiken utvecklades via de större frågor som det utdragna kriget väckte: Sveriges resultatlösa erbjudande att medla i konflikten, nedgraderingen av förbindelserna med Saigon, erkännandet av Nordvietnam, trycket att spendera de kraftigt växande svenska biståndsanslagen och biståndet till Nordvietnam, den allt skarpare svenska kritiken mot krigets brutalitet, som kulminerade under julbombningarna 1972, och den amerikanska reaktionen på den svenska kritiken, samt de svenska försöken att engagera sig i frågan om de tillfångatagna amerikanska piloternas öde, motiverade av önskan att lappa ihop de ansträngda förbindelserna med USA.

Saigons fall den 30 april 1975 utgör bokens naturliga slutpunkt. Det hade varit intressant att med författarens grepp följa hur Sverige förhöll sig till de nya konflikter som uppstod i fredens spår, och vilka perceptioner som dominerade på UD under det följande decenniet. Genom det stora biståndet hade Sverige investerat fast sig i en huvudsakligen positiv bild av utvecklingen i det förenade Vietnams utveckling, och reträtten till en mer verklighetsanpassad bild blev utdragen (något som recensenten deltog i under tjänstgöring i Vietnam och Laos efter kriget).

Åselius nöjer sig dock inte med att beskriva dessa detaljerade turer utan lyfter en del principiella frågeställningar: hur en dominerande uppfattning och styrande problemformulering slår rot och utvecklas, hur oliktänkande röster och avvikande uppfattningar hanteras och rapportering anpassas (eller inte) för att stämma med ledningens förväntningar. Åke Sjölin, som efterträdde Tord Hagen som ambassadör i Bangkok 1965 och därmed i Saigon, företrädde en helt annan syn på konflikten än vad man gjorde i Stockholm. Han uppmanades snart att hålla sig borta från Sydvietnam och man bestämde 1967 att inte söka agremang i Saigon för hans efterträdare.

De vanligtvis centrala folkrättsliga argumenten gav inget stöd åt den svenska uppfattningen och spelade därför ingen framträdande roll. Åselius citerar en utredning av UD:s folkrättssakkunnige Hans Blix från 1965, som bekräftade att det var fråga om två separata stater och att den amerikanska inblandningen var tillåten, eftersom den sydvietnamesiska regeringen bett om hjälp. Om Nordvietnam var inblandat i upproret i söder, kunde även bombningar av Nordvietnam vara tillåtna. Effekten av de folkrättsliga argumenten, menar Åselius, blev snarast att Sverige tonade ned Nordvietnams inblandning och framhävde FNL:s självständighet, trots att den amerikanske utrikesministern Dean Rusk 1966 förklarat för Torsten Nilsson att amerikanarna visste att det fanns 19 regementen ur den nordvietnamesiska armén i Sydvietnam.

Åselius berör också frågan om källkritik och vem man väljer att lyssna på. Många länder försökte medla i konflikten. I försöken att erbjuda sina tjänster för att få igång samtal framhöll Sverige som en merit att man hade bättre kontakter med Nordvietnam än vad andra länder hade. (Till och med bristen på kontakter med Sydvietnam framhölls som en tillgång, eftersom den antogs ge ett större förtroende i Hanoi!) Men den tilltagande svenska kritiken mot USA gjorde att amerikanarna aldrig hade något förtroende för Sveriges strävanden att spela en roll i försöken att få igång samtal. De sågs mest som ambitioner drivna av svenska egenintressen: att visa den inhemska opinionen att regeringen gjorde något och att vinna prestige som internationell aktör.

Åselius menar att Sverige därtill kom att få en roll i den nordvietnamesiska propagandan. Redan 1963 tog Centralkommittén i Hanoi det första strategiska beslutet att eskalera striden i söder (den så kallade ”Södern först”-linjen). Då fattades även ett beslut att intensifiera propagandan i västvärlden för att mobilisera opinion mot USA:s närvaro i Vietnam. Åselius slutsats är att nordvietnameserna förstod hur de skulle få de svenska diplomaterna med sig genom att bekräfta den nationella självbild som svenskarna framhöll i sina samtal (Sverige som den opartiska trovärdiga rösten med en särskild uppgift) och även diplomaternas bild av sin egen personliga betydelse. Oavsett hur effektiv denna taktik var, kom svenska uppfattningar att i viktiga avseenden ligga den nordvietnamesiska propagandan nära.

Det fanns även ett emotionellt engagemang och en romantisk syn på befrielsekampen som bidrog till att Nordvietnams utsagor och agerande inte utsattes för någon kritisk diskussion. I detta avsnitt är boken utan pardon: den citerar åtskilliga UD-rapporter från besök i Hanoi som visar hur författarna blivit charmade av vad de sett och hört och tycks ha tappat sin kritiska förmåga. Åselius säger att de alla verkar ha förälskat sig i Nordvietnam, även om ingen av dem hade några sympatier för kommunismen. Men de nordvietnamesiska värdarna märkte svenskarnas beundran och försökte genom oavbrutet smicker förstärka deras hänförelse. Bilden av Nordvietnam som ett harmoniskt konsensussamhälle fritt från korruption och förkonstling tycks också, menar han, ha erbjudit en projektionsyta för svenskarnas nationella självbild.

Det mest kontroversiella och omtalade inslaget i den svenska kritiken av USA:s krigföring blev statsminister Palmes fördömande av julbombningarna av Hanoi den 23 december 1972, då han genom uppräkningen av ortnamnen Guernica, Oradur, Babij Jar, Katyn, Lidice, Sharpville, Treblinka skapade en länk mellan de amerikanska bombningarna och nazisternas folkmord. Utkastet till uttalandet hade en-

FOTO WIKIMEDIA COMMONS

ligt Åselius skrivits av Anders Ferm dagen innan, men utan de citerade parallellerna, som Palme själv lade till vid köksbordet på kvällen. Palme visade texten för Erlander och Alva Myrdal, men inte för några tjänstemän på UD. Åselius ger ett antal exempel på hur parallellerna till nazisterna gjorts tidigare i svensk debatt, första gången i en UD-promemoria av Jean-Christophe Öberg redan i slutet av 1965, därpå i en dikt som denne publicerat i *Expressen* 1969 efter massakern i Song My. Palme hade själv nämnt Treblinka i en *DN*-essä om Vietnam 1970. Åselius menar att tanken att jämställa den amerikanska krigföringen med nazisternas krigsförbrytelser tycks ha varit förhållandevis normaliserad i svensk Vietnamdebatt vid denna tid. Öbergs rapportering från Hanoi om de återupptagna bombningarna från den 18 december 1972 ”bidrog till att skapa en sinnesstämning i Stockholm där avsiktlig grymhet och folkmordsförberedelser förväntades från det amerikanska flygvapnet”.

Andra med Sverige jämförbara länder kritiserade också bombningarna i skarpa ordalag. Men jämförelsen med nazisterna förblev endast svensk. Amerikanarna blev ursinniga, inte minst Kissinger själv med sin tysk-judiska bakgrund. Även tyskarna var störda; enligt Bonnambassadens rapportering fann de Palmes liknelse pinsam, blåögd och ohistorisk, och ansåg att förintelsens unika karaktär banaliserades genom sådana jämförelser. Åselius menar att den unika parallellen bör förstås mot bakgrund av ”Förintelsen som en svensk icke-erfarenhet”. Andra kritiska länder hade mer direkta erfarenheter av andra världskriget, av Förintelsen och av USA:s roll för Europas befrielse än vad som fanns hos eliterna i Sverige.

ÄR ÅSELIUS SKILDRING av huvudpersonernas agerande orättvist kritisk? De som drev Vietnampolitiken på UD var utan tvivel begåvade och välformulerade, fyllda av äkta övertygelse och skickliga både som operatörer och opinionsbildare. Även om deras argument brast och Sveriges intressen tog en del skada, kan man mer än ett halvsekel efteråt kanske ändå säga att de befann sig på rätt sida av historien åtminstone i den bemärkelsen att de kritiserade ett krig som var ett av USA:s största strategiska misstag under 1900-talet.

Kanske skulle Åselius inte hålla med om den värderingen, eftersom den rätta sidan av historien är svår att förena med en diktaturs strävan att erövra ett annat land. Hans kritiska skildring fokuserar på att huvudpersonerna var begränsade av sina egna övertygelser och ambitioner, eller som Åselius skriver: ”De svenska diplomaterna var inte bara offer för vilseledning. Det Vietnamkrig som intresserade de svenska diplomaterna var det Vietnamkrig som kunde bekräfta Sveriges betydelse i världen.” Den svenska politiken kom därför att lida av enögdhet i viktiga avseenden. Den främsta villfarelsen gällde nog oviljan eller oförmågan att se Nordvietnam som den kommunistiska enpartidiktatur det var, dess tidiga kontroll av motståndsrörelsen i söder och dess beslutsamhet att militärt erövra det självständiga grannlandet Sydvietnam.

Det betyder inte att romantiseringen av Nordvietnam var en förutsättning för kritiken av kriget. Det starkaste motståndet mot kriget utvecklades som bekant i USA självt, även bland många realister som inte hade några illusioner om Nordvietnam. I Ken Burns gripande och monumentala filmserie *The Vietnam War* (som numera finns på Netflix) kan man lyssna på hur samtliga amerikanska presidenter och försvarsministrar uttalar sin insikt att kriget inte kan vinnas, till och med än mer övertygande än vad som framgår i Pentagonpapperen. Men cynism, prestige och krass inrikespolitisk taktik gjorde att kriget fortsatte, trots att de fem sista och

”Det betyder inte att romantiseringen av Nordvietnam var en förutsättning för kritiken av kriget. Det starkaste motståndet mot kriget utvecklades som bekant i USA självt, även bland många realister som inte hade några illusioner om Nordvietnam.”

blodigaste åren gick åt till att försöka avsluta striderna utan att tappa ansiktet. Hela eskaleringsfilosofin och senare försöken till ”vietnamisering” och de massiva bombningarna byggde dock på en villfarelse: att man skulle kunna tvinga en kompromisslös regim, som var beredd att i stor skala offra den egna befolkningen, till en kompromiss i den avgörande frågan om Vietnams framtid.

Den största amerikanska villfarelsen var dock dominoteorin, en vidareutveckling av *containment*-politiken gentemot Sovjetunionen, men med avseende på avlägsna delar av världen. I de senatsförhör som senator Fulbright organiserade i början av 1966 utfrågades även containmentpolitikens upphovsman George Kennan. Han underkände containments relevans för Sydostasien och menade att det saknades grund för ett amerikanskt ingripande där. ”Vi borde vara mindre skrämda av vad som händer i små länder, det är inte vår sak, och vi kan inte ingripa med framgång.” Och han tillade: ”När det gäller att bistå folk att stå emot kommunistiska påtryckningar av alla slag, så är jag övertygad om att ingen sådan hjälp kan bli effektiv, om inte folket självt har en hög beslutsamhet och en vilja att hjälpa sig självt. I samma ögonblick som de börjar lägga det mesta av bördan på oss, så är situationen förlorad.” Och det var ju så det blev: USA kom att sitta fast med ansvaret för vad som skedde i ett land som ohjälpligen saknade en effektiv ledning. Sedan den alltmer auktoritäre presidenten Diem eliminerats på amerikanskt initiativ 1963 (och mördats)

► *Evakuering av vietnameser från Saigon till USA den 29 april 1975.*

FOTO WIKIMEDIA COMMONS

utbröt kaos, och de följande sydvietnamesiska regeringar som USA skulle hjälpa blev därefter rent amerikanska skapelser. Kriget kunde bara sluta på det sätt George Kennan angav i senatsförhöret.

Åselius refererar till en del av senare tids forskning om kriget. En revisionistisk skola har menat att det – med tanke på hur utvecklingen blev – var rätt att militärt stödja Sydvietnam, men att krigföringen undergrävdes av politisk feghet. Och även om det genomkorrupta Sydvietnam inte kunde räddas, menar denna skola, köpte USA genom kriget tid åt andra länder i Sydostasien att bygga upp institutioner och ekonomi nog att stå emot kommunistiska omstörtningsförsök. Åselius hävdar att forskning efter 1990, byggd på källor från före detta kommunistiska arkiv, har visat att det fanns en starkare koppling mellan Maos geopolitiska ambitioner och kriget i Vietnam än tidigare känt, och att Hanoi självt var delaktigt i att eskalera konflikten och från början hade ett fast grepp om gerillan i söder. Dominoteorin skulle möjligen kunna sägas ha varit korrekt så länge det handlade om förhoppningar och avsikter i Peking eller Moskva, även om dessa inte hade förmågan att omsätta ambitionerna i praktiken.

Undertecknad deltog i demonstrationer mot kriget, såväl i USA som i Sverige, och även i u-avdelningens firande med tårta på UD:s takterrass den 30 april 1975, när ”FNL segrade och vann”, dock utan att tro Nordvietnam om några särskilda goda avsikter eller ädlare egenskaper – mer än som den enda aktör som kunde bringa ett alltmera meningslöst krig till ett möjligt slut. Ett slut på ett kvartssekel av lidande, död och urskillningslös förstörelse tedde sig som en lättnad oavsett de fortsatta konsekvenserna.

ÅSELIUS BOK ÄR en god genomlysning av UD:s roll i den svenska Vietnampolitiken, inte minst de agerandes stundom blandade motiv, oklara verklighetskoppling och sammanblandning av tjänstemannaroll och partipolitisk aktivism. Boken blir därmed också en påminnelse om vikten av att undvika villfarelser, inte minst i de frågor som engagerar mest. Aktivism med goda intentioner men utan opartisk rapportering och kritisk genomlysning innebär en risk även i dag – och särskilt bör den egna ambitionens och självbildens inflytande ständigt rannsakas. Imperialismen må ha ändrat karaktär, liksom antiimperialismen, men Boström verkar leva vidare.

▸ Tomas Bertelman är före detta ambassadör i Moskva.

Erik Åsbrink
Gunnar Sträng

BONNIERS | 484 S. | ISBN 9789100167523

POLITIKER MED PONDUS OCH BÅDE GODA OCH DÅLIGA SIDOR

Recensent Lars Magnusson

GUNNAR STRÄNG BLEV för många själva sinnebilden för trygghet och pondus och är intimt förknippad med den svenska framgångssagan. När en av hans arvtagare på posten som finansminister, Erik Åsbrink, nu har skrivit en biografi om Sträng, kan man beklaga att han inte mer har tagit utgångspunkt i sina egna erfarenheter som minister och ledande socialdemokrat och på det sättet fördjupat bilden av Sträng.

POLITIK & SAMHÄLLE

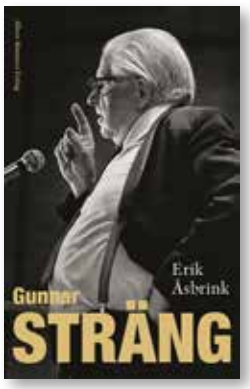

GUNNAR STRÄNG (1906-1992) är förmodligen en av 1900-talets mest kända svenska politiker. Mer än någon annan har han kommit att personifiera det samhälls- och välfärdsbygge som är förknippat med den svenska socialdemokratins framgångssaga. Under 1900-talet tog vårt land klivet från att ha varit ett visserligen befäst men ändå veritabelt fattighus, enligt radikala vänsterröster från seklets början, till ett av världens mest välmående länder. Vilken roll (s)politiken spelat i detta bygge är förstås omtvistat. Den svenska modell som på allvar började utformas från och med 1930-talet hade utan tvivel ett ursprung i en mycket lyckosam industriell utveckling som inletts under 1890-talet. Den innebar inte enbart en snabbt ökad tillväxt av det materiella välståndet. Ett sådant blev också i jämförelse med många andra länder ovanligt jämnt fördelat – åtminstone fram till 1980-talet. En snabb industrialisering ledde även till minskade inkomstskillnader. Efterkrigstidens så kallade ”lönestrut” – som just visade hur löneskillnaderna minskade – berodde på en hög efterfråga på svenska industrivaror, vilket i sin tur pressade upp industrins löner.

Det betyder inte att man bör bortse från politiken som utan tvivel spelat en förstärkande roll för välfärdsbygget. I denna hade socialdemokratin och inte minst Gunnar Sträng en viktig roll. I rättvisans namn bör i sammanhanget dock nämnas ett lyckosamt koalitionsbyggande som bidragande faktor. Det gäller samarbetet med bönderna inom regeringskoalitioner under 1930- och 1950-talet. Men det gällde också ett – visserligen inte alltid gnisselfritt – samarbete mellan arbetsmarknadens parter inom ramen för en svensk modell med syfte att hålla staten utanför. Sträng kom från samhällets djupskikt och hade arbetat sig upp till att bli ombudsman i lantarbetareförbundet för att sedan bli dess ordförande. Under 1940-talet hade han på allvar tagit sig in i politiken. Han blev konsultativt statsråd med ansvar för den omedelbara efterkrigstidens ransoneringar och folkhushåll, några år därefter socialminister och sedan finansminister. Det senare fögderiet höll han i legendariskt strama tyglar mellan åren 1955 och 1976. Han blev något av en trygg fadersgestalt som en gång om året i tv oemotsagd (!) i detalj kunde dra årets statsbudget och visa hur bra det gick för Sverige. Sträng hade en omvittnat stark klasskänsla men gick hem också hos direktörerna. Han blev för en hel generation själva sinnebilden för trygghet och pondus.

GUNNAR STRÄNG HAR hittills förärats två biografier. Först på plan var Anders L. Johanssons i två delar, med ett betydande tidsavstånd mellan de båda delarna (1992 och 2017). Den andra, alldeles nyutkomna, är författad av Erik Åsbrink, en av Strängs arvtagare som socialdemokratisk finansminister mellan 1996 och 1999. På en gång skall det sägas att en direkt jämförelse lätt

blir till en orättvis betraktelse. Till skillnad från Åsbrink har Johansson haft tillgång till intervjuer och Strängs privata arkiv, som bland annat innefattar brev och korrespondens. Denna skillnad blir allra mest tydlig när det gäller Strängs uppväxtår, hans tidiga karriär och familjeförhållanden. Men också när det gäller mera sentida förhållanden ger särskilt Strängs korrespondens möjlighet till en mera fullödig beskrivning. Åsbrink får i stället ösa ur mera sekundära källor som inte kan ge lika stor närhet. Hans biografi blir därför mera av en framställning av hur omvärlden såg på Sträng i form av minnesintryck och framställningar i utgivna självbiografier, bland annat av socialdemokratiska regeringskollegor. Inte minst gäller det Tage Erlanders dagböcker som lämnat mycket material. Erlander var som bekant kluven till Sträng. Han insåg värdet av att ha sin finansminister vid sin sida (särskilt som vallokomotiv), men retade inte sällan upp sig på dennes självsäkra attityd.

Det framstår som litet oklart vad Åsbrink tänkt sig med denna biografi. På något sätt verkar han inte vilja låtsas om Johanssons framställning. Men egentligen hade det varit bättre om han tagit den som utgångspunkt, fyllt i där det finns luckor och fördjupat på områden där det kanske behövs. Åsbrink har fördelen av att själv ha varit finansminister och ledande socialdemokratisk politiker. Han hade, låt vara som ganska ung, tjänat under Sträng och varit statssekreterare i finansdepartementet. Han är mera insider än Johansson. Men har tar inte riktigt det betet.

Efter läsningen är det tydligt att hans skildring av Sträng överensstämmer väl med Johanssons. I båda fallen får vi ta del av en fascinerande politiker med goda och sämre sidor. Vi får reda på att han inte hade det så lätt i början av sin tid i regeringen, men att han på 1960-talet stod på krönet av sin bana. Att han i början av 1970-talet hamnade i otakt med tidens långhåriga vänstervågare blir också tydligt, liksom hur han misstog sig på konjunktursvängningarna under de senaste åren av sin tid som finansminister. Han drog ned i finanspolitiken när han skulle dragit på (1972) och lättade på kranarna (1975) när han skulle ha gjort tvärtom. Mycket tydligt i båda biografierna blir också hur Sträng på ett närmast nonchalant sätt underskattade den kritik som Astrid Lindgren riktade i sin berömda Pomperipossa-artikel som utan tvivel bidrog till att fälla regeringen Palme 1976.

DET ÄR SYND att Åsbrink behandlar Sträng på samma jämna kronologiska sätt som Johansson. I stället hade det förmodligen gett mycket mera om han gjort ett mera strategiskt urval; varför inte nöja sig med att skildra Sträng som finansminister och därmed kunna gå mera på djupet? Genom att känna miljöerna och det löpande arbetet, liksom de taktiska och strategiska överväganden som en finansminister måste göra, hade Åsbrink här kunnat ge viktiga bidrag. Han ger viss ny information om hur själva samarbetet såg ut i kanslihuset mellan ministrarna under Strängs tid, men han kunde förmodligen ha sagt mera om hur arbetet lades upp med de sakkunniga tjänstemännen och experterna. Här och var framgår mellan raderna en till viss del återhållen kritik av Strängs behandling av riksbankens och andra myndigheters chefer.

> ”Han blev något av en trygg fadersgestalt som en gång om året i tv oemotsagd (!) i detalj kunde dra årets statsbudget och visa hur bra det gick för Sverige. Sträng hade en omvittnat stark klasskänsla, men gick hem också hos direktörerna. Han blev för en hel generation själva sinnebilden för trygghet och pondus.”

Kanske hade detta varit värt att fördjupa sig mera i – även om det i fallet med riksbanken kanske hade hamnat litet för nära. Nog får man känslan av att personkemin mellan Sträng och författarens far Per Åsbrink inte var den bästa! Men när nu detta är sagt skall det inte förta att Åsbrinks biografi är både intressant och välskriven. Att Sträng förlänats två skildringar i helfigur visar utan tvivel att han var en politiker och personlighet av ett slag som knappast längre finns. Det är också förtjänstfullt att som Åsbrink extra lyfta fram den språkkonstnär som Sträng var i sina tal och föredrag. Den lista som han förmedlar över de vrickningar på det svenska språket som den finansminister som ibland kallades en modern Gustav Vasa kunde åstadkomma i sin krafts dagar är helt obetalbar.

Kjell-Olof Feldt och Gunnar Sträng i riksdagen 1979.

FOTO KENNETH JONASSON/TT NYHETSBYRÅN

Lars Magnusson är professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet.

Anders Åslund
Russia's Crony Capitalism – The Path from Market Economy to Kleptocracy

YALE UNIVERSITY PRESS
320 S. | ISBN 9780300243093

PUTIN ÅTERSKAPAR DEN ÄRFTLIGA ARISTOKRATIN

Recensent Olof Ehrenkrona

ANDERS ÅSLUND ÄR sannolikt den störste Putinkännaren utanför Ryssland, men hans nya bok är ingen psykologisk studie utan en beskrivning av den institutionella och ekonomiska utvecklingen under Putin. Den inhemska utvecklingen liknar en tsaristisk restauration. Att Stalin återupprättas beror på hans roll i världspolitiken. För sin legitimitet behöver Putin återupprätta Rysslands internationella status.

POLITIK & SAMHÄLLE

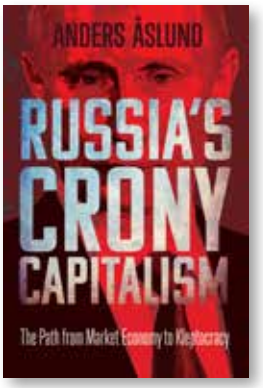

ANDERS ÅSLUNDS OMDÖME om Vladimir Putin, när denna i år överträffade Leonid Brezjnevs tid som härskare i Kreml, lyder: ”Han har spelat sin dåliga hand väl.” Åslund, som sannolikt är den störste Putin-kännaren utanför Ryssland, har uppmärksammat märkesåret med en ny bok om Rysslands förvandling under Putin till en tämligen fullt utvecklad kleptokrati, *Russia's Crony Capitalism – The Path from Market Economy to Kleptocracy.*

Boken är ingen psykologisk studie av Putin, utan huvudsakligen en beskrivning av den ekonomiska och institutionella utvecklingen under hans regim, Den innehåller emellertid också en bra sammanfattning av Jeltsin-åren och vad som gick snett i övergången från den sovjetiska totalitära samhällsordningen och planhushållningen till marknadshushållning och demokrati. Åslund såg utvecklingen inifrån när det forna Sovjetunionen upplöstes. Han var rådgivare till Boris Jeltsins regering och samarbetade med Jegor Gajdar 1991–1994. Han var därefter i tre år rådgivare till regeringen i Ukraina. Det var också Åslund som före Sovjetunionens sammanbrott konstaterade att den amerikanska underrättelsetjänsten grovt överskattade den sovjetiska ekonomins styrka. Han hade som svensk diplomat i mitten av 1980-talet varit stationerad i Moskva och där lärt känna de reformekonomer som ett knappt decennium senare skulle avveckla planhushållningen.

Supermakten, som de tog över, karakteriserades av Zbigniew Brzezinski som ett tredje-världen-land med kärnvapen. Richard Pipes beskrev Sovjetunionen i slutskedet som ett land i en revolutionär situation med en elit som inte längre kunde styra och ett folk som inte längre ville följa. Efter snart tre decennier är Ryssland materiellt sett i betydligt bättre skick än under Sovjetunionens långa stagnationsperiod. Men institutionellt, menar Åslund att landet har fallit tillbaka till tsardömets sista decennier. Tillbaka är det auktoritära styret och den välbeställda, men hopplöst korrupta eliten – en plutokrati, som Åslund också betecknar som en begynnande aristokrati, en gynnad krets som bestjäl staten under statsledningens välvilliga överinseende och delaktighet. En ”auktoritär kleptokrati” är det epitet som Åslund förser dagens Ryssland med.

Med stor systematik och betydande slughet har Putin byggt sin maktställning med hjälp av säkerhetsorganen och genom att överta kontrollen över regionerna. Hans parti kontrollerar duman och hans krets både massmedier och de statsägda, strategiskt betydelsefulla företagen. Beslutsvägarna är centraliserade, även om Putin utövar sin egen makt genom att medla och döma, snarare än genom att proaktivt ingripa i processerna.

Hans maktkombinat utgörs av fyra cirklar. Den första är den exekutiva makten och det nationella säkerhetsrådet med trogna namn som Sergej Ivanov, Nikolaj Patrusjev och Alexander Bortnikov. Den andra består av de statliga företagen. Juvelen i kronan är Gazprom som var det första stora företag som Putin tog kontroll över 2001. Statsföretagen är mer maktinstrument än affärsdrivande verksamheter. De skyddas av protektionistiska åtgärder och ges i praktiken en monopolställning inom sitt område. Lojaliteten gentemot Putin kommer i första hand. Nedgraderat är däremot intresset för investeringar, teknologisk modernisering, konkurrens och entreprenörskap, skriver Åslund. Gazprom leds av Aleksej Miller, Rosneft av Igor Setjin och konglomeratet Rostec av Sergej Chemezov, alla trogna män i Putins närhet.

Den tredje cirkeln är Putins ”cronies” – vännerna – och deras bolag. Här möter vi namn som Timtjenko, känd i Sverige för sina affärsrelationer med Torbjörn Törnqvist och hans bolag Gunvor, bröderna Rotenberg och Yuri Kovaltjuk. De beskrivs av Åslund som kleptokrater, favoriserade av Putin i statliga upphandlingar och i lagstiftningsprocesser. Det är via den kretsen som Putin bygger sin privata förmögenhet. Storleken är okänd men mytomspunnen och mycket som tidigare var fördolt dök upp i avslöjandena av ”Panama Papers”.

Den fjärde cirkeln finns utanför Ryssland och är de stora förmögenheter som har placerats utomlands, företrädesvis i USA och Storbritannien, som båda tillåter anonymt ägarskap. Systemet är ett nätverk av monopol och karteller som kontrollerar strategiska branscher: olja, gas, infrastruktur. Gemensamt för dem är att de ger gott om utrymme för kick-backs. ”Systemet är motsatsen till marknadsekonomi med konkurrens”, konstaterar Åslund, som hittar de närmaste internationella jämförelserna i Kina och Brasilien. Kina är dock mer decentraliserat med en statlig sektor som är väsentligt mindre än den ryska och Brasilien är trots allt fortfarande en demokrati, menar Åslund och konstaterar torrt att det brasilianska rättsväsendet har satt de tre senaste presidenterna i fängelse.

I BOKEN STÄLLS frågan varför oligarkerna lever ett så utsvävande liv. Åslunds förklaring, som jag tror är helt riktig, är det svaga skyddet för äganderätten. Privategendomen är bara till låns och kan tas ifrån en människa lika snabbt och godtyckligt som hon har förvärvat den. Detta främjar kortsiktighet och lyxkonsumtion i stället för investeringar och sparande för framtiden. Så uppträdde den gamla aristokratin under tsarerna och samma mönster upprepas under Putin av de nya aristokraterna i den ”ärftliga plutokrati” som är hans hov.

Åslund för två resonemang kring detta tema som blir ett slags framtidsspaning. Det ena handlar om traderingen av makt och förmögenheter till en ny generation.

Putins krets har nått upp till den ålder när den måste tänka på sina arvtagare, menar han. I valet mellan de tre vägar som står till buds – demokratisering och modernisering, att upprätta den fascistiska polisstaten eller att etablera en aristokrati som ärver positionerna och pengarna – tycks Putin ha valt det sistnämnda. Åslund ser familjens växande betydelse i det ryska samhället som ett element i landets avinstitutionalisering. Prinsarna är omåttligt rika, men deras rikedomar är precis som fädernas beroende av härskarens nåd. Han noterar också hur det har blivit populärt att bygga sig palats i sjuttonhundratalsstil efter mönster från de stora, importerade arkitekterna Rastrelli och Cameron.

Det andra resonemanget är hämtat från ekonomerna Daren Acemoglus och James Robinsons uppmärksammade bok *Why Nations Fail* (2012). De hävdade att problemen i form av avtagande tillväxt till följd av ett svagt äganderättsskydd växte i takt med att ekonomierna blev alltmer sofistikerade och företagen mer komplexa. Så länge ekonomin domineras av råvaror och tidig förädling av dessa kan en oligarkstyrd hushållning fungera hyggligt, men när ekonomin når högre stadier skärps kraven på lagstyre, förutsebarhet och skydd för immateriella rättigheter.

Här finns således två utvecklingshämmande tendenser i en aristokratisk samhällsmodell, där makt och pengar traderas genom arv i stället för genom transaktioner i en konkurrensutsatt miljö. Den första tendensen är att arvsekonomin upprepar sig själv och arbetar efter invanda mönster. Den andra är att innovationskraften försvagas och entreprenörskapet uteblir när äganderätten reduceras till en arrenderelation med en mer eller mindre godtyckligt begränsad dispositionstid och inte kan traderas fritt på marknaden eller vidare inom familjen.

▸ *Gazprom, det första företag som Putin tog kontroll över.*

Putins institutionella bygge syftar alltså inte främst till att utveckla Ryssland utan till att berika honom själv och hans inre krets. Varje försök att modernisera Rysslands näringsliv och diversifiera ekonomin har dött sotdöden på grund av den högsta ledningens ointresse. Intresset har i stället riktats mot sådant som har gällt landets internationella prestige och roll i omvärlden. Ambitionen att återupprätta Rysslands internationella status är uttryck för en genuin känsla hos Putin att ha förlorat av ett imperium och en världsordning som gav Ryssland och Sovjetunionen en plats vid bordet. Men den är också del i en legitimeringsprocess för ett system som utifrån alla andra perspektiv skulle sakna all legitimitet hos den vanlige medborgaren.

Åslund understryker att Rysslands inre omvandling inte innebär en återgång till förhållandena under Sovjettiden. När Stalin återupprättas, vilket numera sker frekvent, är det inte för hans inrikes terror utan för hans roll i världspolitiken och de stora territoriella och geopolitiska erövringarna. Den inhemska utvecklingen innebär snarast en återgång till det förrevolutionära Ryssland, ett slags tsaristisk restauration.

MEN I UTRIKESPOLITIKEN är det annorlunda. Åslund lyfter självfallet fram de fyra krigen under Putins vakt – Tjetjenien, Georgien, Ukraina och Syrien. Han noterar deras roll för att i kritiska skeden stärka Putins legitimitet och öka hans popularitetssiffror. Men han pekar också på kostnaderna. Militärutgifterna steg från 3,3 procent av BNP år 2000 till 5,3 procent av BNP 2016 (Sipri). Så länge BNP växte med 7 procent per år var det föga ansträngande, men i en stagnerande ekonomi och med växande krigskostnader blir prioriteringen en politisk belastning. Putins popularitetssiffror har också sjunkit i takt med de senaste årens ekonomiska stagnation. Till krigsnotan ska de signifikanta sanktionskostnaderna räknas, framför allt de finansiella sanktionerna och de som riktas mot Putins närmaste krets. Handelssanktionerna är inte lika politiskt effektiva, menar Åslund; det är personsanktionerna som har upprört Putin mest.

Samtidigt konstaterar Åslund att Putin har uppnått sitt mål: den multipolära världen. Det är en konsekvens inte enbart av Kremls dispositioner utan av att demokratin retirerar globalt. En kartell av auktoritära regimer har bildats, som har mer gemensamt med ett auktoritärt Ryssland än med ett demokratiskt Väst, en utveckling som har understrukits av den amerikansk-brittiska abdikationen från positionen som den fria världens banerförare.

Men den ryska framgången är dyrköpt. Vem vill göra upp med ett land vars ledning systematiskt bryter ingångna avtal? Åslund pekar på brotten mot FN-stadgan och Helsingforsavtalet och andra bilaterala avtal som Ryssland har slutit med Ukraina.

> ”Putins institutionella bygge syftar alltså inte främst till att utveckla Ryssland utan till att berika honom själv och hans inre krets.”

Till det kommer alla lönnmord som har utförts i Storbritannien, USA och Tyskland och den gråzonskrigföring som har bedrivits på cyberområdet. Allt detta undergräver naturligtvis tilltron till Ryssland som samarbetspartner. Det postsovjetiska Ryssland har i likhet med Tsarryssland svårt att finna sin roll på den globala arenan, konstaterar Åslund. Putin återkommer då och då till Wienkongressens Europa när han argumenterar för en ny europeisk, geopolitiskt baserad säkerhetsordning, i vilken Ryssland tillerkänns intressesfärer som förutsätter grannländernas underordning.

DEN BILD SOM ges i boken är av ett Ryssland som styrs av gamla reflexer, somliga från tsartiden, andra snarare hämtade ur den sovjetiska dominansmanualen. Det är en förhållandevis brutal beskrivning av ett land utan riktiga vänner och med ett inre liv som inte är hållbart. Det är också Anders Åslunds mest läsarvänliga bok, en väl komponerad skildring av tre decenniers rysk utveckling. Allt är inte svart. Författaren ser också de ljusa sidorna. Det klär honom, liksom också de generösa hänvisningarna till andras texter och reflektioner. Hans analys ligger nära Lilia Shevtsovas mörka bild av Rysslands ledarskap. Hon får också, med stor rätt flera positiva omdömen i boken. Shevtsova är utan tvivel en av de mest briljanta Rysslandsanalytikerna som ser mer än de flesta och dessutom före alla andra.

Russia's Crony Capitalism ger både experten och den normalt Rysslandsintresserade en riktigt bra och koncentrerad sammanfattning av förutsättningar och läge i vårt östra komplicerade och frustrerade grannland.

▸ **Olof Ehrenkrona är författare och egen företagare, f.d. diplomat och var 1991–94 planeringschef i statsrådsberedningen.**

FOTO WIKIMEDIA COMMONS

Ingemar Lindahl
Notes from the Graveyard of Diplomats – Cyprus 2002–2004

HETEROTOPIA PUBLICATIONS
349 S. | ISBN 9789925735938

LEKTION I HUR SVÅR KONFLIKT-LÖSNING KAN VARA

Recensent Anders Lidén

FÖRHANDLINGAR OM ETT enande av Cypern har pågått i mer eller mindre 45 år. Konflikten har kallats en begravningsplats för diplomater eftersom inga framsteg gjorts. Diplomaten och författaren Ingemar Lindahl var Sveriges särskilda sändebud till förhandlingarna under åren 2002–2004. Vi kan nu i dagboksform följa honom och vad som hände med hans förhoppningar om ett genombrott.

POLITIK & SAMHÄLLE

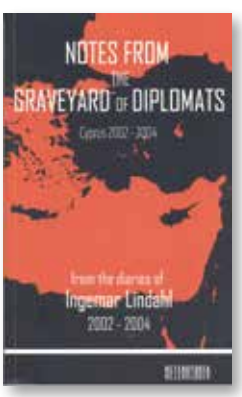

I **NORDEN TROR VI** oss ofta ha svaret på hur konflikter i andra länder ska lösas. Fred och samförstånd ligger närmast i våra gener, som diplomaten Ingemar Lindahl uttrycker det. Han pekar också på vår naivitet, distans och kyliga logik. Ofta har vi svårt att förstå de emotionella bottnarna i en konflikt av existentiell natur, att det finns dolda agendor och att det som sägs inte alltid är det som menas.

Övergivet hotell i norra delen av Cypern som kontrolleras av Turkiet.

I *Notes from the Graveyard of Diplomats* ger Lindahl oss en nyttig lektion i diplomatins villkor och hur svår konfliktlösning kan vara. I dagboksform får vi följa honom under åren 2002–2004 när han var Sveriges särskilda sändebud med uppgift att observera Cypernförhandlingarna och ge svenskt stöd.

Sedan självständigheten 1960 har Cypern präglats av konflikten mellan grek- och turkcyprioter. Efter en turkisk invasion 1974 är landet delat med en gräns tvärs över ön rakt igenom huvudstaden Nicosia med den turkcypriotiska minoriteten i norr och grekcyprioterna i söder. Förhandlingar om ett enande har mer eller mindre pågått under 45 år och alla sakfrågor har tröskats. Många entusiastiska diplomater har engagerat sig och tyckt sig se öppningar, men de har alla blivit lika besvikna. Konflikten har därför beskrivits som en begravningsplats för diplomater – ”graveyard of diplomats”.

Cyperns kommande EU-medlemskap ansågs år 2002 ha skapat förutsättningar för en lösning. EU ville inte ha en frusen konflikt innanför sina gränser och en ny regering i Turkiet ville närma sig EU. Mot denna bakgrund hoppades Lindahl att han skulle få uppleva ett genombrott. Vi får göra honom sällskap under två år som slutar i besvikelse och närmast bitterhet över att också detta försök fallerat.

LINDAHL ÄR MER än en diplomat. Han är poet, författare och har breda kulturella intressen. Under sitt uppdrag hinner han ta del av den cypriotiska kulturen och historien – både den grekiska och den turkiska – och på så sätt ökar hans insikter i konfliktens natur. Vi får följa förhandlingarna, men också Lindahls egna funderingar med utvikningar till andra områden av filosofiskt och kulturellt intresse och han ger oss stämningsbilder i form av poem, både sina egna och andras. Ibland tar han hjälp av Marcel Proust för att försöka hantera sin frustration över människans natur.

Lindahl lyssnar gärna på FN-medlaren Álvaro de Sotos professionella optimism. Samtidigt träffar han pessimister som påminner om hur länge sakfrågorna tragglats mellan parterna. ”De har lyssnat till samma sång sedan årtionden.” Han citerar Henry Kissinger när denne kommer till FN:s generalförsamling: ”Först träffar jag den turkiske ambassadören, därefter den grekiske och därpå den cypriotiske ambassadören och sen går jag till min terapeut.” Men framtiden i EU och tryck utifrån, från främst EU och FN, skulle nu hjälpa parterna att komma överens. Processen ser lovande ut med utsagor från de inblandade att de tror på en lösning. Undantaget är turkcyprioternas ledare Rauf Denktash, som till sist överspelas av Ankara och av att en stor del av den egna befolkningen vill se en framtid i EU. Det är länge tacksamt för grekcyprioterna att skylla på honom när de själva inte är särskilt angelägna om framsteg. De håller skenet uppe för att inte försvåra sin anslutning till EU.

Vi får följa Lindahl på många möten, ibland kanske litet för många. Vi får del av hans träffsäkra beskrivningar av de centrala aktörerna. Han reser ivrigt mellan Nicosia-Ankara-Aten och Stockholm med flera platser och förlitar sig, som svenskar brukar, på sina brittiska kontakter. De har mycket information att ge, men det visar sig till sist att det brittiska intresset för en lösning är begränsat. Britternas baser på ön skulle omedelbart ifrågasättas efter en fredsuppgörelse och de behövs särskilt så

FOTO AWAKENING/GETTY IMAGES

länge Storbritannien deltar militärt på annat håll i Mellanöstern.

Förhandlingarna tycks röra sig framåt mot ett slutdatum, innan Cypern blir EU-medlem den 1 maj 2004. Den FN-plan som läggs fram har då fått principiellt stöd från de viktigaste partierna i den grekcypriotiska delen och från en ny turkcypriotisk ledning i norr, som lyckats sätta Denktash åt sidan. Men ännu återstår folkomröstningar på båda sidor av ön.

Turkcyprioterna röstar ja, men bland grekcyprioterna blir det ett klart nej. Lindahl kan inte dölja sin ilska gentemot president Papadopoulos som torpederat en jaröst på den grekcypriotiska sidan. Han har spridit lögner för att misskreditera den FN-plan som han tidigare i princip sagt sig acceptera. Lindahl funderar kring lögner och dubbelspel i politiken och finner att Levanten med sin bysantinska bakgrund och olika folkgruppers försök att överleva genom att dölja sanningen, skulle vara ett bra studiefält.

DET ÄR FEL att bara skylla på Papadopoulos. Inte heller hans koalitionspartner Christofias gav sitt stöd till avtalet, varefter det var dödsdömt i folkomröstningen. Man kan lockas att tala om irrationalitet när man studerar en konflikt som den på Cypern och det är lätt att bli cynisk. Men människorna där har sin egen rationalitet och sina egna agendor. Grekcyprioterna har levt väl på sin sida av ön och är rädda för förändringar. Att behöva leva tillsammans och gemensamt styra ett enat Cypern tycks för många mer skrämmande än att fortsätta med en hård gräns tvärs över den gemensamma ön. De två folkgrupperna har levt åtskilda så länge att de blivit främmande för varandra, trots ett otal interkommunala projekt som organiserats av fredsivrare på Cypern och utifrån.

EU kunde inte köra över Grekland och bedriva effektiva påtryckningar mot grekcyprioterna. Det var EU-medlemskapet – utan sällskap av turkcyprioterna – som drev de grekcypriotiska ledarna, inte önskan om en lösning av konflikten. I det längsta spelade de med inför trycket från EU och FN. I epilogen skildrar Lindahl tre påföljande medlingsförsök, som också misslyckas. Ankara tappade tron på ett EU-medlemskap och sitt intresse för en uppgörelse. Grekcyprioterna var å sin sida nöjda med att ensamma få företräda Cypern i EU och konflikten förblev ”the graveyard of diplomats”.

▸ **Anders Lidén är före detta ambassadör, 1999–2002 sidoackrediterad ambassadör på Cypern.**

Björn Elmbrant
Marknadens tyranni – Och hur vi kan rädda demokratin

LEOPARD | 306 S. | ISBN 9789173437820

DIAGNOS MEN INGEN VISION

Recensent Jonas Ljungberg

De växande inkomstklyftorna i världen har sin grund i de avregleringar och privatiseringar som föreskrivits av den nyliberala ideologin, hävdar Björn Elmbrant, och orsaken till dessa idéers genomslag är ekonomernas makt. Men för att återta initiativet i dag krävs en vision, en alternativ ekonomisk teori, och någon sådan erbjuder Elmbrant inte.

POLITIK & SAMHÄLLE

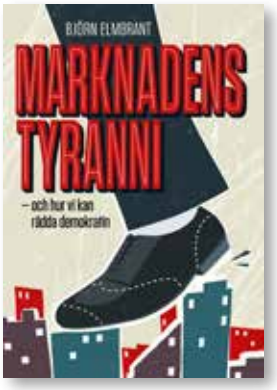

DET ÄR EN imponerande bok Björn Elmbrant har skrivit. I rasande tempo plöjer han igenom beslutsordningen bakom många av de marknadsliberala reformer som genomförts sedan början av 80-talet. Elmbrant problematiserar inte, utgångspunkten är given och finns utvecklad i tidigare böcker som *Hyperkapitalismen* (2000) och *Dansen kring guldkalven* (2005). De växande inkomstklyftorna både i Sverige och i omvärlden har sin grund i de avregleringar och privatiseringar som föreskrivits av den nyliberala ideologin.

Ett återkommande tema ägnas (ny)liberalismens rötter. Elmbrant gör en serie nedslag bland liberala profiler av olika dignitet. Herbert Tingsten och Bertil Ohlin framstår som undantag genom att inte beläggas med en likgiltighet inför nöd och ojämlikhet eller antidemokratiska böjelser. Två andra svenska liberala portalfigurer naglas däremot fast i dessa avseenden, trots erkända förtjänster i andra. Den ene är J. A. Gripenstedt för att han under nödåren i slutet på 1860-talet nekade statlig hjälp med ord om att den enskilde måste ”manligt bekämpa svårigheterna.” Den andre är Torgny Segerstedt för att han, före sitt motstånd mot Hitler, i *Handelstidningen* på 20-talet kallat Mussolini ”en örn bland småfåglar.”

Elmbrants förklaring till nyliberalismens genomslag är ekonomernas makt. Här kommer Friedrich von Hayek in i bilden, speciellt genom att hans status höjdes med Ekonomipriset till Nobels minne 1974. Assar Lindbeck ges en viktig roll, både på grund av sitt inflytande i Priskommittén och inom den svenska ekonomkåren. Elmbrant påpekar att Lindbeck blev rasande när Villy Bergström i Nationalekonomiska föreningen kallade nationalekonomin en skola i liberalism. Detta var ett ifrågasättande av den vetenskapliga objektiviteten och Lindbeck krävde att föredraget inte som brukligt skulle tryckas i Nationalekonomiska föreningens förhandlingar! Elmbrant bygger på med att James Buchanan, mer ideolog än ekonom med sin teori om *public choice*, fick ett större genomslag med Ekonomipriset 1986. Sammanfattningsvis blev resultatet att nyliberalismen, som växte fram som en kritik mot staten, kom att erövra och göra staten till sitt verktyg.

BUCHANANS KRITIK AV demokratiska beslutsprocesser passar väl in i Elmbrants tolkning av hur marknadstänkandet fått sådant genomslag i praktisk politik. Avgörande beslut har nämligen inte dragits genom några parlamentariska utredningar, utan drivits igenom i slutna rum av några få personer. Så var fallet med kreditmarknadsavregleringen, ”novemberrevolutionen” 1985, som utan förvarning till utomstående beslöts av riksbanksfullmäktige. Pensionsreformen förberedes länge i slutna förhandlingar, men Elmbrant slirar förbi att det sedan var ett riksdagsbeslut. Skattereformen 1990 framställs på liknande sätt, med Erik Åsbrink (s) som förhandlare och drivande, tillsammans med Kjell-Olof Feldt, för nyliberalismens genomslag inom själva socialdemokratin. Många andra av besluten, till exempel att överordna inflationsmålet framför sysselsättningen eller kronans anknytning till ECU (eurons föregångare),

kanske genomdrevs med överrumpling, men en riksdagsmajoritet konfirmerade besluten.

Bokens undertitel – *Och hur vi kan rädda demokratin* – kan förstås som en plädering riktad till socialdemokratin, särskilt riksdagsgruppen, att upphöra som transportkompani av fattade beslut. I annat fall är ”vi” ganska obestämt och anonymt. Det krävs något mer än en kritik av genomförd och med tiden förankrad politik för att vända en genomgripande politisk trend. Kanske oavsiktligt är detta något som Elmbrants bok också belyser: det handlar om att vinna problemformuleringsinitiativet. Elmbrant beskriver hur Ola Ullsten tvingades avgå som ledare för folkpartiet, men glider förbi sammanhanget med striden om löntagarfonderna och hur Saf samlade styrkorna. Paradigmskiftet inom ekonomkåren från keynesianism till nyliberalism, eller uppfattningen att marknadsmisslyckanden alltid är politikers fel, skapade sedan det intellektuella klimat som möjliggjorde förändringarna. En lärdom är att för att ta initiativet i debatten krävs en vision. Problemet i dag är att det som mest liknar en vision finns hos högerpopulismen. Om Elmbrant har rätt angående ekonomernas makt, så är det som behövs en alternativ ekonomisk teori, som i grunden gör upp med uppdelningen av samhället i ”närande” och ”tärande.”

> ”Elmbrants förklaring till nyliberalismens genomslag är ekonomernas makt.”

ELMBRANTS BOK ERBJUDER ingen vision men ger i alla fall en diagnos. Den är imponerande genom sin breda genomgång och idéhistoriska nedslag. Den rappa stilen framstår till en början som en serie mer eller mindre välgrundade påståenden, tills man som läsare upptäcker att fotnoterna ersatts av en källförteckning i slutet av boken, sida för sida, så den är lätt att hitta i. Nå, ibland stämmer inte sidhänvisningen och det är störande. Störande är även de grammatiska fel som förekommer här och där. Eller så är det något som hör till ett engagerat och viktigt arbete som snabbt ska ut till läsekretsen.

▸ **Jonas Ljungberg är professor i ekonomisk historia vid Ekonomihögskolan vid Lunds universitet.**

Qaisar Mahmood
Den besvärliga mångfalden
FRI TANKE | 141 S. | ISBN 9789188589293

ANEKDOTISKT OM MÅNGFALD I ARBETSLIVET

Recensent Radu Harald Dinu

QAISAR MAHMOOD argumenterar för en funktionell mångfald där människors skilda erfarenheter prioriteras. Detta kommer i sin tur leda till demografisk mångfald i både arbetslivet och samhället i stort. Men argumenten är dåligt underbyggda och boken påminner mer om en inspirationsföreläsning i ledarskap än ett intressant bidrag till diskussionen i ämnet.

POLITIK & SAMHÄLLE

NÄR UTBILDNINGSRADION (UR) utlyste två tjänster i februari 2016 blev annonstexten inom kort föremål för en intresseväckande debatt. UR hade letat efter medarbetare med erfarenhet av att ”rasifieras som afrosvensk/afrikasvensk”. Med andra ord föreföll de sökandes hudfärg vara ett av urvalskriterierna. Några månader senare fälldes public service-bolaget av Diskrimineringsombudsmannen (DO) eftersom annonstexten bröt mot diskrimineringslagen. Det är ”ganska tydligt att man är ute efter någon som har mörk hudfärg”, kommenterade Martin Mörk (sic!) beslutet, dåvarande enhetschef på DO. UR:s programchef vid denna tid menade däremot att syftet med rekryteringen är att ”vara relevanta för hela Sverige och vi menar allvar med vår Sverigespegling. Därför söker vi människor med skilda bakgrunder, åldrar, kön och erfarenheter.”

”Sverigespegling” kan tolkas som en lokal tillämpning av mångkulturalism, ett koncept som har diskuterats i flera årtionden av politiska filosofer och statsvetare. Å ena sidan argumenterar förespråkare för att det inte räcker om staten likabehandlar sina medborgare eller garanterar individuella rättigheter. Grupper som historiskt sett har missgynnats bör positivt särbehandlas genom vad den kanadensiske filosofen Will Kymlicka kallar ”gruppdifferentierade rättigheter”. Enligt Kymlicka kan staten aldrig vara neutral i frågor om kultur och identitet.

Detta förhållningssätt har å andra sidan kritiserats för sin begränsade generaliserbarhet då det bygger på de specifikt kanadensiska erfarenheterna av mångkultur. Men även de teoretiska antagandena har varit föremål för kritik eftersom resonemangen tenderar att leda fram till en mer statisk uppfattning om identitet. Multikulturalism framstår ur detta perspektiv inte som en kulturell befrielse utan som en kulturell tvångströja. Medlemmar i en minoritetsgrupp berövas möjligheten att korsa kulturella gränser, låna kulturella uttryck och definiera sig själva.

DET ÄR MOT denna problematik som Qaisar Mahmood tar spjärn i boken *Den besvärliga mångfalden.* Eftersom baksidetexten inte avslöjar mycket om innehållet förväntar sig läsaren att Mahmood ska föra samhällsanalytiska resonemang, inte minst på grund av att författaren Lena Andersson har skrivit förordet och Stina Wirsén har bidragit med illustrationer. Men redan efter läsningen av de första sidorna inser man snabbt att boken har föga att göra med politisk filosofi. Det som Mahmood har skrivit kan snarare klassificeras som en ledarskapsbok, som är genomsyrad av populärvetenskapliga och anekdotiska resonemang och som i första hand riktar sig till HR-specialister och rekryterande chefer. Samtidigt gör boken anspråk på att flera av de presenterade idéerna kan appliceras på en samhällelig nivå. Det som funkar i det lilla, funkar oftast lika bra i det stora, hävdar författaren. Redan detta postulat – som har visat sig vara högst problematiskt inom flera vetenskapsgrenar – ger skäl för att läsa vidare och titta närmare på Mahmoods kärnteser.

Även om turerna kring UR:s jobbannons inte nämns uttryckligt i boken, är det just perspektivet i annonsen som enligt Mahmood leder till ”fel typ” av mångfald. Många arbetsgivare fokuserar uteslutande på det som kallas visuell mångfald och rekryterar efter ”pigmenthalt eller kromosomuppsättning”. Mångfald tolkas alltför ofta som WYSIWUG (*What-you-see-is-what-you-get*), menar Mahmood. Läsaren får dock aldrig veta varifrån han har hämtat den informationen. Det finns även brister

> ”Många arbetsgivare fokuserar uteslutande på det som kallas visuell mångfald och rekryterar efter ’pigmenthalt eller kromosomuppsättning’. Mångfald tolkas alltför ofta som WYSIWUG (*What-you-see-is-what-you-get*), menar Mahmood.”

i argumentationen när Mahmood citerar studier som visar att sökande med arabiskklingande namn diskrimineras vid rekryteringsprocesser, då han hävdar att det motsatta inträffar i verkligheten: positiv särbehandling enligt WUSINWUG (*What-you-see-is-not-what-you-get*). Vi bör i stället leta efter ”rätt typ” av mångfald.

VAD ÄR DÅ ”rätt typ” av mångfald, enligt Mahmood? Arbetsgivare ska inte ägna sig åt att räkna huvuden och rekrytera ”en av varje sort” med avseende på etnicitet,

Qaisar Mahmood.

hudfärg, funktionsvariation, religion eller könsidentitet, det som Mahmood kallar för *demografisk mångfald*. Arbetsplatser ska inte heller ta in mångfaldsplaner för att vara goda eller för att skapa en bättre värld. Mångfald bör snarare vara neutralt, funktionellt och inte något normativt, hävdar Mahmood. Med *funktionell mångfald* menar han framför allt olikheter avseende yrkeserfarenhet, utbildning och personlighet, det vill säga sådant som är relevant för att en arbetsplats på ett effektivt sätt ska fungera. Det är alltså arbetsuppgifterna och kompetenserna som ska styra mångfalden och när krav på dessa förändras får man helt enkelt ändra på mångfaldsstrategierna. Det som anses vara ”rätt typ” av mångfald i dag kan således betraktas som dysfunktionell i morgon. Och det som betraktas som funktionellt i en statlig myndighet gäller förmodligen inte i en annan. Den funktionella mångfalden har inte bara den förmenta fördelen av att vara anpassningsbar utan den påstås även ge upphov till positiva sidoeffekter. När en organisation arbetar med funktionell mångfald får man också demografisk mångfald på köpet, argumenterar Mahmood.

Läsaren letar emellertid förgäves efter belägg för dessa dristiga teser och får nöja sig med författarens personliga förvissningar (”Jag är övertygad om att…”) och erfarenheterna som han har samlat på sin före detta arbetsplats. Förvisso tar Mahmood avstamp i ledarskaps- och organisationsteorier och evolutionsbiologin, men fotnotsapparaten liknar en färggglad bukett som omfattar allt från Youtube-videor, TEDx talks, Wikipedia-sidor till peer-reviewade artiklar och monografier. Läsaren får till exempel lära sig en hel del om dopaminduschar, reptilhjärnor och så kallade spegelneuroner i hjärnan. Även den brittiska realityserien *Elitstyrkans hemligheter* – en av Mahmoods favoritserier – tycks tillhandahålla viktiga lärdomar.

Samtidigt som Mahmood betonar att människan är en komplex varelse, för han alltför förenklade resonemang om vår ”innersta natur” och vårt förmodade obehag att hantera olikheter. Vi påstås inte vara programmerade för mångfald, ”inte för att vi är onda, utan för att evolutionen har pränatat i oss att vi har större chans att överleva morgondagen om den är hanterbar och förutsägbar”. Om vi inser våra evolutionära begränsningar i att hantera olikheter, lyder argumentet, kommer vi bli bättre på att dra fördelar av den besvärliga, men i vår tid nödvändiga mångfalden.

MAHMOODS FUNKTIONELLA MÅNGFALDSMODELL är varken vetenskapligt välunderbyggd eller övertygande genom utförliga

Illustration av Stina Wirsén ur boken.

argument. Påståendet att den funktionella modellen är fri från normativa premisser kan naturligtvis kritiseras. I likhet med hur Kymlicka visar att ingen stat i praktiken förmår att inta en kulturellt neutral position gentemot sina medborgare, formulerar arbetsgivare inte heller sina mål i ett kulturellt vakuum. De arbetsuppgifter som anses vara relevanta, eller de olikheter som anses vara funktionella, är alltid redan betingande av individers och gruppers förförståelse. Det leder nödvändigtvis inte till slutsatsen att positiv särbehandling enligt mångkulturella principer bör styra rekryteringar, men den funktionella modellen hade behövt problematiseras och diskuteras mer utifrån kritiska perspektiv. Detta särskilt med tanke på att Mahmood även anser att en funktionell mångfaldsmodell kan tillämpas på makronivå. Olikheter som är relevanta för arbetsplatser kan dock inte utan vidare överföras till samhällen.

Mahmood gör en avslappnad framställning där läsaren ofta tilltalas direkt i andra person, vilket ger texten en personlig ton. Men detta gör också att boken bitvis påminner om en inspirationsföreläsare som lånats in på en statlig myndighet för att pigga upp en grå personaldag. *Den besvärliga mångfalden* kommer inte att bli ett referensverk för samhällsvetare. Däremot kommer boken med all sannolikhet att hitta en och annan läsare på marknaden för coachningslitteratur.

Radu Harald Dinu är lektor i historia vid Jönköping University.

FOTO TILL VÄNSTER: FRI TANKE / TILL HÖGER: STINA WIRSÉN, ILLUSTRATION UR BOKEN

FILOSOFI & PSYKOLOGI

James A. Harris
Hume – Liv och tänkande
(*Hume – An Intellectual Biography*)
ÖVERS. JIM JAKOBSSON
FRI TANKE | 652 S. | ISBN 9789187935640

FILOSOFEN SOM GAV OSS MER ÄN ETT HUM OM FÖRNUFTETS BEGRÄNSNINGAR

Recensent Henrik Bohlin

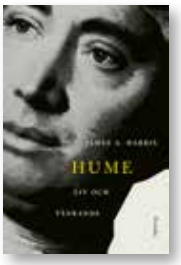

DAVID HUME (1711–1776) är enligt många i dag den främste engelskspråkige filosofen genom tiderna. Hans analys av det mänskliga förnuftet har haft ett enormt inflytande. Hume menade att förnuftet inte kan avgöra frågor om gott och ont, och hävdade att man måste göra en åtskillnad mellan fakta och värden, mellan ”är” och ”bör”. Nu föreligger James A. Harris biografi över Hume i en njutbar översättning av Jim Jakobsson. Temat i boken är inte så mycket människan Hume som hans idéer och den ger även en översikt över en hel periods tänkande i centrala frågor.

SÄG MIG OM du på ett passande sätt bildat och förfinat ditt förnuft och lagt ner tillräcklig omsorg på det, skriver den brittiske filosofen och upplysningstänkaren Anthony Ashley Cooper, earl av Shaftesbury, i dialogen *Moralisterna* från 1709. Hur ska du annars kunna avgöra vad som är en tillräcklig inkomst att leva på, när du bör hejda din ilska och när ge den fritt utlopp, hur mycket du ska låta dig styras av ärelystnad, eller hur mycket kärleken ska tillåtas uppta ditt liv? Liksom du behöver studera och skaffa dig erfarenhet för att bli en skicklig läkare eller advokat, måste du studera livet och forma det efter en regel och måttstock för att kunna leva väl och fatta moraliskt riktiga beslut.

En av kärnpunkterna i 1700-talets upplysning var just att människans moraliska nivå kan höjas genom kunskap och rationellt tänkande. Filosofer som Holbach och Condorcet såg fördomar, vidskepelse och brist på kunskap som orsakerna till slaveri, hat, förföljelser och religiös dogmatism. Vetenskapliga framsteg och en höjning av den allmänna kunskapsnivån var vägen till större frihet, högre moral och ökad respekt för människans naturliga rättigheter.

I vår tid har naturvetenskap, medicin och teknik gjort framsteg som knappast ens gick att föreställa sig på 1700-talet. Ändå plågas mänskligheten fortfarande av krig och religiös fanatism. Ledarna för de mäktigaste länderna står moraliskt och intellektuellt knappast på någon högre moralisk och intellektuell nivå än för tvåhundra eller tvåtusen år sedan, men i dag kan de utplåna hela mänskligheten med en knapptryckning. Som den tyske filosofen Jürgen Habermas påpekat kombinerar dagens värld stor rationalitet i valet av tekniska medel med stor irrationalitet i valet av mål och värden.

Kan vetenskap och rationellt tänkande skapa en bättre värld? Den skotske 1700-talsfilosofen David Hume är den som kanske djupast av alla utforskat det mänskliga förnuftets möjligheter och begränsningar. För några år sedan kom en ny intellektuell biografi över Hume av filosofihistorikern James A. Harris, verksam vid St Andrews universitet i Skottland. Den finns nu översatt till svenska som *Hume – Liv och tänkande*. Temat är inte så mycket människan Hume som hans idéer. Med sina 650 sidor är boken inte bara en biografi över en enskild person, utan en översikt över en hel periods tänkande kring människans natur, förnuftets räckvidd och begränsningar, politikens och det moraliska tänkandets grunder, samhällsekonomins lagar och religionens plats i samhället.

David Hume föddes 1711 som yngre son i en lågadlig godsägarfamilj, vilket innebar att han bara kunde räkna med ett mindre arv och i övrigt måste försörja sig själv. Han försökte sig på studier i juridik, men tyckte att Cicero och Vergilius var mer intressanta än den juridiska kurslitteraturen. Över huvud taget verkar universitetsstudierna inte ha gjort något djupare intryck på honom – det finns inget att lära av professorer som man inte lika gärna kan hitta själv i böckerna, kommenterade han senare. Några månader som anställd hos en köpman i Bristol gav inte heller mersmak. Hume bestämde sig i stället för att ägna sitt liv åt filosofin och försöka försörja sig som fri intellektuell och författare.

JAMES A. HARRIS hittar i några tidiga brev belägg för att den unge Hume tagit starka intryck av Shaftesbury, och ansträngde sig för att förfina sin karaktär och estetiska känsla i enlighet med Shaftesburys program för andlig självförbättring. Men vid ungefär arton års ålder drabbades han av något som i moderna termer antagligen skulle kallats en utmattningsdepression. När han återhämtat sig hade hans filosofiska grundsyn förändrats och det han kallar ”en ny scen för tänkandet” öppnat sig.

Fysikern Isaac Newton blev för Hume, liksom för andra upplysningstänkare, den stora vetenskapliga förebilden. I stället för att som Shaftesbury fråga hur dan människan borde vara, ville han med den nya naturvetenskapens empiriska metoder studera det mänskliga tänkandet så som det faktiskt är. Resultatet blev ungdomsverket *Avhandling om den mänskliga naturen* (1739–40), som i tre böcker behandlar förståndet eller kunskapsförmågan, ”passionerna” eller känslorna och principerna för moraliskt tänkande.

Hume ger en klassisk formulering av åtskillnaden mellan ”är” och ”bör”, fakta och värden, och hävdar i ett ofta citerat stycke att förnuftet är och bara kan vara ”passionernas slav”. Filosofer har sedan antiken hävdat att moraliskt handlande kräver att man kontrollerar sina passio-

ner med förnuftet, som när någon får en impuls att hämnas en oförrätt men tänker efter och hejdar sig. Men Hume hävdar att förnuftet över huvud taget inte kan avgöra frågor om gott och ont eller rätt och fel, utan bara kan upplysa oss om värdeneutrala fakta, om ”är” men inte ”bör”. Om två personer känner till alla fakta om ett mord men den ene upprörs av brottet och den andre förhåller sig likgiltig, är skillnaden mellan dem inte att den förste har mer kunskap eller tänker mer rationellt än den andre, utan att han har en känsla som den andre saknar, nämligen empati med offret och de anhöriga.

I undersökningen av kunskapsförmågan frågar sig Hume hur vi över huvud taget kan veta något om verkligheten utöver det vi iakttagit direkt. Hur vet jag att solen kommer att gå upp i morgon? Svaret verkar självklart: därför att den alltid gjort det i de fall vi tidigare observerat. Men detta är en slutledning från tidigare erfarenhet till framtiden, som bygger på det generella antagandet att framtiden kommer att likna det förflutna. Och för det antagandet finns inga andra skäl än att vår tidigare erfarenhet tyder på det, vilket förutsätter just det som skulle bevisas. Att vi ändå sluter oss från tidigare erfarenhet till framtiden beror enligt Hume inte på några förnuftsslut, utan helt enkelt på vanan att i tanken gå från den ena idén till den andra. Tidigare filosofer, ansåg han, hade en överintellektualiserad föreställning om det mänskliga förnuftet. Människans tänkande skiljer sig mycket mindre från djurens än man tidigare trott.

Humes analys av det mänskliga förnuftet har haft ett enormt inflytande. ”Jag tillstår öppet att det var just David Humes erinran som för flera år sedan först avbröt min dogmatiska slummer”, skrev Immanuel Kant 1783. Filosofen Karl Poppers försök till svar på Humes skepticism ledde till idén om vetenskaplig metod som hypotesprövning, en kombination av djärva gissningar, tester och vederläggningar, som gör att vetenskapen gradvis kommer närmare det undflyende målet sanningen. Distinktionen mellan ”är” och ”bör” är grunden för metodprincipen att vetenskapen ska vara värderingsfri. Hume har haft stor betydelse också på andra områden, bland annat som en av inspiratörerna till de senaste årtiondenas snabba utveckling inom empatiforskningen.

Avhandling om den mänskliga naturen är Humes mest lästa och kommenterade verk, men själv kände han sig aldrig nöjd med det. Han slutförde inte den planerade del som skulle handla om estetik, utan gick över till att skriva essäer om bland annat politik och ekonomi. Han skrev också ett åttabandsverk om Englands historia, som länge var standardverket inom området och som sålde så bra att Hume kunde förverkliga drömmen att leva på sitt skrivande.

David Hume, oljemålning av Allan Ramsay 1754.

> ”Jag tillstår öppet att det var just David Humes erinran som för flera år sedan först avbröt min dogmatiska slummer’, skrev Immanuel Kant 1783.”

HARRIS BOK INLEDS med en diskussion av vad det innebar för Hume att vara intellektuell, *a man of letters*. Hume var något i vår tid så ovanligt som universallärd forskare och samtidigt framgångsrik författare för en bred allmänhet. I dag är vi vana vid att dra skarpa gränser mellan akademiska ämnen som filosofi, historia och statsvetenskap, och mellan å ena sidan forskning om politik, ekonomi och moral och å andra sidan det praktiska utövandet av dem. Men Hume var ingen snävt specialiserad forskare av modernt snitt utan en samhälls- och kulturengagerad intellektuell med intressen som omfattade nästan samtliga den lärda litteraturens områden. Att filosofera betydde för Hume att närma sig ett ämne, oavsett vilket, på ett omsorgsfullt och analytiskt sätt och att ur sina undersökningar härleda så allmänna principer för förklaring som möjligt. Filosofin var inte en särskild akademisk specialitet utan ett sätt att tänka och skriva som i princip kunde tillämpas på vilket ämne som helst. Hume ville överbrygga klyftan mellan ”ren filosofi” och ”världen”, inte genom att kompromissa med filosofens objektivitet, utan genom att så långt möjligt distansera sig från vardagslivets intressen och frigöra läsarna från deras vanliga övertygelser och känslor.

Som filosofisk intellektuell försökte Hume höja sig över de vanliga striderna mellan olika intressegrupper och fraktioner. I sin historieskrivning är han, som Voltaire anmärkte, varken parlamentsanhängare eller rojalist, varken anglikan eller presbyterian, utan helt enkelt *un homme équitable*, en rättvis och opartisk betraktare. Hume ville med sitt författarskap bidra till ett offentligt samtal där alla parter fokuserar enbart på idéerna och argumenten, utan att försöka gissa och misstänkliggöra de andras bakomliggande avsikter och intressen. Låt oss återuppliva de lyckliga tider, skrev han, då antikens

FOTO WIKIMEDIA COMMONS

epikuréer, stoiker och skeptiker kunde leva tillsammans i förbehållslös vänskap utan att bry sig om sina åsiktsskillnader annat än i den mån de erbjöd material för diskussioner och samtal.

För att åstadkomma detta måste filosofen kunna distansera sig från vardagslivets intressen. Därför var det omöjligt för Hume att acceptera de begränsningar av tankens frihet som följer med ekonomiskt beroende av försäljningshungriga förläggare, rika mecenater eller akademiska arbetsgivare. Trots att han i dag räknas som den främsta engelskspråkiga filosofen genom tiderna hade han aldrig en tjänst vid ett universitet.

> ”Vad skulle hända om Hume levde i dag? Om han sökte forskningsbidrag från Vetenskapsrådet skulle de sakkunniga omedelbart förpassa hans ansökningar till papperskorgen. Frågeställningarna skulle ses som alltför oprecisa och dåligt avgränsade i den nutida forskningsvärlden, där forskare förväntas skriva om snävt specialiserade ämnen för andra forskare, inte om stora samhälls- och livsfrågor för en bildad allmänhet.”

Harris biografi har fått kritik för att han övertolkar skillnaden mellan Humes tidiga tänkande i *Avhandling om den mänskliga naturen* och hans senare mer essäistiska författarskap. Men även om den kritiken är berättigad är *Hume – Liv och tänkande* en ovärderlig resurs för att förstå Hume och hans samtid. Med en närmast encyklopedisk kunskap om 1700-talets vetenskapliga och politiska debatter fördjupar Harris förståelsen av Humes idéer genom att visa hur de växer fram i sitt historiska sammanhang och vilka frågor och tidigare ståndpunkter han hade att ta ställning till. Jim Jakobsson, i dag vår främsta översättare av filosofisk litteratur, förenar begreppslig precision med stilistisk elegans på ett sätt som gör den svenska utgåvan av boken till en njutbar läsupplevelse.

HUME ÄR DEN älskvärda, ödmjuka och generösa filosof vår tid behöver, skriver den brittiska filosofen och journalisten Julian Baggini (aeon.co, 15 augusti 2018). Det mänskliga förnuftet är för Hume ett frågande, prövande och självkritiskt förnuft. Hans rationalism är motsatsen till det som den franske 1800-talshistorikern Albert Sorel talade om som ”förnuftets fanatism”, den särskilda sorts dogmatism som under franska revolutionen fick anhängare av upplysningsidealen att dela in sig i sekter vilkas anhängare såg varandra som förrädare mot de sanna förnuftsidealen. Att inse den egna tankeförmågans begränsningar är enligt Hume det bästa motmedlet mot dogmatikerns trosvisshet. ”När vi finner att vi nått det mänskliga förnuftets yttersta gräns”, skriver han, erkänner vi vår okunnighet, och undviker på så vis ”det misstag som så många begått, nämligen att pådyvla världen sina förmodanden och hypoteser som de säkraste av principer.”

Vad skulle hända om Hume levt i dag? Om han sökte forskningsbidrag från Vetenskapsrådet skulle de sakkunniga omedelbart förpassa hans ansökningar till papperskorgen. Frågeställningarna skulle ses som alltför oprecisa och dåligt avgränsade i den nutida forskningsvärlden, där forskare förväntas skriva om snävt specialiserade ämnen för andra forskare, inte om stora samhälls- och livsfrågor för en bildad allmänhet. I sin strävan att tänka djupare än det vanliga käbblet mellan politiska partier och fraktioner skulle Hume angripas från både vänster och höger – han anklagades i sin egen tid för att vara både *whig* och *tory*, och för att vara en sedeslös ateist som undergrävde den allmänna moralen.

Men som James A. Harris påpekar betydde detta bara att det filosofiska samtal där Hume ville medverka inte redan pågick i väntan på att han skulle ta sin plats i det. ”Hans uppgift som intellektuell var att bidra till strävan att åstadkomma detta samtal – det samtal som vi kallar upplysningen”, skriver Harris. I dagens värld av postsanning, alternativa fakta och polariserade debatter är den uppgiften om möjligt ännu viktigare än på 1700-talet.

▸ **Henrik Bohlin är docent i filosofi och lektor i idéhistoria vid Södertörns högskola.**

Giorgio Agamben
Barndom och historia
– Förstörelsen av erfarenheten och historiens ursprung

(*Infancy and History – On the Destruction of Experience*)

ÖVERS. GUSTAV SJÖBERG

OEI EDITÖR | 144 S. | ISBN 9789185905980

BARNET SOM MÄNSKLIGHETENS SKROTHANDLARE

Recensent Lucas Gottzén

DEN ITALIENSKE FILOSOFEN Giorgio Agamben ser i leken en kraft som kan smula sönder tiden och demolera strukturer. För barnet kan vad som helst som det får i händerna bli en leksak, även det heliga. Barnet har inget annat mål än att leka och leva i sig självt. Därför menar Agamben att barndomen utgör en risk för samhället.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

VID INFARTEN TILL Borås står den amerikanske popkonstnären Jim Dines ”Walking to Borås”, en grandios bronsstaty föreställande Pinocchio. Dine ser den stumma trädockans förvandling till talande pojke som en symbol för konstens omvandlande kraft. En del skulle gärna överföra det till stadens påstådda metamorfos från krisande

► *En risk för samhället? ”Lekande barn i parklandskap”. Målning av Anton Petter (1781–1858).*

industriort till innovativ och konstnärlig stad, men för mig pekar Pinocchios långa näsa i stället mot andra sidan stadens centrum, där Hobbex enda butik låg när jag var barn. Butiken var som Leksakslandet i Carlo Collodis roman *Pinocchios äventyr*: en värld där det inte fanns något annat än lek, där det nästan alltid var lördag och timmarna sprang iväg. När jag inte förlorade mig själv i butikens alla leksaker för små och stora pojkar tummade jag sönder postorderkatalogen och drömde om radiostyrda bilar som aldrig blev mina.

I den till svenska nyligen översatta *Barndom och historia* från 1978 ser den italienske filosofen Giorgio Agamben Leksakslandets tidlöshet som ett uttryck för lekens kraft att smula sönder tiden och demolera strukturer. Lekens motsats, riten, försöker i stället att strukturera tiden och världen. Spänningen mellan lek och rit, mellan tendenserna att lösa upp tiden och strukturera den, finns i varje samhälle. På samma sätt som leken förstör tiden, menar Agamben att barndom utgör en risk för samhället. Barnet, som ännu inte fullständig människa, rör sig liksom spöket mellan två världar och hotar gränsen mellan levande och döda. För att de döda ska stanna i dödsriket krävs begravningsriter, som strukturerar relationen mellan världarna. På samma sätt har samhället initiationsriter för att föra barnet in i de vuxnas värld.

BARNDOM HAR knappast varit ett centralt ämne i filosofin, men är dock ett återkommande inslag i Västerlandets idéhistoria. Vitt skilda filosofer som Aristoteles, John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Walter Benjamin, Maurice Merleau-Ponty och Jean-François Lyotard har skrivit om barn eller barndom. Rör vi oss utanför filosofin finner vi förstås än fler barndomsteoretiker, som Philippe Ariès, Charles Darwin, Émile Durkheim, Sigmund Freud, Ellen Key och Margaret Mead.

Parallellt med ett ökat intresse för barn och barndom inom humanvetenskaperna har barndomsfilosofi under senare decennier vuxit fram som ett fält i egen rätt. Det kan ses som en del av kritiken mot både den västerländska metafysiken och mot den vita, manliga hegemonin inom filosofin, och en ökad villighet att lyssna till marginaliserade grupper. Den samtida barndomsfilosofin undersöker barndom som erfarenhet samt filosofins och vuxenvärldens föreställningar om barn.

Agambens diskussioner om barndom kan möjligtvis sägas falla inom denna tradition, även om hans huvudsakliga ärende knappast är barndomens erfarenhet som sådan. Hans intresse för barndom bör nog snarast ses som ett uttryck för hans återkommande försök att kila in sig i utrymmet mellan binära begreppspar för att sedan destabilisera dessa. Detta synliggörs inte minst i hans senare, explicit politiska verk om *homo sacer*, av vilka *Undantagstillståndet* och *Homo sacer – Den suveräna makten och det nakna livet* har översatts till svenska. Agamben menar att homo sacer överskrider *zoe* och *bios*. Det förra innefattar det biologiska ”nakna” livet, medan det senare syftar på ett politiskt kvalificerat, mänskligt liv. Paradexemplet på homo sacer är Muselmanerna i Auschwitz som bland annat Primo Levi skildrat. De kraftigt undernärda fångarna var apatiska, alltför tomma för att verkligen lida, och rörde sig i lägren som levande döda. Även Agambens kanske mest kända begrepp, undantagstillståndet, söker sig bortom det binära. Det exemplifieras just genom det nazistiska koncentrationslägret som en plats som befinner sig utanför, men samtidigt innanför lagen.

Agamben teoretiserar kring barndom på liknande sätt. Det begrepp han använder för barndom är italienskans ”infanzia”, vilket kommer från latinets ”infans” och betyder ”stum” eller ”den som inte kan tala”. På många sätt handlar *Barndom och historia* om hur människan likt Pinocchio går från ett stumt tillstånd till att träda in i språket. Som Gustav Sjöberg påpekar i det förtydligande efterordet undersöker Agamben detta genom att ägna ansenligt utrymme åt utläggningar av strukturalistisk språkvetenskap och antropologi, men också åt kritik av metafysik.

”På samma sätt som leken förstör tiden, menar Agamben att barndom utgör en risk för samhället. Barnet, som ännu inte fullständig människa, rör sig liksom spöket mellan två världar och hotar gränsen mellan levande och döda.”

FOTO WIKIMEDIA COMMONS

METAFYSIKEN, DEN FILOSOFISKA tradition som ägnar sig åt verklighetens och varandets beskaffenhet, har ofta gjort en skarp uppdelning mellan människa och djur. Gränsen dras vid att människor kan tala, medan djur är språklösa. Agamben insisterar i stället på att alla djur har ett språk. Det som skiljer människan från andra djur är snarare att djuren inte träder in i språket, eftersom de har ett absolut språk från födseln och därmed inte har någon barndom. Människan, däremot, har en tid då hon befinner sig utanför språket. För att tala måste hon göra sig till språkets subjekt, hon måste säga ”jag”. En människa som sedan födseln redan vore försedd med ett språk, skulle enligt Agamben vara en människa som alltid redan hade varit talande. För en människa utan barndom är inte språket något som hon behöver tillägna sig. ”En sådan människa är omedelbart förenad med sin natur, hon vore alltid redan natur”, påpekar han.

> ”Agamben insisterar i stället på att alla djur har ett språk. Det som skiljer människan från andra djur är snarare att djuren inte träder in i språket, eftersom de har ett absolut språk från födseln och därmed inte har någon barndom.”

För Agamben innebär detta också en skillnad mellan människans språkliga disposition och dess förverkligande. Barndom är platsen för denna potentialitet, som här inte ska förstås som att befinna sig kronologiskt före vuxenhet, utan som möjligheten att inträda i språket. Barndomen utgör alltså språkets ständiga potentialitet, förverkligandet av språket sker inte en gång för alla när vi lär oss tala utan sker i varje talhandling.

Barnets potentialitet handlar också om att det utgör en ”instabil signifikant”, som destabiliserar uppdelningen mellan dåtid och nutid, liv och död, natur och kultur, djur och människa. Dessa begrepp förefaller dikotoma, men Agamben försöker visa på att de existerar i ”obestämbarhetens zoner” och möjliggör en gemenskap bortom uppdelningen mellan biologiskt, naket liv och politiskt liv.

Genom försök att styra denna obestämbara zon har den västerländska barndomen blivit ett särskilt område för biopolitiken. Michael Foucault menar till och med att samtida biopolitik kring sexualitet växte fram i kriget mot onanin under 1700- och 1800-talet, där barnen behövde övervakas för att de inte skulle falla för djuriska impulser och ta på sig själva och på så sätt riskera att dra på sig allehanda sjukdomar. Enligt Agamben så bygger den biopolitiska makten på ett ”inneslutande uteslutande” av det nakna livet och verkar genom vad han kallar för ”den antropologiska maskinen”, vilket bestämmer vad som ska inkluderas och exkluderas i det mänskliga livet. Den verkar genom att skilja människan från det barnsliga och djuriska i det mänskliga. Genom att exkludera barn överdriver den vuxna mänskligheten sin egen stabilitet och framställer sig som i kontroll. Med detta så nedtonas samtidigt den vuxna mänsklighetens sårbarhet. Men det finns alltid, menar Agamben, en återstod av det djuriska och barnsliga. Det finns alltid en bit trädocka kvar, även efter att fen förvandlat Pinocchio till en mänsklig pojke.

I EN SENARE essä, ”Per una filosofia dell’infanzia” från 1996, återkommer Agamben till barnets lekande. Han ser leken som ett experimenterande där barnet inte ens besparar sin egen kropp, utan använder sig av sina fysiologiska funktioner, leker med dem och njuter av dem. I leken undgår därför barnet dikotomin mellan det nakna livet och det politiska livet. Barnet ”lever livet” i dess mest grundläggande form: det har inget mål i sig mer än att leka och leva i sig självt. I sin lek, skriver Agamben i *Barndom och historia*, är barnet ”mänsklighetens skrothandlare” där det leker med det vilket skräp som helst det får i händerna. Även det heliga riskerar att bli leksaker i barnets händer. Det tycks alltså som att inte enbart barndomen som sådan möjliggör en väg ut från biopolitikens uppdelning mellan det nakna och det politiska livet, utan att även barnets lek framstår som en utopisk destruktion hos Agamben. Som när han hoppas på ett fullständigt undantagstillstånd:

> En dag kommer mänskligheten att leka med rätten som barn leker med uttjänta föremål, inte för att återföra dem till deras traditionella bruk, utan för att definitivt befria dem från det.

Lucas Gottzén är professor i barn- och ungdomsvetenskap vid Stockholms universitet.

Steven Pinker
Upplysning nu!
Ett manifest för förnuft, vetenskap och humanism

(*Enlightenment Now – The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*)

ÖVERS. JIM JAKOBSSON

FRI TANKE | 718 S. | ISBN 9789187513336

VI BLUNDAR SÅ LÄTT FÖR ATT ALLA HAR FÅTT DET BÄTTRE

Recensent Göran Larsson

ENLIGT STEVEN PINKER har de flesta en felaktig uppfattning om världen. De inser inte att världen faktiskt har blivit en bättre plats att leva på och att det gäller över hela världen. Orsaken till detta är genombrottet för det vetenskapliga synsättet. Pinkers analys och redogörelse är övertygande och uppfriskande, men varför måste boken vara så lång?

FILOSOFI & PSYKOLOGI

AV FLERA ANLEDNINGAR är *Upplysning Nu! Ett manifest för förnuft, vetenskap och humanism* en utmaning att recensera. För det första är boken över 700 sidor och för det andra täcker innehållet ett flertal samhällsvetenskapliga, humanistiska, ekonomiska och juridiska aspekter av mänsklighetens historia. Tidsspannet är långt och boken anlägger ett globalt perspektiv på mänsklighetens historia. Samtidigt som ambitionsnivån är en utmaning är det också de breda greppen som gör det intressant, lärorikt och tankeväckande att läsa Pinker. Mycket förenklat och utan att gå in på några detaljer är Pinkers huvudtes att merparten av människor har en felaktig uppfattning om världen.

I stället för att lockas av populistisk skrämselpropaganda och kvällspressens lösnummersretorik som påstår att vi lever

i en våldsam värld som håller på att glida ner i ett mörkt hål borde vi fira det faktum att mänskligheten har fått det bättre med tiden, menar Pinker. I dag riskerar exempelvis allt färre människor att förlora sina barn under deras första levnadsår och få av oss löper en överhängande risk att drabbas av pest och krig. Till och med våldet i samhället har minskat sett över en längre tidsperiod. Den som har oturen att blir allvarligt sjuk har aldrig haft en större chans att överleva och komma tillbaka till ett fungerande liv än i våra dagar. Den som är homosexuell eller som byter eller avstår från att följa en trosuppfattning löper också mindre risk att utsättas för våld, förnedring eller förtryck.

Men dessa positiva utvecklingstendenser gäller väl inte alla människor och definitivt inte på alla platser i världen, invänder kritikern. Jo, så är det enligt Pinker. Även om vi beaktar att det finns betydande skillnader mellan olika delar av världen och mellan olika socioekonomiska grupper har vi enligt Pinker alla fått det bättre jämfört med tidigare generationer. Precis som den svenska läkaren och forskaren Hans Rosling gjorde, hävdar Pinker att alltför många av oss har tagit till oss en världsbild som helt enkelt inte stämmer med verkligheten. I stället för att se de häpnadsväckande framsteg mänskligheten har gjort på de tekniska och intellektuella områdena tycks många mena att jorden är på väg mot undergången.

LIKSOM ROSLING HAR Pinker utsatts för kritik. Många menar att han har en tendens dels att skönmåla, dels att välja ut fakta som passar hans sak. Även om det finns punkter där det givetvis går att diskutera en del av bokens slutsatser och förklaringsmodeller (det vill säga vad som förklarar en viss utveckling vid ett visst skede) är Pinker mycket noga med att redovisa forskning som talar emot hans slutsatser. Först efter en detaljerad genomgång av forskningsläget lyfter han fram sina egna slutsatser. På flera sätt är detta ett hedersamt och ärligt förhållningssätt till det vetenskapliga arbetet. Vad många kritiker dock missar är att Pinker oftast utgår från en makronivå som sällan eller aldrig dyker ner i enskilda händelser eller specifika personers liv. Att enskilda personer kan drabbas av våld, död och elände är givetvis inte något som Pinker förnekar. Men dessa enskilda fall skall inte automatiskt ses som representativa för den stora helheten eller som trendbrott. Om vi i stället sätter det stora sammanhanget i fokus menar Pinker att världen har blivit bättre. I stället för att deppa över isolerade bakslag eller inta en dystopisk och deterministisk syn där allt blir sämre och inga problem går att lösa, hävdar Pinker att framtidens utmaningar faktiskt går att lösa.

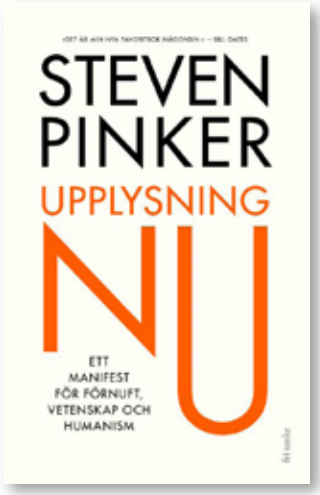

Enligt min läsning är det just framtidsoptimismen som är en vattendelare som skiljer dem som omhuldar Pinkers historieskrivning och dem som förhåller sig negativa till hans utvecklingsoptimism. För Pinker är nämligen mänsklighetens utveckling nära sammankopplad med det förändrade förhållningssätt till tro och vetande som följde med upplysningen och den framväxande vetenskapliga revolutionen. Som en ersättning för kungar, metafysik och teologiska förklaringar började en allt större del av mänskligheten att kritiskt utforska världen för att söka robusta förklaringar som byggde på empiriska observationer och tester. På detta sätt lyckades mänskligheten att häva sig över sina inbyggda begränsningar och förändra de institutioner och tankesätt som hade bromsat utvecklingen för tidigare generationer. Dessa processer gav mänskligheten ett vetenskapligt förhållningssätt och en frihet att själva utforma sina liv på ett sätt som passade individen utan att skada andra människor. Frihet, jämlikhet samt ett vetenskapligt förhållningssätt blev nycklar till framgång och sedan slutet av 1700-talet har allt fler människor kommit att ansluta sig till dessa ideal.

> ”För Pinker är nämligen mänsklighetens utveckling nära sammankopplad med det förändrade förhållningssätt till tro och vetande som följde med upplysningen och den framväxande vetenskapliga revolutionen.”

SAMTIDIGT SOM PINKER menar att mänskligheten faktiskt har en möjlighet att lösa flera av framtidens utmaningar är det viktigt att betona att de som endast läser honom som en naiv optimist har fel. På flera ställen betonas att det finns en överhängande risk att vi börjar ta alla framsteg för givna och glömmer bort att många av dagens problem har varit svåra och mödosamma att lösa. Historiens utmaningar kan också återvända. Dagens kraftfulla vacciner och mediciner kan bli verkningslösa mot framtida sjukdomar, nya krig kan blossa upp, klimatförändringar kan leda till socioekonomiska förändringar som kan få avgörande inverkningar på det demokratiska systemet och öppna samhällen kan ersättas av totalitära och auktoritära samhällssystem. Om inte ens de rikaste och mest demokratiska samhällena i västvärlden kan lösa dessa problem, hur skall då de fattigare länderna kunna lösa dem? Att jordens resurser är snedfördelade är inte heller något som Pinker förnekar. Till skillnad från många dystopiska och apokalyptiska oroskorpar som framhåller deterministiska förklaringar och historiska oförrätter, är mänskligheten bästa chans att lösa nutidens och framtidens utmaningar att acceptera upplysningens förhållande till tradition och vetenskap, menar Pinker. Han summerar sitt förhållningssätt när han skriver:

> Kom ihåg matematiken: en anekdot är inte en trend. Kom ihåg historien: det faktum att något är dåligt idag betyder inte att det var bättre förr. Kom ihåg filosofin: ingen kan förnuftigt hävda att det

FOTO FRI TANKE

> inte finns något förnuft, eller att något är sant eller gott för att Gud har sagt att det är det. Och kom ihåg psykologin: mycket av det vi tror oss veta är inte sant, särskilt när våra kamrater också vet det. […] Tappa inte perspektivet. Inte varje problem är en kris, farsot, epidemi eller ett existentiellt hot, och inte varje förändring är slutet på det ena, döden för det andra eller börja på en post-någonting-epok. (s. 573)

Även om analyserna och redogörelserna både är övertygande och uppfriskande finns det ett avgörande problem med Pinkers bok. Varför är det nödvändigt att skriva en bok om dessa viktiga frågor som är på över 700 sidor? Redan efter ett fåtal kapitel har till och med en ouppmärksam läsare fått grepp om Pinkers resonemang och retorik. I stället för att ge ytterligare exempel och förlänga boken hade Pinker fått fler läsare och ett ännu större genomslag om boken hade kortats med ett par hundra sidor. Detta är synd eftersom det finns flera anledningar att läsa Pinkers bok i en tid som ofta präglas av nostalgiska och romantiska minnen om det goda livet som skall ha funnits förr i tiden. Men som Pinker visar på ett övertygande sätt så var allt inte bättre förr, snarare tvärtom!

”I stället för att ge ytterligare exempel och förlänga boken hade Pinker fått fler läsare och ett ännu större genomslag om boken hade kortats med ett par hundra sidor. Detta är synd eftersom det finns flera anledningar att läsa Pinkers bok i en tid som ofta präglas av nostalgiska och romantiska minnen om det goda livet som skall ha funnits förr i tiden. Men som Pinker visar på ett övertygande sätt så var allt inte bättre förr, snarare tvärtom!”

▸ **Göran Larsson är professor i religionsvetenskap vid Göteborgs universitet.**

Ulf Jonsson
Med tanke på tron
– En introduktion till fundamentalteologin.
Band 1. Naturlig teologi

ARTOS & NORMA | 281 S. | ISBN 9789177770435

VEM ÄR GUD OCH HUR HANDLAR HAN I VÄRLDEN?

Recensent Susanne Wigorts Yngvesson

ETT AV ULF Jonssons skäl att presentera fundamentalteologin är att den är marginaliserad i Sverige. Han är väl lämpad för uppdraget, men hans referenser är överväldigande manliga och det medför en risk att presentationen av konceptet fundamentalteologi inte blir rättvisande. Man saknar också en kritisk analys av vad fundamentalteologin har att erbjuda i vår tid.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

DET KAN SÄGAS med en gång: Ulf Jonssons religionsfilosofiska bok om några av fundamentalteologins frågor är synnerligen välskriven, pedagogisk och fascinerande. Det gäller både för dem som inget vet om området och för dem som är mer bevandrade i teologisk historia, dogmatik och religionsfilosofi. Jag hoppas att Jonssons bok tas in som kurslitteratur i teologi och religionsvetenskap och även i filosofi och idéhistoria. Det band som här recenseras är det första och handlar om naturlig teologi. Det andra bandet är ännu inte utgivet.

Ett av Jonssons skäl för att presentera fundamentalteologin är att den är marginaliserad i Sverige, trots att ämnet är väl etablerat internationellt. Det har sina förklaringar, men Jonsson fördjupar sig inte i detta. I korthet handlar det bland annat om hur ämnet teologi och religionsvetenskap har uppfattats i förhållande till en specifik, sekulär förståelse i svensk kontext. Frånvaron av själva begreppet fundamentalteologi innebär dock inte att områdets frågor har saknats. Jonsson nämner Anders Jeffners forskning som exempel på det.

Bokens två huvudsakliga kapitel behandlar frågorna om vem Gud är – eller rättare sagt vilka anspråk teologer gör för att säga något om vem de tror att Gud är – samt hur Gud handlar i världen. Någon läsare av denna recension kanske undrar varför vuxna människor ska ägna tid åt sådant i vår moderna sekulära tid. Det är väl på sin höjd endast intressant för nördar eller extremt religiösa? I så fall har man misstagit sig om frågornas relevans. Teorier om Gud och tron säger nämligen också något om människan, om hur världen kan uppfattas och vad kunskap är. Redan under den kristna kyrkans första tid ägnade sig apologeter åt att försöka visa den kristna trons hållbarhet. Därigenom skärptes metoderna för kunskapsprövning under inflytande inte minst från antikens filosofer.

Varifrån kommer tron på Gud eller tron på något över huvud taget? Den naturliga teologin beskriver sådana frågor som det som går före tron (*praeambula fidei*). Frågeställningen känns igen hos antikens filosofer, de första kristna apologeterna samt hos filosofer som Descartes, Spinoza och Leibniz. Insikten om att veta något redan innan man vet vad man vet, har varit angelägen att systematisera för att förstå eller teoretisera om hur verkligheten är beskaffad – ytterst vad vi menar med Gud och kunskap.

JAG NÄMNDE INLEDNINGSVIS att ett syfte för Jonsson är att presentera fundamentalteologins område på svenska. De frågor som behandlas är förstås inte nya för svenska teologer, åtminstone inte för systematiska teologer, utan det är konceptet som är angeläget för Jonsson att etablera. Det genomför Jonsson inte minst genom den generösa notapparaten, som är så rik och genomarbetad att den kan läsas som en separat bok i boken. Jonsson är sedan

många år en erkänd religionsfilosof som är väl inläst även på den svenska teologin. Genom dessa kunskaper kartlägger han fundamentalteologisk forskning även i Sverige med referenser till ett flertal svenska teologer. Uppgiften passar Jonsson väl, ity han disputerade i religionsfilosofi med en avhandling om fundamentalistiska argument om kunskapsteori. I dag är han professor i religionsfilosofi vid Newmaninstitutet, verksam som jesuitpater och chefredaktör för den katolska teologiska tidskriften *Signum*.

En iakttagelse när det gäller de referenser som Jonsson förhåller sig till är att vissa moderna teologiska positioner helt saknas (men de kommer kanske i andra delen). Dit hör olika variationer av feministteologi, men också politiska teologier med fundamentalteologiska ambitioner. Jonssons urval medför att referenserna blir överväldigande manliga, vilket är begripligt när det gäller det historiska materialet, men mindre förståeligt när det gäller modern tid. Jag är ingen försvarare av kvoteringssystem där ”varannan damernas” ska gälla som princip, men genom det urval av referenser som Jonsson gör är det vissa argument och röster som inte framträder. Risken med urvalet kan då bli att presentationen av konceptet, det vill säga Jonssons huvudärende, inte blir tillräckligt rättvisande. Mot bakgrund av Jonssons ambition att kartlägga och etablera fundamentalteologin hoppas jag därför på en större bredd bland referenserna i band två. Kanske det är utanför Jonssons intresse, men en fråga jag själv gärna skulle vilja ha belyst är den materiella teologins styrkor och brister i förhållande till den naturliga teologin, via exempelvis feminist- och queerteologer. Men det kanske enligt Jonsson är ett ämne för en annan bok?

> ”Insikten om att veta något redan innan man vet vad man vet, har varit angelägen att systematisera för att förstå eller teoretisera om hur verkligheten är beskaffad – ytterst vad vi menar med Gud och kunskap.”

Likaså saknar jag en kritisk analys om fundamentalteologin har något alls att bidra med i vår tid, exempelvis i kapitlet ”Hur handlar Gud i världen?”. Jag delar Jonssons uppfattning att den har det, men på vilka sätt? Jonsson uppehåller sig vid flera intressanta metafysiska frågor, men tar i mindre grad teorierna ut ur rummet, det vill säga med frågor om vilka implikationer argumenten har för etiken eller politiken. Indirekt implicerar Jonsson det konkreta livets så kallade verklighet som en självklar utgångspunkt: ”Kanske inställer sig frågan [om tillvarons begriplighet] först när vi konfronteras med erfarenheten att något som är mycket viktigt för oss inte längre kan tas för givet.” Betyder det i förlängningen att den paradox vi erfar i samtiden – mellan en alltför stor självupptagenhet och en nästintill självutplånande kritik av exempelvis den biologiska människan (min samtidstolkning) – skulle kunna förändras om fundamentalteologins frågor ställdes av fler på allvar – det vill säga de frågor som handlar om vad en människa är, vem hon är i relation till Gud och sin egen kunskap? Jag menar inte att metafysikens eller teologins existensberättigande handlar om att tjäna vissa syften för att exempelvis förbättra världen. Dessa är meningsfulla i egen rätt, men med sina frågor kan den påverka etiken och politiken. Jonssons text inbjuder till sådana funderingar, men det är kanske orättvist att recensera sådant som inte är skrivet.

► *Jakob brottas med en ängel. Gravyr av Gustave Doré (1855).*

I DET AVSLUTANDE kapitlet presenterar Jonsson spörsmålet om den fördolde och uppenbarade guden. Frågan är genomgående i den kristna teologin genom Augustinus, Thomas av Aquino, Martin Luther med flera. Den berör trons yttersta fråga: att erkännandet av Gud vilar på tillit och inte på bevis. Luther, som Jonsson inte refererar till (däremot till lutherska teologer), menar att den fördolde guden (*deus absconditus*) visar sig genom sin skapelse. Detta går dock inte att förstå utanför tron, men genom tron blir det uppenbarade synligt i allt det som omger oss: människor, träd, stenar, vatten, hus, böcker etcetera. I etiken grundläggs genom denna idé en viss förståelse om människovärde som kan utgöra kritik mot en nyttomaximering av människovärdesprincipen (jämför exempelvis kritiken från Reinhold Niebuhr). Den norske religionsfilosofen Marius Timmann Mjaaland fördjupar diskussionen om den fördolde guden och idéns influenser på moderniteten i *The Hidden God – Luther, Philosophy, and Political Theology* (2015).

Jonssons bok väcker engagemang och är en pedagogisk introduktion till fundamentalteologin. Han lyckas väl med att beskriva begreppets relevans för filosofiska och teologiska gudsföreställningar och kunskapsteorier. Det är som sagt en introduktion han har skrivit, så vissa av mina kommentarer i recensionen hör kanske till fördjupningen. Jonsson berör frågornas relevans även i förhållande till samtida naturvetenskaplig och neurofysiologisk forskning, där de metafysiska frågorna hittar beröringspunkter. Om jag ska sia om framtiden så ser jag flera områden där fundamentalteologin kan bidra med perspektiv: AI och avancerad teknologisk utveckling, genmanipulation och klimatfrågor för att ta några exempel som handlar om livets villkor och vilka vi är som varelser. Även om kunskaperna om världen och teknologiska finesser har förändrat villkoren väsentligt, lever vi fortfarande med samma frågor som antikens filosofer ställde: vad är kunskap, finns Gud, vem är jag och vad är meningen med det hela.

► **Susanne Wigorts Yngvesson är professor i etik vid Enskilda Högskolan Stockholm.**

FOTO WIKIMEDIA COMMONS

► En handskrift ur Hernando Colóns universalbibliotek hittades nyligen i Köpenhamn i den så kallade Arnamagnæanske samlingen.

Bildningskultur i det lilla formatet på stark framväxt

Idén med koncentrerade redogörelser av vetenskapliga och vardagliga fenomen är högst levande i dagens boksamhälle. Den mest framgångsrika serien är Oxford University Press ”A Very Short Introduction”, som visar det korta formatets möjligheter till kunskapsförmedling och bildning. Men med digital teknik har även nya förlagsprodukter etablerat sig som präglas av kommersialism och snuttifiering. Bildningens kontemplativa sida riskerar att urholkas.

Alexandra Borg

Hernando Colón hade en dröm. Under 1500-talets första decennier reste han land och rike runt och samlade på manuskript och trycksaker – grekiska klassiker, pamfletter, pjäser, almanackor, ballader... Vilket språk de skrivits på och vad de behandlade var ovidkommande. Folklig pornografi eller Platons *Faidon* var hugget som stucket. Det var inte kvalitet Colón var ute efter, utan innehåll, *content*, som en modern medieanalytiker skulle formulerat det.

På sätt och vis gick han i sin fars, Christopher Columbus, fotspår, frånsett att nyfikenheten och de grandiosa ambitionerna tog sig annorlunda uttryck. Columbus erövrade land för att bygga upp herraväldet Spanien. Colón exploaterade en annan resurs: information. Planen var att bygga det största bibliotek världen skådat. Samlingen skulle utgöra den spanska stormaktens hjärna, vara en enorm kunskapsreserv där allt vetande fanns tillgängligt på en och samma plats, ett slags vitterhetens Wunderkammer.

> ”Det var inte kvalitet Colón var ute efter, utan innehåll, *content*, som en modern medieanalytiker skulle formulerat det.”

Själva insamlandet var dock bara halva arbetet. Organisering var den andra. Colón upprättade riktlinjer kring bibliotekets klassifikationssystem, och lät skickliga arkivarier utarbeta effektiva bruksanvisningar till bibliotekets böcker. Därtill anställdes en hel stab med professionella skribenter, *sumistas*. Deras uppgift var att bearbeta böckernas innehåll i korta sammanfattningar, vilka sattes samman i en katalog. Colón drevs nämligen av övertygelsen att all information kunde kokas ner, komprimeras, så att den blev lättare att hantera, materiellt som intellektuellt.

Colón deltog själv i arbetet med att addera, *tagga*, olika slags metadata till texterna; det kunde vara detaljerade uppgifter om var de hade köpts in, hur mycket de hade kostat och i vilken valuta de inhandlats. Ibland noterade han när han hade läst boken, vad han tyckte om den och om han träffat författaren. Förutom att ge en unik inblick i den bildade och kulturintresserade renässansmänniskans läsbeteenden, är kommentarerna mumma för bokhistoriker och alla med ett intresse för hur texter i den tidigmoderna eran cirkulerade och förhandlades.

Oxfordforskaren och bokhistorikern Edward Wilson-Lee framhåller i sin biografi om den spanske bibliofilen, *The Catalogue of the Shipwrecked Books* (William Collins, 2018) att

FOTO SUZANNE REITZ / DEN ARNAMAGNÆANSKE SAMLING, KÖPENHAMNS UNIVERSITET.

Colóns informationshanteringsstrategier och ackumulerande av ”big data” har digitala förtecken. Visionen om ett bibliotek som innehåller allt, liksom den starka upptagenheten kring system och öppna, länkade data, föregriper kort sagt internets bitkultur, med sökmotorer och projekt som Google Books eller uppslagsverket Wikipedia.

Någonstans mellan 15 000 och 20 000 böcker blev det till slut. En gigantisk samling, särskilt med tanke på att tryckpressen var i sitt allra första århundrade. I dag, ett halvt millennium senare, finns knappt en

femtedel kvar av bokskatten, som sedan 1552 huserar i den pampiga katedralen i Sevilla. I våras skedde dock något som kastade nytt ljus över spanjorens livsverk. Av en tillfällighet hittades en omfångsrik handskrift vid Universitetsbiblioteket i Köpenhamn. Fyndet var sensationellt. Den över 2 000 sidor tjocka volymen visade sig vara en av de mytomspunna katalogerna med sammanfattningar. År 2004 hade en liknande katalog hittats, men det nya fyndet behandlade helt andra verk. Med tanke på att en stor del av samlingen försvunnit under seklernas lopp, är katalogen ovärderlig. I många fall är sammanfattningen, den kondenserade texten, den enda form böckerna existerar i.

Idén med koncentrerade redogörelser av såväl vetenskapliga som mer vardagliga fenomen, må ha fötts under renässansen, men är högst levande i dagens boksamhälle, inte minst det akademiska. I Sverige finns Studentlitteraturs ämnesintroduktionsserie ”Varför…?”, Bokförlaget Langenskiölds ”Vad är…?”, Raster Förlags introduktioner till estetiska ämnen och Fri Tankes ”Kort om…”. Går vi längre tillbaka kan förstås Studentföreningen Verdandis småskrifter nämnas. De gavs ut mellan 1888 och 1954 och hade ett tydligt folkbildande upplägg.

Internationellt sett har varje facklitterärt förlag med självaktning en utgivning av komprimerad facklitteratur, gärna med populärvetenskapliga förtecken. Här kan nämnas Routledges ”Shortcuts” eller den något tidigare ”Thinking in Action”; MIT Press ”Essential Knowledge”; Princeton University Press ”Princeton Shorts”; Palgraves ”Pivots” och Bloomsburys ”Object Lessons”, bland många, många andra.

Den i särklass mest framgångsrika serien är emellertid anrika Oxford University Press ”A Very Short Introduction”. Sedan starten 1995 har 611 titlar getts ut på över 50 språk, och böckerna har sålts i 9 miljoner exemplar världen över. Förlaget släpper omkring 60 titlar per år och 1 200 titlar sägs ligga i pipeline, så framförhållningen är god. Satsningen sammanfattas i frasen – ”Stimulating ways into new subjects”. Man säger sig erbjuda något mer än handböcker med definitioner, i stället ger varje volym en skarpsinnig och nyanserad om än balanserad diskussion av ett centralt ämne.

Sett till serien som helhet går en tydlig brygga i tiden till Colóns anspråk på att utgöra ett universalbibliotek. ”A Very Short Introduction” vill nämligen omfatta *allt*, en strävan som delas av flera av de andra introduktionsserierna, inte minst Routledges ”Shortcuts”. Av

> ”Penguin Books-grundaren och förläggaren Allen Lane torde le i sin himmel.”

förlagets hemsida framgår att titlarna ”behandlar brännande eller nya sociala, kulturella och politiska ämnen från a till ö”.

Vad beträffar ”A Very Short Introduction”, eller VSI, tycks inget ämne för litet (*The Cell*) eller för stort (*The Earth*), bara skribenten underkastar sig de stränga längdrestriktionerna som ligger på 35 000 ord, alltså ungefär 15 gånger så lång som denna essä. Kompressionsidén rör nu inte bara innehållet, utan även formatet. Storleken på ett VSI-häfte mäter cirka 11 x 17 cm och är därmed påtagligt mindre än en standardpocketbok. Numera finns även många av titlarna som strömmande ljudböcker, färdiga att lyssnas på i mobilen. Kunskap on the go, indeed. På senare tid har förlaget dragit nytta av den postdigitala bokbranschens hela repertoar av kanaler och arenor för kommunikation. Böckerna levereras med bloggposter, Instagraminlägg och Youtube-videos med intervjuer och föreläsningar, ofta på temat ”10 things to know about…”.

Formgivningen är sparsmakad. Rent designmässigt skulle omslagen kunna vara en redesign av de klassiska orange-vita-orangea Penguinböckerna signerade expressionisten Mark Rothko. Enkelheten och enhetligheten syftar förstås till att göra böckerna lätta att känna igen. De är tänkta som manualer, inte presentböcker. Penguin Books-grundaren och förläggaren Allen Lane torde le i sin himmel. Nyckeln till hans framgångsrika förlag låg just i etablerandet av en likformig, kvalitativ bokprodukt som kunde massproduceras, varmed priset på den enskilda boken kunde hållas nere. Inte sällan var Penguinböckerna också återutgivningar av framgångsrika titlar som redan fanns på marknaden.

Merparten av VSI-titlarna är just sammanfattningar eller nedbantat material av redan befintliga texter. Genom att publicera

sig i serien når skribenten – ofta en expert, akademiker eller känd författare – en läsekrets (allmänheten) utanför de närmast sörjande (akademin). Böckerna kan därmed betraktas som en gyllene medelväg mellan den vetenskapliga artikeln och den populärvetenskapliga monografin: en materialisering av den så eftersträvade tredje uppgiften. För förlaget är lönsamheten god. Riskerna liksom den redaktionella insatsen är liten, eftersom man satsar på säkra kort.

Tjusningen med VSI är spännvidden mellan det traditionella och trendande (*The Devil* och *Animal Rights*), det smala och det extremt breda (*Fractals* och *Climate*). Även om det behandlade ämnet är avgränsat förmår

► *Katalogen sammanfattar några av böckerna i Colóns bibliotek.*

FOTO SUZANNE REITZ / DEN ARNAMAGNÆANSKE SAMLING, KÖPENHAMNS UNIVERSITET.

framställningarna ofta att kasta ljus över större skeenden eller strukturella förändringar. I det lilla ser vi det stora. Verken är vattendroppar som speglar världen, för att något blasfemiskt apostrofera William Blake.

För den som inte känner till böckerna, låter det kanske tröttsamt. Hur koncentrerat kan det bli om *The Meaning of Life* (Terry Eagleton)? En enkel analys är att utgivningen pekar mot en pågående kunskapsfragmentering, en kvasibildningskultur där introduktionen, sammandraget eller synopsisen, premieras på bekostnad av diskussion och analys. Men det är att förenkla. Seriernas stora spridning ger tvärtom vid handen att det i detta postsanningens tidevarv finns ett stort sug efter kvalificerad, kurerad fakta, partikulär som generell. Vidare illustrerar den med emfas att kompressionsstrategier kan vara en kungsväg till kunskapsförmedling. I en tid där avsändare konkurrerar hårt om läsarnas intresse och tid, ökar kraven även på den vetenskapliga framställningen. Den måste vara koncentrerad för att kunna konkurrera om läsarens uppmärksamhet.

> ”I en tid där avsändare konkurrerar hårt om läsarnas intresse och tid, ökar kraven på även på den vetenskapliga framställningen.”

Detta sätt att förvalta – i bemärkelsen komprimera – information kan förstås ta sig extrema uttryck. Av döma av de ”böcker” som tillhandahålls av amerikanska läsappföretaget Blinkist är det värt att fundera över om inte den så eftersträvansvärda akademiska produktiviteten eller effektiviteten spillt över i sin motsats. Blinkist, som lanserades 2017, erbjuder omkring 3 000 sakprosatitlar från en rad olika ämnesområden som filosofi, psykologi och ekonomi. Här finns allt mellan samtida klassiker som Rebecca Solnits essä ”Män förklarar saker för mig” och Jordan B. Petersons *12 livsregler* till kanoniserade titlar som Machiavellis *Fursten* och Simone de Beauvoirs *Det andra könet*.

”Böckerna”, eller snarare sammanfattningarna, är kraftigt kondenserade versioner av förlagan. Samtliga titlar är upphackade i avsnitt, så kallade ”blinks”, vilket alluderar på det omedelbara, men också kortvariga. I realiteten rör det sig om stycken på en till två minuter, vilket gör att den genomsnittliga boken läses – processas – på en kvart. Antalet blinks avgörs av ursprungsverkets omfång, eller mer precist *densitet*, i bemärkelsen påståendefrekvens. Beauvoir landar på 27 minuter, Peterson på 21. Det sista avsnittet – ”blinken” – i alla böcker sammanfattar de viktigaste poängerna i de föregående, nästan som en parodi på en sonettkrans. Böckerna finns tillgängliga både som ljudböcker och e-text, och det går smidigt att navigera mellan formaten. Eller läsa dem simulant. I dag har man 11 miljoner prenumeranter. Appen går också att länka till Amazons e-boksuniversum Kindle eller anteckningsappen Evernote.

Enligt företaget är den redaktionella handpåläggningen, kompressionen, manuell. Så kanske är fallet, men något slags algoritmiskt stöd torde ha funnits till hands. Det är inte i första taget en tech-startup sätter sig ner och omformar 3 000 facklitterära verk till 15 minuter långa ljudböcker. Det hade varit intressant att mer om urvalsprinciperna – en sammanfattning är som bekant alltid ett urval. Vad som plockas ut och betonas säger ofta lika mycket om redaktören som själva verket, varför just sammanfattningarna i Colóns bok är så intressanta.

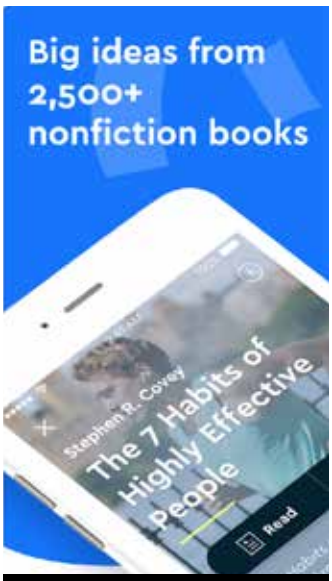

▸ *Blinkists app lanserades 2017.*

Den som tagit del av en handfull av titlarna märker strax att det vilar en viss nivellering över språket och framställningen. Böckerna tycks stöpta i samma form, kläckta ur samma ägg. Förklaringen är gissningsvis den hårdhänta redigeringen: det personliga uttrycket får inte skymma det strömlinjeformade tilltalet. Språket, stilen, är nu inte det primära. Det är essensen som vaskas fram. Blinkisttitlarna är, som det heter, ”Ideas Compressed” eller ”Big Ideas in Small Packages”. Därmed inte sagt att den litterära eller stilistiska dimensionen helt går förlorad. Tvärtom tillvaratas många gånger författarnas stilfigurer, som liknelser och metaforer.

Blinkist måste förstås mot bakgrund av den amerikanska utbildningsindustrins maximeringssträvanden, idén att även kunskap går att kommersialisera och kvantifiera. Komprimerade studieintroduktioner (”For Dummies-böckerna”) och digitala studieguider som Spark Notes, Bookrags och GetAbstract började bli big business redan på tidigt nittiotal. Blinkist utarbetade pedagogiska anslag syns på varje titels innehållssida. I punktform sammanfattas i korta rader vem författaren är, vem boken riktar sig till, varför den bör läsas och de främsta budskapen. Framställningarna i sin tur är späckade av ständiga summeringar och pedagogiskretoriska metatexter av typen: ”I förra avsnittet såg vi…” eller ”Tre viktiga poänger är…”. Strukturen går förstås i linje med det slags lässtrategier som följt i den digitala teknikens kölvatten. Den tänkta läsaren är en läsare som hellre skannar, skaffar sig en överblick, än närläser. Potentiella kunder lockas också till appköp genom frågan: ”No time to read? Try the Blinkist app!”.

Det kan tilläggas att Blinkists utbud av självhjälpslitteratur är oproportionerligt stort. Med underkategorier som ”Hälsa och fitness”, ”Personlig utveckling och självförverkligande”, ”Produktivitet och tidsplanering” och ”Karriär och framgång” täcker man in nutidsmänniskans behovspektrum. Många av titlarna som här placerats på *frontrow*, ett slags det digitala gränssnittets motsvarighet till bokhandelsfönstret, innehåller siffror: *12 Rules for Life*, *5 am Club*, *The 5 Second Rule*, *15 Seconds Success*… I ett samhälle där tid är bristvara har löftet om effektivitet blivit ett eftertraktat botemedel. Resultatet är att bildningens och förkovringens kontemplativa dimensioner förbyts i överansträngning.

Spänningen mellan den pågående snuttifieringen av bildningen och nutidsmänniskans ändå genuina vilja till vetande kan knappast få en tydligare illustration än i Oxfords ”A Very Short Introduction” och Blinkist. Icke desto mindre är de två ytterligheter av samma behov, eller dröm: att bemästra världen, skaffa kontroll. När det gäller den senare blir det tydligt att fenomenet inte nödvändigtvis bottnar i ett kunskapsbegär per se, utan en önskan om att hitta den perfekta balansen mellan minimal ansträngning och maximal utdelning.

▸ ***Alexandra Borg är fil. dr i litteraturvetenskap och verksam vid Uppsala universitet.***

fri tanke

Ny serie:

VETENSKAPLIGA KLASSIKER

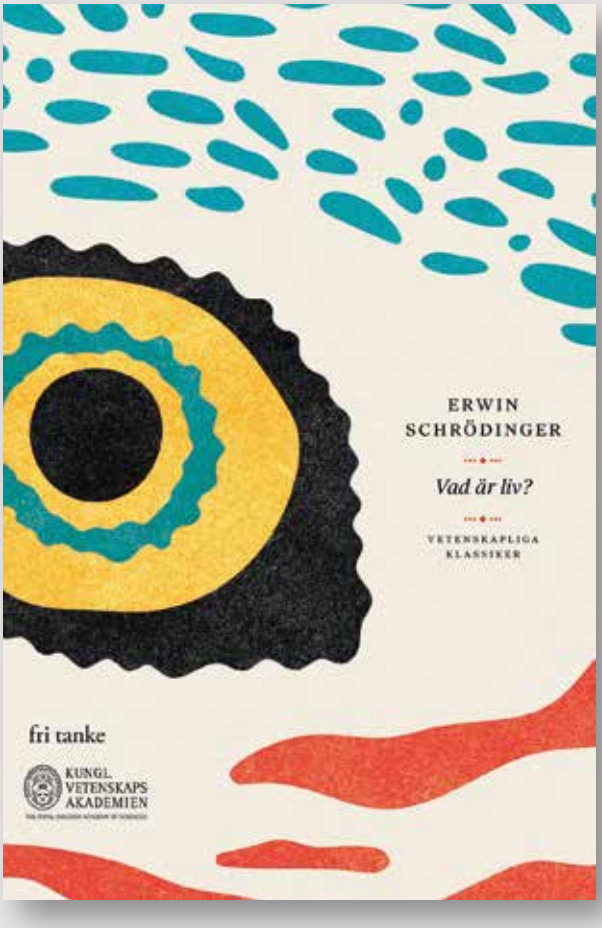

Vad är liv?
Ett fysiskt perspektiv på den levande cellen
Erwin Schrödinger

År 1943 håller den österrikiske fysikern Erwin Schrödinger ett antal föreläsningar vid Trinity College i Dublin. Hans fråga tillhör de som för evigt förundrat mänskligheten: Vad är det som skiljer levande materia från resten av universum?

Nils Celsius
Eric Stempels &
Erik B. Karlsson

Nils Celsius kontroversiella avhandling Astronomins grundläggande principer från 1679, där han hävdade att det religiösa budskapet i Bibeln inte trumfar astronomisk kunskap. För första gången översatt till svenska och med kommentarer om debatten som följde publiceringen.

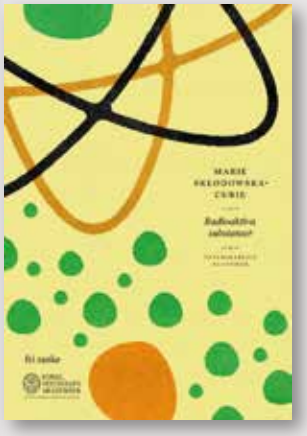

Radioaktiva substanser
Marie Skłodowska-Curie

Skłodowska-Curies egna ord om hur upptäckten av radium och radioaktiva substanser skulle leda henne till sitt andra nobelpris år 1911.

Lusten att upptäcka
Richard Feynman

Ett samlingsverk med berömda tal, föreläsningar, artiklar och intervjuer tecknar Feynmans kärlek till vetenskapen och hans passion för att få förmedla den.

Vetenskapliga klassiker ges ut i samarbete med Kungl. Vetenskapsakademien.
Läs mer på fritanke.se

KUNGL. VETENSKAPS-AKADEMIEN
THE ROYAL SWEDISH ACADEMY OF SCIENCES

RECENSIONER

ARTIKLAR & RECENSERADE TITLAR I DETTA NUMMER

Intervju med Pascal Bruckner 9
Islam måste bli en regligion som alla andra
av Ulf Öfverberg

På plats 12
Vilse i Venedig? Hur du gör för att inte drunkna i en turistkliché
av Calle Ljungström

Debatt 16
Skolverkets förslag om antiken är ett symptom på ett mycket större problem
av Tomas Wedin

Tema: Det ojämlika Sverige

Sverige blev så jämlikt just därför att det tidigare hade varit så ojämlikt
av Erik Bengtsson 19

Intervju med Göran Therborn
Växande inkomstklyftor ökar de sociala spänningarna i Sverige
av Johannes Heuman..... 25

Konstarterna & medier

Anna-Karin Palm
"Jag vill sätta världen i rörelse" – En biografi över Selma Lagerlöf
Recensent Evelina Johansson Wilén... 28

Johanna Vernqvist
The Androgyne and the Phoenix – Marguerite de Navarre and Gaspara Stampa: Gendering Early Modern Debates on Love
Recensent Cecilia Rosengren 30

Arne Melberg
Inte en punkt – Snitt i Sonnevis dikt
Recensent Thomas Evertsson 32

Torbjörn Kjölstad
Den ensamme resenären – Om diktaren Bertil Malmberg
Recensent Lena Kåreland..... 34

Utblick

Filantroper har aldrig skänkt så mycket pengar och aldrig haft så mycket makt som i dag
av Victoria Veres 37

Historia

Svante Nordin
Sveriges moderna historia – Fem politiska projekt 1809–2019
Recensent Martin Wiklund 40

Maja Hagerman
Trådarna i väven – På spaning bland minnen och kulturarv i Sverige
Recensent Kim Salomon 43

Henric Bagerius
Korsettkriget – Modeslaveri och kvinnokamp vid förra sekelskiftet
Recensent Elisabeth Mansén..... 45

Inger Enkvist & Vicente Ribes-Iborra
Erövringen av Amerika – Spanien och Nya världen 1492–1600
Recensent Bosse Holmqvist..... 47

Svante Norrhem
Mercenary Swedes – French subsidies to Sweden 1631–1796
Recensent Mari Eyice 49

Martin Giertz
Så bodde officerarna – Tidlösa typhus
Recensent Bo G. Hall 50

Politik & samhälle

Gunnar Åselius
Vietnamkriget och de svenska diplomaterna 1954–1975
Recensent Tomas Bertelman 52

Erik Åsbrink
Gunnar Sträng
Recensent Lars Magnusson 56

Anders Åslund
Russia's Crony Capitalism – The Path from Market Economy to Kleptocracy
Recensent Olof Ehrenkrona..... 58

Ingemar Lindahl
Notes from the Graveyard of Diplomats – Cyprus 2002–2004
Recensent Anders Lidén..... 60

Björn Elmbrant
Marknadens tyranni – Och hur vi kan rädda demokratin
Recensent Jonas Ljungberg 61

Qaisar Mahmood
Den besvärliga mångfalden
Recensent Radu-Harald Dinu 62

Filosofi & psykologi

James A. Harris
Hume – Liv och tänkande
Recensent Henrik Bohlin 64

Giorgio Agamben
Barndom och historia – Förstörelsen av erfarenheten och historiens ursprung
Recensent Lucas Gottzén 66

Steven Pinker
Upplysning nu! – Ett manifest för förnuft, vetenskap och humanism
Recensent Göran Larsson 68

Ulf Jonsson
Med tanke på tron – En introduktion till fundamentalteologin. Band 1. Naturlig teologi
Susanne Wigorts Yngvesson 70

Essä

Bildningskultur i det lilla formatet på stark framväxt
av Alexandra Borg 72

ISBN 978-91-87175-46-6

OMSLAG: RESPONS